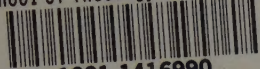

School of Theology at Claremont

1001 1416990

LANGS NIJL EN JORDAAN

REISINDRUKKEN VAN Ds. R. E. v. ARKEL,
DR. G. P. MARANG EN PROF. DR. A. NOORDTZIJ

The Library
SCHOOL OF THEOLOGY
AT CLAREMONT

WEST FOOTHILL AT COLLEGE AVENUE
CLAREMONT, CALIFORNIA

LANGS NIJL EN JORDAAN.

07.3
A8

LANGS NIJL EN JORDAAN

REISINDRUKKEN UIT
EGYPTE EN PALESTINA

VAN

Ds. R. E. VAN ARKEL, Dr. G. P. MARANG EN
Prof. Dr. A. NOORDTZIJ

MET PLATEN

D. A. DAAMEN'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ — 'S-GRAVENHAGE 1926

Theology Library
SCHOOL OF THEOLOGY
AT CLAREMONT
California

L. S.

Op verzoek van den uitgever bieden wij op de volgende bladzijden eenige indrukken van de reis, die wij van half Februari tot begin Mei van dit jaar mochten maken door Egypte, Palestina en Syrië.

We bedoelen geen wetenschappelijke studies — al hopen we, niet onwetenschappelijk te zijn; geen meditatie, al mag uiteraard de meditatie niet ontbreken; we willen vertellen, wat onze oogen zagen en onze ooren hoorden; de bereisde streken laten zien, zooals ze nu zijn, en het licht van het heden laten vallen op het verleden.

Ieder onzer zal dat doen op zijn eigen wijze.

Maar ook met de beste stofverdeeling zal het aldus mogelijk blijven, dat somtijds iets tweemaal verteld wordt of. . . . (wat erger lijkt dan het is) . . . . anders verteld wordt.

Gelukkig, dat de diepten Gods en de diepten der historie zóó diep zijn, dat niemand het al doorziet.

DE SCHRIJVERS.

INHOUD.

		Blz.
In veilige Hoede	Ds. R. E. van Arkel	1
Op de groote wateren	Dr. G. P. Marang	5
Het eerste contact	Prof. Dr. A. Noordtzij	8
Een rondblik	Dr. G. P. Marang	15
In Kaïro's Bazaarwijk	Ds. R. E. van Arkel.....	23
Het schathuis van Egypte	Prof. Dr. A. Noordtzij	30
De Nijl.....	Dr. G. P. Marang.....	42
De Koptische Kerk	Ds. R. E. van Arkel.....	46
Calioub	Dr. G. P. Marang	55
De Pyramiden	Dr. G. P. Marang	60
In de woestijn	Ds. R. E. van Arkel.....	72
In Thebe's Ruïnen	Prof. Dr. A. Noordtzij	81
Thebe's Doodenstad	Prof. Dr. A. Noordtzij	92
Het warme Zuiden	Dr. G. P. Marang	102
Door Gosen	Ds. R. E. van Arkel.....	110
Naar Jeruzalem	Ds. R. E. van Arkel.....	116
Wat is waarheid?	Dr. G. P. Marang	131
Iets van het oude Jeruzalem	Prof. Dr. A. Noordtzij	136
Via Dolorosa	Dr. G. P. Marang	150
De grafkerk	Dr. G. P. Marang	163
Op het Tempelplein	Prof. Dr. A. Noordtzij	174
De Olijfberg	Ds. R. E. van Arkel.....	192
Bethlehem	Ds. R. E. van Arkel.....	202
Jericho en Doode Zee	Dr. G. P. Marang	209
Naar en in Sichem—Nabloes	Prof. Dr. A. Noordtzij	216
Het meer Gennezareth.....	Dr. G. P. Marang	232
Het Zionisme	Prof. Dr. A. Noordtzij	243
Nazareth	Ds. R. E. van Arkel.....	256

LIJST DER PLATEN.

	Blz.		Blz.
Bij de pyramiden.....	1	Obelisk en van Karnak	112
De Lesseps-monument bij Port-Saïd.....	16	Luxor en Nijl	112
Bestijging langs de zijkant der groote pyramide	16	Karnak en Nijl.....	113
Haven van Port-Saïd	16	Een der pylonen van Karnak..	113
Nijlwater bij de pyramiden	17	Ramses-beelden te Karnak	113
De woestijn.....	17	Gezicht op Nazareth	116
De sfinx van voren gezien	64	Tempelplein met rotsmoskee te Jeruzalem.....	116
De uitgraving van de sfinx....	64	Bij den Klaagmuur	117
De „voorraadschuren van Jozef” bij Thebe	64	De Klaagmuur	117
Memnon-zuilen	65	De kettingdom bij de Rotsmoskee	117
Onderstuk van Memnon-zuil ...	65	Bazaarstraat in Jeruzalem	176
Het zuilenwoud van Karnak...	65	Straatje in Jeruzalem	176
Een tropentrein	80	Ruïnen van het oude Jericho..	177
Naar de bron	80	De Jordaan	177
Zendingsgebouwen in Calioub..	80	Geboortegrot te Bethlehem	177
Tempel te Karnak.....	81	De Maria-bron te Nazareth....	192
De groote tempel van Dèr-el Bahri.....	96	Siloe vijver te Jeruzalem	192
De westelijke zuilengang van den Isis-tempel opheteiland Philae	97	Bij de Jakobsput	192
Thebe: Graftombe van Menna .	97	De oorsprong van den Jordaan	193
Nijlgezicht bij Kaïro	104	Tiberias met de Moskee	224
Sluis bij Assouan	104	Meer van Galilea	225
De Stuwdam bij Assouan.....	104	Synagoge van Kapernaum	225
De waterval van den Nijl bij Assouan	105	Magdala	225
Het Nijlbed beneden Assouan bij lagen waterstand	105	De landing te Jaffa.....	240
		Jaffa	240
		Karmel	240
		De voormalige poort te Samaria	241
		Paleis van Omri en Achab te Samaria	241
		De ruïnenheuvel van Beth-Seân	241

Bij de pyramiden.

Van links naar rechts: onze gastheer en gastvrouw te Kaïro, prof. Noordtzij, Mevr. Noordtzij, Dr. Marang, Ds. van Arkel.

In veilige hoede.

Hoog op de kalkrotsen van Marseille verheft zich in gulden gloed een machtig beeld van de moedermaagd. Het heeft het aangezicht naar de zee gewend, en houdt met liefelijk gebaar den schepelingen het Jezuskind voor; en dit laatste heft vanaf zijne verhevenheid zegenend de handjes op over wat daar beneden voorbijvaart over de golven.

Het is „Nôtre Dame de la garde”.¹⁾

In het stralend licht der zuiderzon staat het beeld tegen den blauwen hemel te gloeien in goudglans, en is ver over de wateren zichtbaar; den aankomenden zeevaarder schittert het in de verte reeds tegen, en den afreizenden ziet het nog langen tijd na.....

* * *

In oude tijden had de vroomheid dáár, op het verhevenst punt van den zeerand, een bedehuis gesticht; — aanbidding zoekt altijd de hoogte. Het is een eenvoudig kerkje, Romaansch van bouw, en kennelijk uitdrukking van een zuiverder Christendom dan zich later daar heeft ontwikkeld. Hoe menig bedrukte zal naar die hoogte zijn opgeklommen, om zijne gedachten neer te leggen voor den Barmhartige.

In volgende eeuwen bleek dit Godshuis te klein, en een grooter gebouw noodzakelijk. Maar bij die uitbreiding heeft men in fijn gevoel het oorspronkelijke gespaard; bóven en óm het oude kerkje rees eene luisterrijke cathedraal als eene verheerlijking van de rotshoogte, een ópschrijven van de aarde in wijding aan God. En het is nu op den toren van dit laatste gebouw, dat zich majestueus de gouden gestalte verheft van „Nôtre Dame”.

Tweeërlei kerkbouw vindt men alzoo hier.

---

¹⁾ In Holland zou men zeggen: „Onze lieve vrouwe van bijstand”.

De weidsche cathedraal van later tijd met het Mariabeeld; en daarbinnen, — overbouwd en verdonkerd, — het oorspronkelijke eenvoudige Godshuis.

Is het een beeld van de Roomsche Kerk?

* * *

We zijn in Marseille en wachten de aankomst van de boot, die ons over de wateren der Middellandsche Zee zal brengen naar Afrika, waar Egypte het eerste doel is van onzen tocht.

Duidelijk doet zich de indruk bij ons op, dat hier, in Marseille, onze eigenlijke reis aanvangt. Zoolang men nog in Europa is komt die gewaarwording niet; men is nauwelijks uit de oude omgeving weg, de blik is nog áchterwaarts gericht, en desnoods kan men in enkele dagen weer thuis zijn. Maar hier aan den rand van ons werelddeel, en genaderd aan de zee, — hier komt de beslissing; hier wendt men zich óm en ziet naar vóren. We ontdoen ons van wat achter ligt, en zetten ons in de nieuwe richting.

Het is nu in deze stemming dat wij de rots van „Nôtre Dame” beklimmen.

Al wijder opent, bij het hooger stijgen, zich het uitzicht; en als we aan den ingang van de kerk staan ligt de zee voor ons, in eindeloze blauwe golving, rechts en links en naar voren, tot in nevelende verten.

Stil is het in het oude kerkje. Het gerucht der wereld verstomt daar. Een enkele bezoeker buigt zich in gebed. Door den overbouw wordt het licht goeddeels weggenomen. Zacht gloeit in het halfduister de roode lamp.

Daarbóven, in de ruime cathedraal, waarheen men van buitenaf langs breede trappen opklimt, is het drukker. Men beweegt er zich gemakkelijker. Af en aan gaat het bezoek. In het portaal worden snuisterijen verkocht.

Toch ontbreekt de gewijde stemming hier niet; en duidelijk treedt de vrome bedoeling aan den dag, waarmede in den loop der eeuwen deze plaats bezocht werd; de beteekenis ook van dien eigenaardigen naam „Nôtre Dame *de la garde*”. Want in het ruim der kerk hangen vanaf de bogen talrijke afbeeldingen van schepen, oude en nieuwe; ze zijn daar

aangebracht door zeevaarders, als eene dankbare hulde aan háár, „Nôtre Dame”, door wie zij meenden bewaard te zijn temidden van de gevaren der reis. En zie, — in de wanden van het bedehuis zijn allerlei gedenksteenen ingevoegd; bijna geene plaats is onbezet. Er zijn kostbare van lichtend albast, en eenvoudige van blauw marmer; maar alle geven in hun opschriften uitdrukking aan de erkentelijkheid van de gevers voor ondervonden redding en bescherming; — het is een mozaiek van dankbaarheid.

We schrijden in stilte langs de muren, en lezen.

Hiér spreekt een zeeman die in den storm bewaard werd; dáár een reiziger die, na lange omzwerving door vreemde landen, behouden weerkeerde; ginder eene moeder die haar zoon, na jaren van afwezigheid, terug ontving.

Deze kerk blijkt een bedehuis van reizigers te zijn; eene plaats waar men zich vóór den tocht in hoogere bescherming aanbeval, om straks, beveiligd weergekeerd, zich ook in dankbare erkenning weer te buigen.

En dáár, — als door ééne ingeving geleidvalt onze blik op een merkwaardig inschrift; — met gouden letteren staat daar in wit marmer als voor óns geschreven:

Le pèlerinage de pénitence à Jerusalem
de 1883
en rentrant en France
sans avoir perdu un seul pèlerin
rend graces à Nôtre Dame de la Garde
de l'avoir préservé dans les tempêtes
et pendant tout le voyage. ¹⁾

* * *

We zien elkander aan en lezen éézelfde gedachte in elkaars oog. Moesten we, — terwijl zoovéél in Marseille te zien was, — om *dit* te lezen naar dit plekje opklimmen?

---

¹⁾ De boetepelgrims naar Jeruzalem van 1883 bieden bij hun terugkeer in Frankrijk, zonder dat zij een enkelen pelgrim verloren hebben, dank aan onze lieve vrouwe van bijstand, dat zij hen bewaard heeft in de stormen en gedurende heel de reis.

En toen ruischte de psalmtoon weer in onze ziel, waarmede de gemeente van ons had afscheid genomen: „De Heer zal u steeds gadeslaan”..

En toen verdween voor ons oog die fraaie cathedraal en het Mariabeeld, waarmede de aanbidding in geest en waarheid overbouwd was; — en óver bleef alleen dat eenvoudig kerkje waar de Waarheid was, en Jezus Christus in Wien alléén, maar dan ook in volle Vadertrouw, de Almachtige met ons is.

En toen knielden wij neder, en bevalen ons aan in de hoede van Hem, die vanaf de hoogte Zijne handen uitstrekt over zee en land, en zegt: „Ik ben met u, alle de dagen”.....

Op de groote wateren.

Het zijn gewoonlijk niet de *fraaiste* stadsdeelen, waar het hart van het economische leven klopt. Zoo is het ook in Frankrijks groote havenstad van het Zuiden: Marseille. Druk en vuil is het geweldige havenkwartier, maar blank als een zwaan ligt daar het nieuwe zeekasteel van de Rotterdamsche Lloyd, de *Indrapoera*, die op zijn eerste reis naar Indië ons overdragen zal van Marseille naar Port-Saïd.

Ieder vischt op zijn getij.

En bij de boot is het een kleine kermis: kleine stalletjes bieden den vertrekkenden nog gelegenheid zich te voorzien van allerlei benodigdheden voor de reis: ligstoelen en kijkers, maar ook toiletartikelen en kinderspeelgoed.

En waar wat te doen is, mag natuurlijk ook geen muziek ontbreken. Heele kunstenaarsfamilies, man, vrouw en kinderen, zijn bezig op allerlei muziekinstrumenten hun kunst ten beste te geven en in deze cosmopolitische omgeving de diverse volksliederen te mishandelen.

Ter eere van de Nederlandsche passagiers haalt het „Wien Neerlandsch bloed” den boventoon — dat schijnt in het buitenland nog altijd het Nederlandsche volkslied te zijn!

Niemand der musici stoort zich echter aan zijn buurman. Ieder speelt zijn eigen lied, gelijk dat op een rechtgeaarde kermis en niet minder op het groote levenstooneel gewoonte is.

De touwen worden losgemaakt, langzaam drijft het schip van den wal, en steeds hardnekkiger wordt de muziek, om, zoo mogelijk, nog op het laatst eenig hart te vermurwen.

Hoelang nog?.... neen, niet zoolang de tonen de ooren der vertrekkenden kunnen streelen.... alleen zóó lang, tot de klove tusschen schip en wal zoo groot is, dat de geldstukken van degenen, die hier zijn, niet meer kunnen overgaan tot degenen, die daar zijn. Geld is nu

eenmaal de ziel van de negotie — ook de ziel van veler kunst!

Een laatste groet aan Marseille en aan Nôtre Dame de la garde, dan wiegt de groote zee ons met zacht en breed geschommel.

* * *

De „Groote Zee”.

Ja, voor ons, die van de kaart de afmetingen kennen van „Oceanen” lijkt de Middellandsche Zee „slechts” een binnenzee.

Maar voor de ouden was dit: *de zee — de Groote Zee*.

Aan deze zee dacht de dichter van den 107den Psalm, toen hij zong: „Die met schepen ter zee afvaren, handel doende op de groote wateren, die zien de werken des Heeren en Zijne wonderwerken in de diepte. Als Hij spreekt, zoo doet Hij een stormwind ontstaan, die hare golven omhoog verheft. Zij rijzen op naar den hemel, zij dalen neder tot in de afgronden”.

Een binnenzee, ja, maar toch dwingt die ontzaglijke waterplas, die het grootste deel van de geschiedenis der oude wereld om haar stranden zag afspelen, ons eerbied af.

’t Kan er stormen! Daarvan spreken de talrijke reisbeschrijvingen naar Egypte en Palestina tenminste ondubbelzinnig, zòò dat een van de vele uitroept: „Het aardse Jeruzalem schijnt evenmin zonder stormen bereikt te kunnen worden als het hemelsche”.

In ’t bijzonder staat er evenals in Paulus dagen vaak een zware zee in de buurt van Kreta.

Maar wie de reis maakt met een prachtschip als deze Indrapoera, kan een stootje verdragen. En... krijgt tegelijk diep respect voor die oude, koene zeevaarders, die met hun kleine schepen, zonder kompas, dezen plas bezeilden.

Op zichzelf was dit stukje van onze reis reeds een genot, en in dankbare herinnering blijven bij ons de vijf dagen aan boord van dit trotsche zeehôtél met zijn vriendelijke officieren en bemanning doorgebracht.

Door de welwillendheid van den kapitein, den Heer W. J. Boon, kon ons gezelschap het geheele schip van de machinekamer tot de commando-brug toe bewonderen.

En de majestueuze pracht der zee en der rotsen smolt met de bewon-

derenswaardige techniek van het menschelijk vernuft samen tot een loflied aan Hem, die alles zoo heerlijk schiep en den mensch formeerde om deze geheele schepping te beheerschen. We sloegen den 8sten Psalm op en zongen 't na: „Heere, hoe heerlijk is uw naam op de gansche aarde! Als ik uwen hemel aanzie, het werk uwer vingeren. . . . Wat is de mensch, dat Gij zijner gedenkt! Gij hebt hem een weinig minder gemaakt dan de engelen en hebt hem met eer en heerlijkheid gekroond. Gij doet hem heerschen over de werken uwer handen; Gij hebt alles onder zijne voeten gesteld!”

Dat was de prediking, die we opvingen, hetzij we wandelden op het breede promenadedek, of gemaklijk neerzaten in de salons, waar alle comfort haast deed vergeten, dat we op reis waren; hetzij we afdaalden in de rommelende ingewanden van den zeereus, of de dagelijksche berichten uit het vaderland ontvingen, waarmee we draadloos in verbinding bleven — „tout comme chez nous” — : den stand van het kabinetsvraagstuk evengood als de koers van de koffie en rubber en. . . . den uitslag van de voetbalmatches!

* * *

't Was nacht, toen we de straat van Messina passeerden, maar niemand had er spijt van, eenige uren van de nachtrust opgeofferd te hebben voor het gezicht op de verlichte oevers van de zeestraat. Rechts lag het tegen de bergen aangebouwde Messina met zijn rijen van helder brandende straatlantaarns, fonkelend in het nachtelijk duister als een sprookjesachtig verlichte tuin, links de dorpjes van Calabrië met lijnen van licht als versierde lanen in de verte.

Op Zondagmorgen hielden we den eersten kerkdienst aan boord van de Indrapoera, waarin een onzer sprak over Joh. 3 : 16: „Alzoo lief heeft God de wereld gehad”.

Nog enkele uren zagen we Europa, toen we de Zuidkust van Kreta langs voeren met zijn steile rotsen, sommige nog met sneeuw bedekt. . . . toen verdween ons werelddeel voor eenige maanden uit ons gezicht.

Het eerste contact.

Europa gleed weg. Iedere wenteling van het ontzaglijke raderwerk der machines van de Indrapoera bracht die geheimzinnige wereld dichterbij ons, waarvan we weinig spraken, ofschoon ze hoofden en harten vervulde, waarnaar we uitzagen, zelfs toen we wisten, dat we haar nog niet konden zien.

Ver is ze nog van ons af en toch doet haar nabijheid zich duidelijk gevoelen. Haar warmtegloed omwikkelt en doordringt ons steeds meer. Op het dek zijn er reeds momenten, waarop we de neiging in ons voelen opkomen, om ons een weinig tegen de koestering der zonnestralen te beschermen. En als 's avonds de meesten zich in hun hutten hebben teruggetrokken en met hen het „Westersch milieu”, waarin we ook aan boord leven, is vervaagd, dan staren we over het nauw gerimpelde watervlak naar het Zuid-Oosten, waarheen onze Indrapoera zoo onveranderlijk koers zet, en worden onze gedachten weer gevangen genomen door die Oostersche wereld, die zoovele jaren achtereen onze belangstelling heeft geboeid. Dan komt er zoo iets over ons van den bruidegom daarginds, die nog nooit zijn bruid in haar volle schoonheid zag en nu met nauw ingehouden verlangen de ure verbeidt, waarin de sluier zal wegvallen en de liefdesstraling harer oogen zijn hart verrukken zal. Ja, we wisten wat van het Oosten. Veel boeken hadden ons reeds gesproken van Egypte's heerlijkheid en Palestina's schoonheid. Maar 't was een „kennen ten deele”, een „gesluierd zien”! Nu gaan we er heen; nu zullen we zien, zien!

Xenophon, de beroemde Grieksche geschiedschrijver, die met velen zijner landgenooten aan de zijde van Cyrus den Jongere streed, toen deze zijn ouderen broeder Artaxerxes Mnemon den Perzischen troon betwistte, vertelt in een zijner geschriften, hoe in het hart der 10.000 Grieken, die met hem na Cyrus' heldendood naar het vaderland terug-

keerden, de steeds sterker wordende begeerte leefde om de zee te zien, die spreken zou van de nabijheid van huis en haard, en welk een jubelkreet weerklonk, toen eindelijk het schitterend watervlak zich voor hun oog ontrolde. „Thalassa, thalassa” (zee, zee) galmde het door hunne rijen, uiting van zieleblijdschap, nu eindelijk het einde van den tocht was bereikt. Zoo hebben ook wij, nadat Creta's berggevaarten waren teruggezonden in het zeevlak, waaruit ze gedurende enkele uren als waren opgedoken, telkens uitgekeken of we nog geen land zagen. Herhaaldelijk hebben we met onzen verrekijker spiedend den horizon afgezocht, zelfs toen we wisten, dat we nog niets zien konden. Niet, omdat we het niet goed hadden aan boord! 't Was overvloed en botertje tot den boôm! 't Was „gezelschap” van den morgen tot den avond! En toch.... land, land! Want dat land was „het Oosten”, dat met zijn warmtegloed ons trok en welks mysterieuse bekoring onze ziel vervulde met onzegbaar verlangen.

* * *

Eindelijk zien we dan de kuststrook, en heel eventjes is er iets van ontgoocheling in onze ziel. Ja, we wisten het wel: een mooi land is Egypte niet; maar toch..... We hebben gedaan als zooveel: het lang begeerde maar nimmer geziene wordt omhangen met zooveel schoons, dat het leelijke daarachter verdwijnt. En als men dan voor de naakte werkelijkheid komt te staan, dan is er een oogenblik, waarop men zoekt naar het gewrocht van zijn eigen geest, maar het natuurlijk niet vindt, waarop deceptie volgt, omdat de mensch nu eenmaal niet gaarne erkent, dat hij zich heeft vergist.

Zoo is er een oogenblik van deceptie, wanneer de kuststrook van de Nijldelta langs mijn oogen voorbij glijdt: vlak, effen, geelachtig, met hier en daar wat groens, ook enkele boomen, palmboomen blijkbaar; straks kleine witte dobbelsteenen, huizen met platte daken. En dan iets verder teekent zich vaag Damiate af, waaraan van der jeugd af voor ons de naam verbonden was van den Hollandschen graaf Willem I, die in 1229 de stad hielp veroveren op den Egyptischen sultan Saladin, en waarvan de „Damiaatjes” in de Sint Bavo te Haarlem bleven gewagen, zelfs

toen we wisten, dat ze van veel lateren tijd waren. Maar wat is dat alles klein! Iets beter wordt het, wanneer straks Port-Said in het gezicht komt. Uit de verte groet ons al het standbeeld van Ferdinand de Lesseps, die als 't ware den ingang van het onder zijne leiding gegraven Suez-kanaal bewaakt en het oog houdt op de duizenden zeekasteelen, die sinds 1869 hun weg zoeken naar het vroeger zoover afgelegen en door de Lesseps' genialen arbeid zooveel dichterbij gebrachte Indië. En achter den grooten Franschman verheffen zich groote rookende schoorsteenen, die spreken van fabrieken, precies dezelfde als we in Europa zien. 't Is wel erg Europeesch, de eerste groet van het oude Egypte! Zoo hadden we het ons toch niet voorgesteld, wij Europeanen, die zoo gaarne dat heele Europa achter ons gelaten hadden en met één sprong de Oostersche wereld zouden zijn binnengegaan!

De Indrapoera is de lange pieren binnengevaren, de geweldige vangarmen, waarmede Afrika allen omvat, die binnen haar bereik komen. Straks varen we al langzamer, vroolijk begroet door allerlei bootjes, natuurlijk alle voorzien van motoren van Engelsche of Duitsche, Fransche of Amerikaansche, in ieder geval geen Egyptische makelij, waarin mannen, die met speurenden blik uitzien naar slachtoffers, arme Europeanen, aan wie ze straks al hun Oostersche slimheid in het afhandigmaken van geld kunnen botvieren. Eindelijk liggen we stil; een paar geüniformde mannen komen aan boord om vast te stellen, dat geen besmettelijke ziekten onder ons heerschen en dat de passen van hen, die hier aan wal zouden willen gaan, in orde zijn. Intusschen hebben we onder de bootjes er één ontdekt, dat de vlag voert van de American Express, het reisbureau, dat zijn geweldig organisme te onzen dienste stellen wil om ons de reis te veraangename. Een enkele wenk... en de man beneden heeft het begrepen. Hij houdt ons in het oog zooals wij hem, stuurt recht op het schip aan, dat midden in het kanaal is blijven liggen, en komt aan boord. Straks wordt onze bagage in de motorboot gebracht. Nog één groet aan hen, met wie we zoovele aangename uren hebben doorgebracht, een dankend gewuif voor den kapitein, die ons zoo kostelijk heeft bejegend, en we hebben afscheid genomen van de Indrapoera om nu met geweldige snelheid naar den wal te varen, waar

we onmiddellijk in een auto worden geladen, want we moeten den avond-trein nog halen naar Kairo. „All in a hurry"! De rust komt eerst weer, wanneer we in den trein zitten, met z'n viere bij elkander, blij dat we bij de snelheid van den autorit geen armen en beenen hebben gebroken en dat we — dank zij het schreeuwend vermogen van den American-Express-er — niets van onze bagage hebben verloren.

* * *

Er ligt iets pijnlijks en iets ontstellends in dit eerste contact met Egypte. Hoe? Voor 't eerst van zijn leven den voet zetten op Egypte's eeuwenouden grond, waaraan zoovele grootsche herinneringen verbonden zijn, en dan zelfs den tijd niet hebben om te zien wáár men zijn voet zet, maar meegetrokken te worden naar een trein, die u verder voert, dieper het land in! Voor de eerste maal bezit te nemen van Egypte's klassieken bodem, in overoude tijden de kweekplaats van wetenschap en kunst, de wieg der beschaving, de bron van wijsheid en kennis, en dan geen tijd te hebben om eens rustig neer te zitten en eens om zich heen te kijken en het zich duidelijk te maken, dat men er nu toch eindelijk is! Het land der faraonen te betreden, waar eeuwen achtereen de lichtstralen hebben geglansd van den menschelijken geest en waar, toen Europa nog in ondoordringbare duisternis was gehuld, een hoogte van cultuur is bereikt, welke nog immer de verbazing der wereld gaande maakt, en dan omringd te worden door schreeuwend mannen, die in een meer dan Babylonische verwarring van talen U hun diensten opdringen en het U ten eenenmale onmogelijk maken even tot U zelf te komen en U te realiseeren het groote, dat over U kwam! Dat is wel pijnlijk. Wanneer we dan ook in den trein zitten, dan is er een oogenblik van stilte, want ieder onzer moet den min of meer teleurstellenden indruk verwerken, die deze aankomst te Port-Said op hem heeft gemaakt. Het is toch wel heel anders dan wij hadden gedacht!

* * *

Onder het fluiten der locomotief glijden we het station uit en verlaten Port-Said, waarvan geen onzer iets heeft gezien. Erg veel eraan verloren hebben we niet. Slechts in één opzicht is de plaats belangrijk. Ze laat ons

het titanisch vermogen van de huidige handelsbeweging zien. Voor 60 jaar stonden hier slechts een paar armzalige visschershutten. Nu is hier een stad verzezen van bijna 80.000 inwoners, waarin ongeveer alle rassen elkander ontmoeten. Europeanen van allerlei slag ziet ge hier naast Egyptenaren en Nubiërs, Arabieren, en Bedoeïenen, Maleiers en Chineezers. Port-Said heeft den naam van „de cloaka der wereld”. Een handelsbeweging schijnt nu juist niet zielverheffend te werken!

De spoorbaan loopt eerst over een dijk, bij het graven van het Suezkanaal gelegd door het *Menzaleh-mer*, vroeger een gedeelte van het om zijn vruchtbaarheid beroemde „veld van Zoan” (ps. 78 : 12. 43), totdat tusschen de 8ste en rode eeuw van onze Christelijke jaartelling de zee hier binnendrong en de velden, waar eertijds de wijnstok bloeide en de tarwe groeide, vervormde tot een ondiep moeras, dat nog steeds tevergeefs op drooglegging wacht. Aan onze rechterhand zien we, vlak voordat we bij het station El-Kantara (= „de brug”; een naam die nu niet meer past, want de spoorbrug, die hier de trein van Kairo naar Jeruzalem over het Suezkanaal bracht, is aan de eischen van de scheepvaart ten offer gevallen) aankomen, de ruïnen van het oude Tachpanhes, waar Jeremia zijn profetisch woord tot Egypte richtte (Jer. 43 : 7).

Zoo komen we geleidelijk op bijbelschen bodem en steeds meer voelen we ons omgeven van stemmen uit het verleden, sprekend van Israëls wording en Egypte's tuchtiging. Vooral wanneer we straks het Suezkanaal, dat we steeds aan onze linkerhand hadden, gaan verlaten en langs Ismaïlije de wadi Toemilát binnengaan, het ondiepe dal van ongeveer 50 K.M. lengte, dat het Nijldal verbindt met het huidige Suezkanaal en waardoor in de dagen van Ramses II (1292—1225 v. Chr.) een kanaal liep, dat de verbinding vormde tusschen Nijl en Roode Zee. Immers, hoe men nu ook denken moge over de vraag, of men terecht het oude Ramses heeft teruggevonden op den tell er-Retabeh en Pithom op den tell- el-Maskoeteh, en ook over deze: hoever Gosen zich uitstreckte, het staat toch wel vast, dat deze wadi Toemilát eenmaal de woonplaats is geweest van het opgroeiende Israël. Geen buitengewone verbeeldingskracht is noodig om bij het vallen van den avond, wanneer de omtrekken verflauwen en het nieuwe wordt weggedoezeld, in de schimmen, die over

de velden dwalen, zonen van Israël te zien, die hun zielenood klagen aan „der vaderen God”, maar geen antwoord krijgen op hun klachten. Een oogenblik wordt het stil; ieder onzer heeft in den geest de eeuwen doorgevlogen, die ons scheiden van Israëls dagen, en leeft mede met het oude bondsvolk, dat nog leeren moest hoe machtig de Heere toch wel was en met hoe geringe middelen Hij hen uit het diensthuis van Egypte kon uitleiden.

Maar het rumoer, dat op het station El-Zagazig heerscht, brengt ons weer naar het heden terug. Allerlei typen loopen op het perron rond. De een biedt dit, de ander weer wat anders te koop aan. En ze doen dat met een vasthoudendheid, waarvan een westerling geen begrip heeft, en met een woordenrijkdom, die we alleen bij onze Joodsche medeburgers terugvinden. 't Is een pijnlijke positie voor reizigers, die nu eenmaal vast besloten zijn om niets te koopen, ook al omdat ze nog verre van vertrouwd zijn met het Egyptische muntstelsel en bang zijn te zullen worden gebruikt als een schaap, dat door den man met zijn fez of turban moet worden geschoren. Overigens wel interessant om die uiteenloopende kleederdrachten en gelaatsvormen te zien en vooral om te kijken naar de manier, waarop elk hunner reageert op een meer of min barsche terugwijzing van hun toch met zooveel overtuiging aangeboden koopwaar. Zoo hebben we dan ook zelfs geen tijd om een enkele gedachte te wijden aan het overoude Pi-Bisèth of Bubastis, de heilige stad van de kattengodin Bastet, welker ruïnen vlak bij liggen en getuigen van de waarachtigheid van des Heeren woord, dat bij monde van Ezechiël (30: 17) sprak van ondergang en vernietiging.

Intusschen is de avond sinds lang overgegaan in de donkere nacht, waarin, nu de maan in gebreke blijft, zelfs het sterrengeflonker niet in staat is verandering te brengen. Het vlakke veld der Nijldelta is in duisternis gehuld, waarbij alle omtrekken verflauwen en hemel en aarde ineenvloeien. Alleen hier en daar wijzen lichtjes op menschenlijke woningen. Zoo gaat het steeds verder. Straks wordt Benha bereikt, waar we de lijn vinden, die Kairo met Alexandrië verbindt. En dan gaat het regelrecht over Caliouba naar Kairo, waar we tegen 10 uur in den avond aankomen, vermoeid van de vele en veelsoortige indrukken, die de nieuwe omgeving

op ons heeft gemaakt. Als we ons dan in onze kamers hebben teruggetrokken, buigen we ootmoedig dankend de knieën voor den God en Vader van onzen Heere Jezus Christus, die ons de aanvankelijke vervulling schonk van een lang gekoesterden hartewensch. Dan is de kleine teleurstelling verdwenen en lijkt ons het eerste contact een rijke belofte voor de naaste toekomst.

Een rondblik.

De eerste week, die we in Egypte doorbrachten, hebben we besteed om eens rustig het Oostersche leven op ons te laten inwerken.

Zelfs na alles wat men reeds jaren te voren over deze landen heeft gelezen of in plaatwerken heeft gezien, is de eerste aanschouwing voor een Europeaan toch zóó overweldigend vreemd, dat men al dat nieuwe eerst eens rustig moet laten bezinken.

Later kan men dan, zonder telkens afgeleid te worden, de verschillende dingen afzonderlijk bezien. Ik stel me voor — en weet het achteraf ook eenigszins bij ervaring — dat de vreemdeling, die b.v. in onbedwingbare nieuwsgierigheid direct den eersten dag naar de pyramiden zou snellen, groote kans loopt, heel weinig van deze pyramiden te zien.

Zijn aandacht wordt voortdurend afgeleid door palmen en ezels en kameelen; door mannen en vrouwen met hun bonte kleederdracht; door het geschreeuw van gidsen en drijvers en ... van de politie — die ook hier vooral niet te vergeten!

Hij vreest ieder oogenblik getuige te worden van een bloedige vechtpartij of minstens van een onbloedige scheldpartij. Kortom.... hij ziet en hoort honderd dingen, maar de pyramiden ziet hij niet.

Zou het in zekeren zin ook niet aldus gaan met de lezers van een beschrijving dezer landen? En gelijk wij zelven behoefte gevoelden, om ons eens rustig te oriënteren, zal het gewenscht zijn, om vòòr de beschrijving der détails, eerst eens 'n overzicht te geven van land en volk.

Een hoofdstuk van „alles en nog wat”. Zelfs 'n praatje over het weer. Natuurlijk zullen we dingen vertellen, die menig lezer al wel weet uit andere boeken.

Maar.... de schrijver, die zich den eisch zou stellen, alleen te schrijven, wat nog geen ander geschreven heeft.... die blijft waarschijnlijk met een stapeltje ledige blaadjes voor zich zitten.

We hebben die eerste week dan ook maar veel gewandeld. Bleven eens staan midden in het gewoel der drukke straten. Kropen door de steegjes van de bazaarwijk, of zaten in het modern ingerichte „Groppi”, dat met de café’s van onze Europeesche hoofdsteden in luxe kan wedijveren — in duurte ook!

We flaneerden voorbij de luxe-hôtels der rijke toeristen, als Shepherd’s en Savoy-Continental, waar miljoenen rollen in het „seizoen”; maar we stonden ook eens stil voor de koffiehuisen en eethuisen van het „volk”.

We praatten met de zonen des lands — voorzoover zij een der bekende talen spraken, en met Fransch en Engelsch komt men een heel eind! — en we spraken met Europeanen, die hier al lang wonen en volk en land kennen. We lazen eens een enkele Egyptische courant enz.

Uit wat we lazen en hoorden dan ’n enkele greep.

* * *

Egypte is een toeristen-land.

En om de overblijfselen van zijn eeuwenoude beschaving en machtige bouwwerken, en om zijn gezond en heerlijk klimaat, in de maanden, dat wij hier in Europa zitten te mopperen over guur en koud weer.

Egypte is het land van den eeuwigen zonneshijn.

In Cairo rekent men op niet meer dan 15 regendagen in een heel jaar. Meestal schijnt de zon. Zelfs in onze traditioneele „donkere dagen voor Kerstmis”, heeft men er meestal nog 10 uur zonlicht. Ja, het zonnetje kan in den zomer branden. Wij hadden in de eerste helft van Maart soms reeds een temperatuur van meer dan 100° Fahrenheit — in de zon n.l. — maar door de groote droogte van de lucht, is de warmte toch niet zoo drukkend, als ze zijn kan in sommige van onze warme, zomersche dagen.

En wat óók de groote warmte, maanden aaneen, houdbaar maakt, is in de tweede plaats het feit, dat de dagen in den zomer hoogstens 14 uren duren. De zon komt niet op vòòr 5 uur in den morgen en is vòòr 7 in den namiddag weer ondergegaan, terwijl de snel invallende duisternis een weldadige koelte brengt.

Niettemin. . . . . het is den reiziger toch maar aan te raden, zijn bezoek aan Egypte niet uit te stellen tot de *zomervacantie*. Na April is het ge-

De Lesseps-monument bij Port-Saïd.

Bestijging langs de
zijkant der groote
pyramide.

Haven van Port-Saïd.

Nijlwater bij de pyramiden.

De woestijn.

woonlijk geen plezierreis meer en de Europeesche bevolking van Cairo vlucht zelve, als 't maar eenigszins mogelijk is, naar de zeeplaatsen, als Alexandrië.

Voor al wanneer de heete, stoffige Chamsin, de woestijnwind, van over de geblakerde zandvlakten komt aanzetten, is het benauwd, ja stikkend heet.

Een klein staaltje genoten wij ervan in Cairo op 'n Maartdag. Niet-tegenstaande onze kamers gesloten waren door raam en rolluik, lag er een laag stof op meubelen en boeken. Tot in de klerkast toe, was die brutaalste aller brutalen doorgedrongen.

* * *

We spraken reeds van de groote verschillen tusschen dag- en nacht-temperatuur. Ook overdag treft telkens het groote verschil tusschen de zon- en de schaduwzijde.

Dit maant in Egypte voortdurend tot groote voorzichtigheid. Een medicus, die het klimaat van Egypte bijzonder aanprijst, schrijft dan ook: „het klinkt wonderlijk, maar wij moeten de zwakke gestellen hier meer waarschuwen tegen de koude, dan tegen de hitte. Het verschil van zon- en schaduwzijde kan reeds licht een verkoudheid bezorgen”.

De ingeborenen weten het dan ook wel.

't Is ongelooflijk, hoe zij zich soms inbakeren. We schoten wel eens in een lach, als we zoo'n ingepakte, levende mummie zagen, hoofd en hals omwonden met een paar lagen van doeken. Beerenmutsen, die meer aan Laplanders en Samoieden, dan aan bewoners van de tropen deden denken.

Maar.... wol *houdt* de warmte en *keert* de warmte.

* * *

Nu we over kleeding spreken, kunnen we daar meteen nog wat van vertellen.

Wat men in Egypte draagt?..... Ik tart ieder, om dat te zeggen. Tenminste in Cairo.

Op het platte land, onder de Fellah's (de landbouwbevolking), dragen mannen en vrouwen over het grove groezelige ondergoed een wijd overkleed.

De mannen bovendien nog 'n soort vestje.

Op het hoofd 'n nauwsluitend wollen kapje, daaromheen een hoofd-doek en om hoofd en hals nog 'n gekleurden grooten doek.

De vrouwen dragen een langen zwarten sluier, die hoofd, hals, schouders en zoo noodig nog een deel van het gelaat kan verbergen.

De aangezichtssluijer, die, onder de oogen afhangende, neus en mond bedekt, vindt men op het platte land weinig meer.

Ingewikkelder is de kleeding in de steden.

De gekste combinatie is daar bij iederen stap te zien. En . . . niemand schijnt het vreemd te vinden — Egypte is trouwens het land van onbegrensde mogelijkheden.

Naast het reeds beschreven hoofddekseel — de tulband in zijn eenvoudigsten vorm — is de roode Turksche fez ingeburgerd.

Ge ziet de fez even vaak boven een gewoon Europeesch costuum als op een fellah-kleeding.

De koetsier op zijn bok, de chauffeur achter zijn stuurrad, de politie-agent en de soldaat . . . alles draagt een fez! Maar . . . er is 'n kentering. Er gaan stemmen op tot afschaffing van dit onnationale hoofddekseel.

Over het ondergoed wordt gewoonlijk een katoenen vestje gedragen met roode of blauwe strepen. Daar weer overheen een gestreept kleed van katoen of zijde met wijden hals en afhangend tot de voeten. Net 'n nachtjapon.

Een gordel voltooit de dracht.

De gegoeden dragen over dit alles heen nog weer een wijd lang kleed, met wijde mouwen — togamouwen. Maar verbaas u niet, als ge in plaats van dat wijde overkleed, een heel gewoon Europeesch colbertje of 'n demi ziet dragen over die nachtpon heen.

En het schoeisel?

Weer alle mogelijke varianten! Westersch schoeisel bij de Effendi's, de heeren; bij „het volk" sandalen of muilen of heelemaal niets.

Duizenden loopen hun heele leven op bloote voeten, die er zoo uitzien, dat ge in de eerste dagen van uw verblijf onwillekeurig het probleem stelt, hoeveel malen in een menschenleven die voeten gewasschen zouden worden.

Maar die mijmeringen verleert men al heel gauw.

De *vrouwen* zijn allen in 't zwart, voor zoover ze tenminste geen Europeesche toiletten dragen. Zwart — zonder een enkele uitzondering.

Zwart katoen of zwarte harde wollen stof of zwarte zijde... maar zwart.

De mannen brengen in 't Oosten de kleuren aan. In de steden is de aangezichts sluier nog zeer in zwang, al zijn er duizenden vrouwen, die allang den sluier hebben afgelegd.

Wie echter critisch dat sluier-dragen beziet, voelt sterk het waarheidselement in die bekende theorie, dat het doel van de kleeding oorspronkelijk niet geweest is: bedekken! maar veelmeer de aandacht op het bedekte te vestigen.

De sluiers zijn soms niet dichter dan de voiles van onze Europeesche dames. Bij het geavanceerde jongere geslacht niet meer zwart, maar wit. De coquetterie gluurt er door heen. En de gouden ring, die op het voorhoofd, boven den neus den sluier „op peil” moet houden, raakt al meer in onbruik. Voetringen worden nog veel gedragen, meest om de bloote enkels, maar evengoed over de kousen heen, ja zelfs boven heel moderne lakschoentjes met hooge hakken.

* * *

Het verdwijnen van den sluier is niet maar een modegril, maar staat in het nauwste verband met de geestelijke crisis, die Egypte en eigenlijk een groot deel der Mohammedaansche wereld doormaakt.

Prof. Aalders zegt in zijn boek: „In het land der belofte”: „(Die gesluierde vrouwen) zijn gedaanten, geen levende mensen, en terwijl alles vol kleur en leven is, gaan zij in die kleur, welke eigenlijk geen kleur is: het zwart. Dit is tekenend voor de positie der vrouw in het Oosten. Zij behoort slechts tot het binnenhuis. Voor de buitenwereld is zij slechts een gestalte, een kleurloos iets, eigenlijk niets”.

Niet altijd is dit echter zoo geweest. Zoowel de geschiedenis van het Oude Kanaän, als de monumenten van het Oude Egypte spreken van andere toestanden.

Terecht merkt Hans Bethge in zijn „Aegyptische Reise” op: „Die Verschleierung der Mohammedanerin beruht auf einem Misverständnis. Zur zeit Mohammeds gingen die Frauen unverschleiert, der Prophet selbst hat nie die Verschleierung der Frau verlangt. Erst seine Nachfolger

haben eine Sure des Korans, in der geschrieben steht, die Frau solle ihren Schmuck, ihre Zierde verbergen, so gedeutet, dasz unter diesem Schmuck das Gesicht zu verstehen sei. Allmählich hat sich dann das Schamgefühl der Mohammedanerin so entwickelt, dasz ihr die Preisgabe des Antlitzes vor dem Manne als die schrecklichste und peinvollste Entkleidung erschien”.

En elders: „In den nacht van het doodenfeest zitten de zwarte vrouwen ongesluiert op de graven, opdat zij door den overleden echtgenoot goed gezien mogen worden. „Es ist das einzige Mal, dasz das Ablegen des Schleiers auszerhalb des Hauses von der Religion gestattet wird”.

De afzondering van de vrouw is nu sinds langen tijd een van de karakteristieke trekken van het Egyptische volksleven geworden.

Maar blijkens de oude schilderijen is dit niet altijd zoo geweest. Wij zien gastmalen, waar mannen en vrouwen aanzitten. Op jachtvoorstellingen zien we naast de mannen ook vrouwen deelnemen aan de jacht op waterwild en zelfs op Nijlpaarden.

Omtrent de huiselijke verhoudingen laten de oude oorkonden ons een liefdevollen omgang kennen tusschen man en vrouw.

De vrouw was waarlijk geen slavin, zooals de heerschappij van den Islam ze gemaakt heeft. Hoe teer legt ze soms, op de oude muurschilderingen, den arm om de schouders van haar man. En in het Leidsche museum is een eigenaardige brief, waarbij een man, een hooggeplaatst ambtenaar aan het hof van den Farao, aan zijn gestorven vrouw schrijft: „ik was altijd bij u en zelfs als ik op mijn dienstreizen was, ik was met mijn gedachten bij u. Ik bedroefde uw hart niet, bracht mijn olie, brood en wijn bij geen anderen.....”

Deze brief geeft gelukkig een tegenhanger van wat wij in Gen. 39 lezen omtrent de huwelijksrouw in het gezin van dien anderen beampte van Farao. Maar..... daar schijnen onnatuurlijke verhoudingen ook niet geheel buiten spel geweest te zijn.

Een andere Egyptische brief getuigt zoowel van teere liefde tot de moeder als tot de vrouw. Wat dunkt u van de woorden van den Wijze Ani tot zijn zoon: „Gedenk, hoe uw moeder u gedragen heeft. En als gij eens een jonge man zijt en een vrouw neemt en een eigen huishouding hebt, denk dan daaraan, hoe uw moeder u heeft opgevoed”.

Zoo was het..... en allerlei aanwijzingen zijn er, om de verwachting te mogen uitspreken, dat met de geestelijke ontwaking van het Egyptische volk ook de positie van de vrouw weer een andere zal worden.

Ook in de Mohammedaansche kringen treedt de veelwijverij op den achtergrond. En bijzonder in Cairo viel het ons op, hoe ongedwongen de vrouw zich op de straat beweegt en winkelt en met mannen spreekt.

* * *

We zeiden reeds 'n enkele maal, dat het Egyptische volk in deze jaren een crisis door maakt. Wie een paar dagen de Egyptische couranten leest, voelt dat het streven naar losmaking van de Europeesche voogdij machtig werkt, zoowel op economisch als op politiek terrein.

Sinds vier jaren heeft Egypte zijn eigen koning. Sinds vier maanden moeten de passen der vreemdelingen niet meer door den Engelschen consul, maar door de Egyptische legatie van een visum voorzien worden.

In de dagen, dat wij in Egypte vertoefden, was juist de verkiezing van een nieuwen Grieksch-Orthodoxen patriarch te Alexandrië aan de orde. Een lijst van zeven candidaten was opgemaakt, maar op voorstel van den minister van binnenlandsche zaken werden bij een Kabinetsorder drie van de zeven namen van de lijst geschrapt en tegelijk werd daarbij medegedeeld, dat de Egyptische regeering van den te benoemen patriarch eischt: 1°. dat hij zich als Egyptenaar zal laten naturaliseeren, als hij van Grieksche nationaliteit mocht zijn; 2°. dat hij twee bisschoppen zal aanstellen van Egyptische nationaliteit.

In dit licht gezien zijn de pogingen tot afschaffing van de fez en van den sluier meer dan modegrillen. En is het niet tekenend, dat zelfs onder de studenten van de *El-Azhar-Universiteit*, het bolwerk van den Islam, een streven aan den gang is, de rood-witte tulband te verwisselen voor een Europeeschen hoed?

In Turkije is scheiding van kerk en staat tot stand gekomen, in Egypte officieele vrijheid van godsdienst. Er wordt hard gewerkt aan een systeem voor onderwijs zoowel voor jongens als meisjes.

In de Mohammedaansche wereld gingen zelfs stemmen op, den Vrijdag als rustdag te vervangen door den Christelijken Zondag.

Het is ook niet anders te verwachten.

Egypte heeft drie rustdagen: den Vrijdag voor de Mohammedanen, den Zaterdag voor de Joden, den Zondag voor de Christenen. Gevolg? . . . .

Practisch geen enkelen rustdag.

Het gaat in de groote samenleving vaak als in een gemengd huwelijk: men begint met twee godsdiensten en eindigt met geen!

* * *

Een tijd van crisis.

Het oude worstelt met het nieuwe.

De stad Cairo vertoont zelf het beeld van die worsteling. De meest moderne instellingen vlak naast oude primitieve overblijfselen.

Electrische trams en auto's naast kameelen en ezeltjes. Een perfect ingerichte brandweer naast de allerbeholpenste straatreiniging.

Moderne gebouwen en wijken van de ellendigste krotten.

Wat de geestelijke vrucht dier worsteling zal beteekenen? Toenadering tot de Westersche beschaving is nog niet altijd toenadering tot het Christendom.

We wagen ons niet aan een voorspelling.

Alleen. . . . . de crisis kan groote gevolgen hebben.

En in elk geval is reeds door de Christelijke Zendingsactie de doode Koptische Kerk tot meerder leven ontwaakt. Het Christendom is nog ver in de minderheid. Van de 14 millioen inwoners zijn slechts 1 millioen Christenen. Maar bij de verkiezingen van 1924, werden onder de 214 volksvertegenwoordigers in het Parlement 15 Christenen gekozen, waarvan 5 Protestanten, die hunne opvoeding genoten in de Zendingsscholen.

Kleine getallen wel is waar, maar Egypte ontwaakt. En er zit kracht in dat oude volk.

Een reizigster moge schrijven: „ik heb nog nooit mannen gezien, die zóó het stempel van lafheid dragen als de Egyptenaars; ik dacht vaak aan het woord van Jesaja tot Egypte: ik zal uwe mannen tot vrouwen maken” — deze ontboezeming doet me vermoeden, dat de schrijfster meer thuis is in de profetie, dan in wat daar op dit oogenblik in Egypte gist.

In Kairo's Bazaarwijk.

Op een der drukste punten van de Moeskie,¹⁾ bij eene kruising van wegen, zit recht en roerloos een Egyptische politieruiter in het zadel. Nauw omsluit hem de donkere uniform; de roode fez met den zwartglimmenden kwast is elegant een weinig naar achteren gezet. Zijn fijn gebouwd Arabisch paard staat onbeweeglijk, de ranke pooten als geplant op het plaveisel; alleen de gevoelige huid rilt een oogenblik onder de aanraking van eene vlieg. Strák staat de ruiterfiguur, als het standbeeld van een Pasja.

De politieman heeft het oog op het straatgewoel vóór hem. Het verkeer van voertuigen moet een tijdlang van den hoofdweg worden afgeleid, en door eene der zijstraten gelegd. De ruiter heeft de opdracht dit te regelen; vlak vóór hem laat hij den aankomenden stroom zich afbuigen en zijwaarts zwenken. Zijn felle blik gaat rusteloos heen en weer.

Plotseling ontstaat verwarring.

Een oude plattelandsomnibus met een paar magere paardjes heeft de rij verbroken, en tracht de verboden straat in te gaan.

Een oogenblik is er opstopping. Er wordt geschreeuwd. Achter den omnibus staat een platte wagen stil, met zwartgesluerde vrouwen, die vanuit een naburig dorp de stad bezoeken. Dáárachter een auto met toeristen. Dan een breedgepakte kameel, die den struisvogelhals terugbuigt om nieuwsgierig de situatie op te nemen. En verder een trein van voertuigen van allerlei slag, gelijk men alleen vindt in eene half-Oostersche half-Westersche stad. Daartusschen ezeldrijvers, die schreeuwend en duwend door de openingen trachten naar voren te dringen.

De politieman heeft den omnibusbestuurder met een kort, scherp bevel teruggewezen.

---

¹⁾ De Moeskie is de hoofdstraat der Bazaarwijk.

Maar deze stoort er zich niet aan. Hij buigt zich voorover, en zweept zijne paarden voort.

Dan ontspánt zich het standbeeld.

Met eene lichte beweging van het bovenlijf staat de ruiter in een oogwenk naast den wagen; . . . . hij heft den arm, ... en één-, twee-, driemaal striemt zijn slappen stok over rug en hals van den recalcitrant.

Met een schreeuw van ontsteltenis en pijn is deze opzij gesprongen; angstig vertrekt zich zijn gelaat onder den goren hoofddoek; in een stroom van woorden betuigt hij zijne onderwerping. Hij trekt en rukt aan de leidsels; de paardjes draaien en wringen, en komen dwars te staan in het ruime tuig; maar het einde is, dat de wagen schokkend en schommelend zijn plaats in de rij herneemt.

Dan zet de trein van voertuigen zich weder in beweging, en gaat, als straks, de aangewezen richting. Na enkele oogenblikken is het incident uitgewischt.

De politieruiter staat weer op zijne plaats, en is tot zijne strakke rust teruggekeerd.

* * *

Dit voorval doet het karakter zien van de Bazaarwijk te Kairo. Hoe incidenteel het geweest moge zijn, — het is kenmerkend voor het leven aldaar. Dat leven is Oostersch; maar bedwóngen, — bedwongen door het Westen.

We zijn hier in het Oostelijk deel der stad, waar het oorspronkelijk karakter der bevolking nog grootendeels is bewaard gebleven. Aan die zijde liggen, even buiten Kairo, de graven der Kalifen; en het is alsof voor de rustplaats van het roemruchte voorgeslacht eene borstwering van Oostersch leven heeft stand gehouden tegen de opdringende Westersche macht en cultuur. Een groot deel van de stad draagt een Europeesch cachet; maar dit verandert, wanneer ge de Bazaarwijk binnentreedt. Het Oostersch type van straat en huizenbouw en volksgewoonte is daar nog onmiskenbaar.

Het is evenwel niet geheel zuiver meer. Het ligt onder de macht en den maatregel van den Westerschen geest. Wel blijft het zich telkens verzetten. De Oosterling tracht de hem opgelegde Europeesche orde te

verbreken, en door de van uit het Westen opschuivende barrière heen te dringen, — maar hij moet zich onderwerpen, en de hem aangewezen richting gaan. De stroom van het Orientleven wordt hier Westersch gekanaliseerd.

Het meest treft u dit gemengd karakter in de Moeskie, die als hoofdweg dwars door de Bazaarwijk loopt. Deze straat is reeds gedeeltelijk gemoerniseerd; men vindt er tal van nieuw-ingerichte magazijnen. Doch ook in de nevenstraten dringt de Europeesche geest en levensorde voet voor voet binnen. Het is naar waarheid gezegd: wie het Oosten zien wil, moet zich haasten; — en dat geldt hier wel heel sterk.

Niettemin is het nog zeer interessant het leven in dit stadsdeel gade te slaan, en zijn er duizend eigenaardigheden die men met verrassing waarneemt.

Daartoe aarzele men niet dóór te dringen in het kruisnet van stegen en sloppen, dat zich achter de hoofdstraten bevindt, en men wage het een tijdlang den weg te verliezen. Het Oostersch stadsbeeld begint zich dan gaandeweg te vertoonen. Nauw is het hier, en morsig; rottende groentebleden maken de straat glibberig; er hangt eene zoetig-weeë geur van vet en olie en specerijen. Een vuile ezel schuurt langs ons heen, en we moeten het hoofd opzij wenden om niet in aanraking te komen met een groezelig stuk vleesch, dat aan haak en ketting buiten een kwalijk-riekend slagerswinkeltje te koop hangt.

Hier en daar heeft men over de straatjes een zeil of tapijt gespannen tegen den zonnebrand. Sommige stegen zijn geheel overwelfd met oud bouwwerk; in andere zijn hoog-aangebrachte getraliede uitbouwsels, die van beide zijden elkaar naderen. Hoe is het mogelijk hier te wonen! Aan den ingang van een donker winkeltje zitten twee mannen verdiept in een spel. Een derde staat er bij; hij heeft een staaf suikerriet in de hand, en scheurt er met blinkende tanden stukken vanaf; hij kauwt, en zuigt, en spuwt het overgeblevene voor zich weg.

Men kan steeds verder doorwandelen. Als we meenen aan het einde van eene straat te zijn, buigt deze om, en geeft toegang tot een nieuw complex van steegjes. Het is een waar labyrinth.

Hier is eene poort. Wanneer we deze binnengaan, ontdekken we tot

onze verrassing tusschen al die enge slopjes een vrij ruim binnenplein met een tamelijk groot gebouw. In de hoogte zijn tralievensters aangebracht. Juist glipt achter een van deze een onbedekt vrouwengelaat weg, dat nieuwsgierig ons beschouwd had.

* * *

Langs denzelfden weg pogen we thans terug te keeren. Maar dat gaat niet gemakkelijk. Toch geraken we dichterbij de nabijheid van de Moeskie. Het wordt hier wat netter. We bevinden ons blijkbaar in eene buurt van handwerkslieden. Er zijn tenminste tal van werkplaatsen, meestal klein en duister; de arbeiders doen dan ook hun werk veelal aan den ingang, half op straat. Het is alles handwerk, en men maakt gebruik van gereedschap, dat bij ons reeds lang verouderde; doch de vaardigheid waarmee het gehanteerd wordt wekt bewondering.

Zie dezen jongen man. Hij zit op den grond; vóór zich heeft hij een houtblok met insnijding, en in die insnijding is met eene spie een glad stuk hoorn geklemd. Het moet een kam worden. De werkman heeft zijne hand op het stuk hoorn, en verschuift die telkens een klein streepje verder; daarlangs snerpt dan de zaag vliegensvlug naar beneden, en wéér is een tandje losgekomen. Het gaat zóó gauw en behendig, dat de gansche rij tandjes uitgezaagd is, vóór we goed hebben gezien hoe hij het eigenlijk doet; dan wipt hij met zijn blooten voet de spie los, en bewerkt den kam verder met eene vijl.

Daarginds is een koperbewerker. Hij is bezig een groot rond koperen blad met zilver in te leggen. De figuren zijn er reeds ingegroefd; en nu wordt een dun zilveren bandje, dat de werkman in de linkerhand heeft, door een rusteloos tikkend hamertje in de groeven geklopt. Een werk van eindeloos geduld, en groote vaardigheid.

Het aantrekkelijke van eene dergelijke wijze van handwerk is ongetwijfeld, dat de arbeider zijn werkstuk zèlf geheel vervaardigt. De doo-dende eentonigheid van de fabriek kent deze arbeider niet. Door de variatie van het vak blijft zijne belangstelling gespannen.

Bovendien doet hij zijn arbeid onder het oog van het publiek. Hij zit aan de straat, of in zijne open werkplaats. Onder de menschen die naar hem kijken, staat de koper van het stuk waaraan hij bezig is.

Ook blijft de werkman zelf voortdurend met hetgeen buiten gebeurt in contact. Hij doet mee in het publieke leven. Zijne kennissen komen voorbij, en vertellen hem het nieuws van de Moeskie. De waterverkooper verschijnt met zijn blinkend koperen reservoir op den rug, en zijne klinkende bekkens in de hand. Van een naburigen mináret roept de muezzin het gebedsuur af; de werkman spreidt zijn kleedje, en verricht zijne gebedsbewegingen. Uit het winkeltje aan de overzij laat hij een kopje zwarte koffie komen, hij rookt zijne sigaret, en gaat dan weer verder met zijn werk.

Uit een zijstraatje komt het geluid van eentonig gezang en gestamp. Als we, daardoor aangelokt, gaan kijken, zien we in een donker magazijn een groot mortier staan. Twee halfnaakte mannen zijn bezig daarin met zware ronde ijzeren staven eene groenachtige stof tot poeder te stampen. Een doordringende geur als van wierook komt ons tegen. De mannen doen hun werk op de maat van 'n eentonig gezang. Een van hen neuriet eene Oostersche, eindeloos herhaalde melodie; de ander bromt het geluid van eene zware klok. Zij heffen om de beurt hun stamper op, ter hoogte van hun hoofd, en dan, met een zwakken zwaai, zetten zij ze, op het „doem” — „doem” — „doem” van de klok, de een na den ander met doffe bons in het poeder. We blijven staan, om af te wachten hoelang ze dit zware werk zullen volhouden; vijftien, twintig minuten gaat de arbeid zonder verslapping voort; — doem — doem — doem —; en aldoor die weemoedige zang, die ons den ganschen dag in het hoofd blijft hangen. Dan eindigen ze plotseling, en bieden ons de ijzers aan, om te laten voelen hoe zwaar ze zijn. Nauwelijks kunnen wij ze tillen. Maar als wij ze teruggegeven hebben, staan de twee sterke mannen met uitgestrekte hand: „Bakschisch”.

* * *

De meeste aandacht in de Bazaarwijk trekken altijd weer de Oostersch ingerichte winkels.

Ze zijn vele. Eigenaardig is, dat ze meestal in groepen van dezelfde soort vereenigd zijn. Dit geldt ook van de verschillende werkplaatsen. De kopersmederij, de weverij en andere ambachten vindt men doorgaans

in een apart stratencomplex vereenigd. Het gelijkt eenigszins op oude handwerkstoestanden ten onzent.

Zoo is het nu ook met den winkelstand. De bazaars waarin gelijksoortige artikelen verkocht worden, zijn veelal tot eene afzonderlijke groep bijeengebracht; ofschoon aan deze oude indeeling, onder invloed van den nieuweren tijd, niet meer streng de hand wordt gehouden, en ook deze karakteristieke trek bezig is te verworden. Dat deze toestanden evenwel heel oud zijn, blijkt uit de Heilige Schrift, waarin meermalen de indruk gegeven wordt, dat gelijksoortige beroepen op ééne plaats bijeengevoegd waren; zoo lezen we bij den profeet Jeremia van de Bakkersstraat te Jerusalem.

Groot zijn de winkels niet; de meesten hebben slechts eene breedte van enkele meters, en zijn vrij ondiep. Van ramen of étalage in onzen zin is geen sprake; de „gevel” is van voren geheel open. Soms is de toegang vanaf de straat geheel of gedeeltelijk afgesloten door eene „toonbank”; de koper blijft dan op de straat staan. Meestal echter stapt men zomaar binnen; eene rustbank noodigt uit om te gaan zitten; de bazaarhouder brengt in een oogwenk een overvloed van artikelen aan. Acht hij het de moeite waard, dan wordt koffie en sigaretten gepresenteerd. De man is vol vriendelijkheid, totdat — totdat men over den prijs van het begeerde artikel begint te praten. Dan komt de strijd. In een stroom van woorden tracht hij u te overtuigen van de redelijkheid van zijn eisch; hij heft de handen van verbazing op, als ge zegt wat ge geven wilt, en zijn gelaat vertoont verontwaardiging; anderen worden er door hem bijgeroepen om het wonder te komen zien van iemand die zúlk een prijs geven willen voor dát artikel. Neen, de man zal zijne waren maar weer opbergen; de zaak is afgelopen. Maar als ge dan vertrekken wilt, verspert hij u den weg. De amberketting, het Nubische mes, de albasten obelisk, — of wat het zijn moge — wordt u weer voorgehouden. Kijk scherp toe, of het hetzelfde is dat ge straks in uwe hand hadt; want u te bedriegen is geen kwaad, maar slechts eene volkomen geoorloofde wijze van handigheid, waarover de handelaar zich later zal beroemen. En zoo ge mocht meenen, nu de koopman u terugroept, dat hij u het voorwerp tegen den door u genoemden prijs zal laten — ge vergist u;

de onderhandeling is pas begónnen. Wéér hoort ge alle argumenten van straks. Tijd is hier geen factor van beteekenis. Wilt ge een of ander ding bepaald hébben, — neem er dan den tijd voor. Elke koop is eene lange worsteling om den prijs. Weet ge den redelijken prijs niet, beproef den handelaar dan op welk bedrag hij u ten slotte laat gaan; en kom dan den volgenden dag terug, en néém het daarvoor. Betaal als ge kunt met gepast geld, want anders ontstaat eene nieuwe worsteling; de winkelier zal pogen voor het overblijvende u een waardeloos ding aan te wrijven, waardoor hij tenslotte nog in de geheele zaak de overwinnaar blijft.

Als ge met een handdruk afscheid genomen hebt, — want aan handen geven doet men stérk in het Oosten, — keert de koopman tot zijne rust terug; hij zit weer in zijn donkeren winkel als eene spin in haar webbe, en komt straks opnieuw in actie als maar even een vliegje tegen de draden tikt.

Op straat is het rumoerig en vol. Handlangers van de bazaarhouders roepen ons aan; ze loopen mee, en trachten ons naar hun winkel te brengen. Allerlei kleinhandelaars dringen zich schreeuwend door de menigte. Met eentonigen roep gaat een lastdrager voorbij; op zijn gekromden rug torst hij een ongeloofelijk zware vracht, die hij met een band om het voorhoofd vasthoudt; met kleine stapjes gaat hij voort; hij kan niet vooruitzien, en zijn zuchtende roep beduidt dat ieder voor hem uitwijkte.

* * *

We staan weer in de Moeskie.

Er is ons iets duidelijk geworden van de eigenaardige verkoopkracht der Bazaarwijk.

Alles is er op ingericht om het publiek staande te houden en te interesseeren. Men dwaalt in deze wijk door één grooten winkel. Omdat alles te zien is en in de hand te nemen, is men aan het onderhandelen vóór men het weet. Wanneer de Bazaarwijk achter ons ligt, hebben we daar heel wat meer geld gelaten dan we van plan waren.

En nog wat ànders dan geld.

Als een onzer wil zien hoe laat het is, blijkt het dat hij zijn horloge kwijt is.

Het schathuis van Egypte.

Vlak aan den Nijl, dicht bij de Kasr-en-Nil-brug, staat in de met merkwaaardige piëteit naar den straks nader te vermelden Mariette genoemde straat te Kairo een schitterend gebouw, dat in de eerste jaren der zoste eeuw opgetrokken en in 1902 in gebruik genomen is. Reeds de streng gehouden architectonische lijnen wijzen er op, dat dit gebouw zich in aard en bestemming van alle andere onderscheidt, en het aan alle overvloedige weelde gespeende en toch in zijn verschijningsvorm zoo indrukwekkende geheel doet onmiddellijk de gedachte rijzen, dat we hier staan voor „het Egyptische museum”. *Het* museum, want zoo is er maar één. Wel zijn er hier en daar nog verzamelingen ondergebracht, die alle aandacht verdienen, zooals in Alexandrië, waar is ondergebracht wat in en rondom deze in den Grieksch-Romeinschen tijd zoo beroemde stad is gevonden, en in Chartoem, waar althans een begin is gemaakt met het onderbrengen van de Egyptische en Meroïtische oudheden, die in den Soedan worden gevonden. Maar geen is er zooals dat in Kairo, waar alles is bijeengebracht, wat van de alleroudste tijden af tot in de Koptische periode toe aan oudheden is gevonden in den daaraan zoo rijken bodem van het Nijldal. Daar is het schathuis van Egypte en wie de vele zalen van dat museum doorwandelt en de daar uitgestalde rijkdommen langs zijn bewonderend oog laat voorbijgaan, hij ziet daar voor zich ontsloten het geschiedenisboek van het oude rijk der faraonen en van hun opvolgers. Hier spreken in een voor ieder verstaanbare en altijd weer tot bewondering dwingende taal de reeds lang voorbijgeane geslachten van de nauwlijks vermoede cultuurschatten der oude Egyptenaren.

Dit danken we in de allereerste plaats aan den eminenten Franschen geleerde F. Auguste Ferdinand Mariette (1821—1881), wiens naam voor altijd verbonden is met het werk der opgravingen in Egypte en die met

een ondoofbaar enthousiasme het oude Egypte gedwongen heeft althans een deel der sinds lange eeuwen onder het woestijnzand begraven schatten te hergeven. En na hem aan zijn opvolger en landgenoot Gaston Maspero (1846—1916), die èn door de vele opgravingen, waarbij hij ten nauwste betrokken was, èn door een statige reeks van wetenschappelijke geschriften medegewerkt heeft tot het herwinnen eener sinds lang verloren geachte cultuur. Ofschoon de verzameling onder hun opvolgers E. Grébaut en J. de Morgan, V. Loret en P. Lacau voortdurend is uitgebreid, is het hoofdwerk toch door de beide eerstgenoemde mannen verricht, van wie Mariette wel de grootste is. Het is dan ook te begrijpen, niet alleen dat op het plein voor het Museum een standbeeld voor Mariette is opgericht, maar ook dat de marmeren sarkofaag, waarin zijn lichaam ter ruste is gelegd, het Museum is gevolgd, dat, na van 1851—1891 in het Boelak-kwartier van Kairo een onderdak gevonden te hebben, in 1891 naar het door Ismaïl Pacha op den linker Nijloever bij Gizèh gebouwd paleis en in 1902 naar het huidige gebouw werd overgebracht.

* * *

Het Egyptische Museum onderscheidt zich hierin van vele andere, dat hier uitsluitend wetenschappelijke oogmerken hebben beslist bij de vraag, of iets wèl dan niet zou worden opgenomen. Het is niet de vraag, of voor ons bewustzijn iets mooi is dan wel leelijk, ook niet of het ongeschonden is dan wel geschonden; evenmin of het groot is of klein. Zoodra iets spreekt van het leven der oudheid, dan heeft het recht op een plaats in dat museum, dat niet anders wil zijn dan een leerboek en dat wil spreken van wat is voorbijgegaan. Alles is hier bijeengebracht, wat tempels en woningen, graven en velden hebben opgeleverd. Alles, wat in dit land van intens zonlicht hetzij door den wil der menschen, hetzij door het wegstuivend woestijnzand in donkerheid en duisternis verborgen lag, wordt hier voor aller oog uitgestald, opdat we een zij het ook slechts zwak en onvolledig beeld zouden zien van een oeroude cultuur. Zeker een museum is een woning des doods. Alleen wat aan de geschiedenis behoort vindt daar een plaats. Maar hier is de woning des doods geworden tot een spreekzaal van het verleden, want hier vinden we de oudste getuigen van kunst en wetenschap, van staatkundig en maatschap-

pelijk leven. Hier staan we voor de meestal steenen archieven der oude Egyptenaren.

* * *

Wie hier binnentreedt wordt eerst getroffen door de geweldige massa's graniet en basalt, porfier en dioriet, zandsteen en albast, die hier in allerlei vorm zijn verwerkt. De Egyptenaren hebben, vooral in de periode van het Middenrijk en het Nieuwe rijk ($\pm 2100-1100$), wel heel erg van het groote en massale gehouden. Dat treft ons bij hun tempels met hun ontzagwekkende zuilenrijen en pylonen. Dat zien we ook bij hun standbeelden, vooral bij die, welke ze van hun koningen en vorsten gemaakt hebben. Zoodra men de vestibule van het museum binnenkomt, staat men tegenover vier granieten standbeelden, waarvan twee den zelfbewusten Ramses II voorstellen. Dat moet wel een heel „groot” man geweest zijn! Armen en beenen, lijf en hoofd, handen en voeten, alles is hier even geweldig. Men voelt zich heel klein tegenover zoo'n man van 5 M.

Nog grooter is een ander beeld, dat in de benedenhal staat, ditmaal van harde kalksteen. Hier staat voor ons de prachtlievende Amenhotep III (1411—1375), die gansch de wereld deed gewagen van zijn roem, met zijn gemalin Teje en drie van hun dochters. Het geheel is 7 M. hoog en 4 M. breed. En dit beeldhouwwerk wordt weer in de schaduw gesteld door die, welke hij voor zich in de westelijke helft van Thebe vlak voor zijn dooden-tempel liet oprichten en die bij de klassieken bekend stonden als Memnonbeelden. Ze zijn niet minder dan ± 23 M. hoog en ieder is gehouwen uit een enkel blok zandsteen van meer dan 700 ton gewicht. Maar voor dergelijke standbeelden was natuurlijk in het museum geen plaats.

Maar wat hebben ze den zin voor proporties behouden! Ook bij die kolossen zijn de verhoudingen volkomen juist. Het mogen dan „Uebermensen” zijn, die daar voor ons staan of zitten, het zijn toch menschen. En wanneer we ons dan herinneren, dat die konings-standbeelden meestal hun plaats hebben gehad in de geweldige tempels, dan begrijpen we toch ook weer, waarom de Egyptenaren er prijs op gesteld hebben aan die standbeelden hunner koningen zulke ontzagwekkende afmetingen te geven. Daarbij treft het ons hoeveel variatiën zij, hoewel ze toch harde steensoorten met allereenvoudigste hulpmiddelen bewerken moesten,

in de gelaatsuitdrukking hebben weten aan te brengen. Neem b.v. het beroemde standbeeld van Chefred (± 2800 v. Chr.), den bouwer van de tweede pyramide van Gizèh. Wat een majesteteitlijke rust spreekt uit dat in dioriet gehouwen koningslichaam, dat daar zit op den troon. Het hoofd moge dan geïdealiseerd zijn, het geheel moge dan in gebonden hofstijl gehouden zijn, er gaat toch een geweldige indruk van dit standbeeld uit, en het zinnebeeld van god Horus, de koningshavik, die met uitgespreide vleugels het hoofd van den koninklijken zoon van Re beschermt, spreekt van grooten kunstzin. Of neem het kalksteen beeld van Oesertes I (1980—1935). Hier heeft de beeldhouwer getracht de rustige, maar uiteraard eenigszins starre trekken van de koningskoppen meer levend te maken. Hij heeft den koning, die immers „de goede god” is, vriendelijk laten glimlachen. Althans, dat is zijn bedoeling geweest. Maar waaraan het ligt, weet ik niet: voor mijn bewustzijn ligt er in die faraonische lach toch ook zoo iets van welwillenden spot over de kleine menschen.

En als we dan voor beelden van bekende faraonen komen, dan bezien wij ze met nog grootere belangstelling, want we willen hun persoonlijkheid van die in steen vastgelegde gelaatsrekken aflezen en zien wat hen tot zoo groote daden in staat stelde. Wat hebben we herhaaldelijk stil gestaan bij de standbeelden van Thotmes III (1501—1447 v. Chr.), den Egyptischen Napoleon, die met zijne heirscharen herhaaldelijk tot den Eufraat is doorgedrongen en geheel Palestina en Syrië bij zijn rijk heeft gevoegd. Of bij die van koningin Hatsjepsoet, de Egyptische Elisabeth van Engeland, de eenige koningin op de troon der faraonen. Dochter van Thotmes I, gemalin van Thotmes III, wist zij haren nog jongen gemaal op den achtergrond te houden en zelfstandig heeft zij de teugels van het bewind in handen gehad. Blijkbaar heeft zij zich over haar sexe bitter beklagd, want herhaaldelijk vinden we haar als man voorgesteld. Een geboren heerscheres, die haar naam heeft willen vereeuwigen in haar schitterenden terrassen-tempel te Dér el-Bahri, maar er niet aan gedacht heeft, dat haar gemaal, Thotmes III, die 16 lange jaren zich had moeten vergenoegen met de tweede plaats, wraak zou nemen op haar, die hem verhinderde uitvoering te geven aan zijn grootsche plannen, en haar naam overal zou weghakken, waar hij dien ook maar vond.

Straks staan we voor de koningsmummies, een reeks van menschenresten, hier op een rij gelegd alsof het koopwaren waren. Voordat men ze goed kan aanzien, moet men eerst een innerlijken afkeer overwinnen. Die zwart geworden huid, die met de spieren is samengeschrompeld en aan het gebeente vastkleeft; die leege borstholten, waaruit alles verwijderd is wat het verterend proces van den dood zou kunnen bevorderen; die grijnzende kaken met hun geel geworden tandenresten; die oogholten, dichtgestopt met aardpek; dat alles doet een korte wijle een huivering gaan door de ziel. En dan denken, dat in die borst eens een hart heeft geklopt, in dat hoofd gedachten hebben geleefd, uit die oogen een ziel heeft gestraald; dat uit die mond bevelen zijn uitgegaan, beslissend over het wel en wee van gansche volken; dat die handen eens den scepter hebben vastgehouden ten teeken hunner koningswaardigheid of wierook hebben gebrand voor hun „goddelijken vader” Amen-ré of het zwaard hebben gehanteerd en de knots hebben gezwaaid! En als van zelf komen de woorden in ons op, waarmede Jesaja in zijn ontzaglijk spotlied op Babels koning den ondergang teekent der koningsheerlijkheid (Jes. 14 : 16b, 17):

Is dat nu de man, die de aarde deed sidderen,
koninkrijken deed daveren;
die het aardrijk tot een woestijn maakte
en zijn steden verwoestte;
die zijn gevangenen niet losliet naar huis:
allemaal koningen van natiën?

Beroofd zijn ze, niet alleen van hun koningsmacht en koningsheerlijkheid, maar zelfs van hun waardigheid als mensch. Uit de duisternis hunner graven, die met al de technische vaardigheid, waartoe hun tijd in staat was, gemaakt waren, diep in de rotsholten verscholen, opdat hun rust niet zou worden gestoord, zijn ze weer aan het licht gebracht. De fijne lijnwaden, waarin hun lichaam gewikkeld was, zijn weggesneden en men heeft hen „aan den lijve” onderzocht. En zoo stelt men hen nu ten toon, stalt hen uit als een koopman zijn waren. Daar liggen ze nu, belachelijk in hun machteloosheid. Men neemt de maat van hen, alsof

ze per el moesten worden verkocht; men neemt foto's van hen, alsof in alle hoeken der wereld hun jammerlijk lot moest worden gekend.

Zie, daar ligt Ramses II, de Sesóstris der Grieken, wiens legendarische daden eeuwenlang de verbazing der wereld hebben gaande gemaakt en in wien vele geslachten den geweldigen farao hebben gezien, die zijn machtige hand zoo bitter zwaar op het nauwelijks geboren Israël deed rusten. Daar ligt Ramses II, die 67 jaar lang de onbeperkte beheerscher is geweest van het Nijldal (1292—1225 v. Chr.) en van zijn wapengeweld Palestina en Syrië heeft doen daveren. In het vierde jaar zijner regeering heeft hij een verhaal van zijn krijgsbedrijf laten ingraveeren in den rotswand van den Nahr el Kelb ten Noorden van het huidige Beiroet, waarin van zijne dagen af tot onzen tijd toe vorsten van zeer uiteenlopende tijden en volken (Salmanassar II, 859—825 v. Chr.; Esarhaddon, 681—668; Nebukadnezar, 605—562, keizer Marcus Aurelius, 161—180 n. Chr., sultan Selim I, 1512—1520, Napoleon III 1852—1871) hunne namen hebben laten houwen, in onze dagen gevolgd door Fransche en Engelsche bevelhebbers. In het vijfde jaar zijner regeering heeft hij bij Kades het dal tusschen den Libanon en den Antilibanos doen daveren van krijgsrumoer, toen hij den strijd aanbond met de Hetieten, met wie hij in 1272 het beroemde verdrag aangaat, dat beider invloedssfeer omschrijft, het eerste internationale staatsstuk, dat we kennen.

Wat een machtige kop met dien adelaarsneus en uitspringende jukbeenderen! Wat een geweldige onderkaak, sprekend van ontembaren wil en groote eigenzinnigheid! Welk een majesteit, zelfs in den dood! Het gelaat is zoo goed bewaard, nog zoo levend, dat ontroering zich van ons meester maakt, wanneer we ons neerbuigen over deze koningsmummie. Hij heeft geheerscht over het land, dat we straks gaan doorkruisen. Hij heeft aanbeden in de tempels, die we straks gaan bewonderen. Hoewel vele eeuwen hem van ons scheiden, is hij onzer een, een Adamskind. Hij heeft liefgehad..... evenals wij. Hij heeft gehaat..... evenals wij. Hij heeft gehoopt..... evenals wij. Hij is gestorven..... zooals ook wij eens zullen sterven. En plotseling omvangen ons eeuwigheidsgedachten, en terwijl daar rondom ons velen „uit allerlei geslacht en taal en volk en natie” door de zalen van het museum dwalen, zijn we een oogenblik

als aan onze omgeving ontruikt. Over Ramses' mummie heen staren we naar het ongeziene, hooren we het ongehoorde, en onder uit onze ziel rijst de vraag: „wat zal het straks met ons zijn?”

* * *

Onmogelijk is het voor wie rondzwerft in de zalen van het museum, die zich aaneenrijgen als de bladeren van het historieboek, om niet diep onder den indruk te zijn van het kunstenaarsvermogen van dit oude volk. De namen zijn veelal onbekend van die artisten, die hun leven gewijd hebben aan de glorie van hun koning, aan de heerlijkheid van hun goden, of ook. . . . aan de ijdelheid hunner meesters. Vol bewondering vraagt men zich telkens weer af vanwaar zij die meesterschap hadden over de stof, zoodat de hardste steensoorten plooibaar werden onder hun vingers, goud en zilver zich vormden op hun wenken, kleurmengelingen een duurzaamheid verkregen, die zelfs den beruchten tand des tijds verdroeg. En als men dan denkt aan hun armzalige hulpmiddelen en aan hun geringe wetenschap, dan wordt men bij de aanschouwing van al die kunstschaten die in het museum als het ware liggen opgehoopt, weer vervuld van bewondering en aanbidding voor den rijkdom, door den Heere neergelegd in „het maaksel zijner hand”, en ruischt in onze ziel het woord van Israëls dichter (ps. 8 : 6 v.):

Een weinig minder hebt Gij hem gemaakt dan een Goddelijk wezen,
Ja met eer en heerlijkheid hebt Gij hem gekroond.
Gij doet hem heerschen over de werken uwer handen;
Alles hebt Gij onder zijne voeten gesteld.

Overvol is het hier van de wonderen der Egyptische goudsmeedkunst. In een der zalen vindt ge tal van sieradiën, eertijds gedragen door prinsessen van de 12de dynastie (2000—1788) en nu teruggevonden in Dahsjoer, een der doodensteden van het oude Memfis, Egypte's oudste hoofdstad. Daar liggen heerlijke borstsieradiën van goud, ingelegd met turkoois en kornalijn; een diadeem, waarin bloemdraden op wondere wijze zijn dooreengestrengeld, telkens weer opgenomen door kruisen, waarin wij onze Malthezer kruisen terugvinden. Daarnaast halskettingen met gouden leeuwenbekken en schelpen, hangers met ingelegd kostelijk

gesteente, gespen met sperwerkoppen, ringen met draaibare gedeelten en tal van andere luxe voorwerpen van goud of zilver, jaspis of kornaliyn, lazursteen of amethyst, email of mozaïek.

Elders vindt ge de sieradiën van koningin Aáh-hotep, de moeder van koning Aáhmes (Amoses) I, den eersten koning der 18de dynastie (1580—1557 v. Chr.). Haar mummie werd tegen het einde der 20ste dynastie, dus $\pm$ 1100 v. Chr. gestolen door een van die rooverbenden, die destijds de Thebaansche doodenstad zoo onveilig maakten. Zij begroeven haar, totdat ze den tijd zouden gevonden hebben haar rustig van al haar sieradiën te berooven. Maar blijkbaar werden zij gedood, voordat zij hun plan konden uitvoeren. Zoo bleef dan hun geheim bewaard, totdat het in 1860 bij toeval ontdekt werd door eenige fellah's. Daaraan hebben wij het te danken, dat wij al die kostbaarheden in het museum kunnen bewonderen. Daartoe behooren behalve een bronzen spiegel met ivoren handvat, waarop een in goud gegraveerde lotusbloem, ook eenige schitterende armbanden. Sommige bestaan uit gouden ringen; andere zijn gemaakt van kleine kralen van goud, lazursteen, kornaliyn en veldspaat, aan een gouden draad geregen tot een schaakpatroon, waarbij ieder vierkant verdeeld is in twee helften van verschillende kleur. Dit geheel is aangebracht op twee gebogen gouden plaatjes, waarop de naamringen van Aáhmes zijn aangebracht en die met elkander verbonden zijn door een gouden pen. Een andere bestaat uit twee helften, die door een scharnier verbonden zijn en waarop we Aáhmes geknield zien voor god Seb en zijn dienaren, alles fijn geciseleerd in goud en in relief aangebracht op een ondergrond van blauwe lazursteen. Nog meesterlijker is een andere van massief goud, waarop drie rijen turkooizen. Daarop is aangebracht een gier met uitgespreide vleugels, welker veeren bestaan uit groen email, blauw lazursteen en kornaliyn met kleurschakeeringen, die van wasgeel tot in donker granaatrood overgaan.

* * *

Natuurlijk hebben wij met allen verschuldigden eerbied gezien naar de schatten, die men den in rijpere jeugd wegterenden Toet-anch-amen in het graf heeft meegegeven, wiens rust op zoo wreede wijze is verstoord door den met Engelsche hardnekkigheid gedurende vele jaren doorge-

zetten arbeid van lord Carnarvon en Howard Carter. Beter dan eene beschrijving doen deze schatten ons zien met welk een weelde een Egyptische farao zich omgaf, tot welk een hoogen trap zich de kunst in dien tijd had verheven en welke voorzorgen men nam om het leven van „den zoon van Amen-ré” aan de andere zijde van het graf te veraangenamen. Langer tijd staan wij voor zijn koningstroon van kunstig uitgesneden hout, overtrokken met goud en rijkelijk versierd met veelkleurige faience, kostbare steenen en zilver. Twee schitterende leeuwenkoppen dienen tot armleuning, uitlopend in twee gekroonde slangen, voorzien van groote vleugels, die ten teeken van bescherming zijn uitgespreid over de naamringen van den koning. Daar kan men naast den nieuwen Toet-anch-amen ook nog den ouden naam lezen: Toet-anch-aten. De rug geeft een wonderbaar huiselijk tafereeltje te zien: de koningin staat met een beker in de linkerhand naast den koning, die in een min of meer nonchalante houding zit, en raakt even zijn schouder aan. Daarboven zien we de gevleugelde zonnescijf, die haar weldoende stralen uitgiet over de echtelieden.

De voetbank en het bed, de kistjes en de wandelstokken gaan wij voorbij en staren vol bewondering naar de vier groote albasten vazen, die voor welriekende oliën gediend hebben en rusten op albasten voetstukken. De vazen met haar prachtige lange halzen zijn versierd met de bekende symbolische planten, papyrus en lotus, die Beneden- en Boven-Egypte moeten voorstellen, en met het embleem van de eeuwigheid als levenswensch voor Egypte's beheerscher. Daarnaast staat de schitterende schaal van doorzichtig albast in den vorm van een open lotusbloem. Twee boeketten van lotusbloemen en -knoppen, die den genius der eeuwigheid dragen, vormen de handvatten. Op den rand is een opschrift aangebracht, dat den koning een oneindig aantal jaren geluk wenscht.

Een oogenblik zien we naar een cederen oesjabti of doodenbeeldje van fijne makelij, welks gezicht de trekken vertoont van Toet-anch-amen en dat, wanneer in het doodenrijk Osiris ook den gestorven koning zal oproepen om een der hemel-akkers te beploegen, in zijn plaats zal moeten treden om dien voor den koning zoo ongewonen arbeid te verrichten. Ook zien we slechts in het voorbijgaan naar de houten beelden van Toet-anch-amen van natuurlijke grootte, die in de voorkamer van zijn graf

den toegang moesten bewaken. Ze zijn deels verguld, deels met zwarte hars overdekt. De koning, die met één voet vooruit staat, houdt in zijn rechterhand een knots en in zijn linker een stok, beide van verguld hout. Aan de voeten zijn sandalen van verguld brons.

Langer staan we voor de beide wagens van den koning, die ons een beeld geven van den zin voor symboliek, die zoo dikwijls den Egyptischen kunstenaar bezielde. Op de voorzijde van den eenen wagenbak zijn de naamringen aangebracht van den koning en van diens gemalin, de dochter van den „ketter-koning” Ichn-aten. Daarnaast zien we zes gevangenen: drie negers en drie Semieten, herinnering aan het feit, dat Egypte zoowel zuidwaarts als noordwaarts had te strijden. Alles is versierd met veelkleurige incrusteering. De andere wagen is nog mooier. Daar zien we aan den voorkant de namen van den koning in relief. Aan den binnenkant zijn twee groepen gevangenen in relief aangebracht. De eerste gevangene van iedere groep wordt vertreden door den koning, die hier wordt voorgesteld als een leeuw met menschenkop.

Eindelijk zijn we de tol onzer bewondering gaan betalen aan den grooten, zwaar vergulden sarkofaag van Toet-anch-amen, op schitterende wijze op een spiegelglas liggend, tentoongesteld in een glazen kast, zoodat hij tot in bijzonderheden kan worden bekeken. In de beide op de borst gevouwen handen des konings zien we den vliegenklap en den heerschersstaf, de teekenen zijner waardigheid. Daaronder ligt met uitgespreide vleugels de zonnevogel, welks veeren met verschillende kleuren email zijn overdekt. Dat is inderdaad meesterwerk, zooals alleen hoog opgevoerde beschaving kan voortbrengen. Daar heeft een kunstenaar gearbeid, die niet alleen een schitterende conceptie had, maar ook op magistrale wijze het geziene in kleuren wist vast te leggen.

En vlak daarbij staat het doodenmasker des konings, niet minder zwaar verguld. Hier treft ons de uraeus-slang, het teeken van 's konings alwetendheid en de koningshavik, embleem zijner macht. Niet minder het veelkleurige halssieraad, dat zoo wonder sierlijk de borst bedekt. En eindelijk de koningspruik in rechtlignige strepen van goud en blauw.

Waarlijk, niemand gaat van hier, of hij is er diep van onder den indruk,

dat het er nog heel ver van af is, als zouden wij staan op de schouders van dit voorgeslacht. Hier zijn een artistiek vermogen en een technische vaardigheid, die bewondering afdwingen.

* * *

Bij het rond dwalen door de zalen van dit museum treft ons altijd weer de geweldige hoeveelheid goden en godinnen, die hier zijn tentoongesteld. We zien ons omringd door goden van bazalt en graniet, van porfier en dioriet, van albast en zandsteen, van slangesteen en puddingsteen, van brons en porcelein. Ook zijn ze van allerlei kleur. We zien hier zwarte goden en grijze, rose en groene. Ook van allerlei gedaante: goden met ramskoppen en hondekoppen, met de kop van een sperwer en van een ibis, van een kat en van een zeug, van een aap en van een mensch.

Sommige beelden zijn heel groot. Zoo is het rose-granieten beeld van Osiris, den god der onderwereld en den rechter der gestorvenen, dat eertijds den tempel van Abydos sierde, niet minder dan 4 M. hoog. Het uit Karnak hierheen gebrachte beeld van Chonsoe, den maangod, die met Amen-ré en Moet de groote triade van Thebe vormde, is 2½ M. hoog, terwijl het beeld van den zonnegod Ptah, die met Sechmet en Bast de triade van Memfis uitmaakte, 3 M. hoog is.

Maar gewoonlijk zijn ze van kleiner afmeting, vooral wanneer ze voor privaat gebruik waren bestemd.

Tot die godenwereld behoort ook de beroemde koe van de godin Hathor, de godin van liefde en schoonheid, die eertijds den tempel van Dér el-Bahri sierde. Ze staat in een kapel van zandsteen met gewelfd koepeldak, waarin tegen blauwen achtergrond sterren zijn aangebracht. De koe zelf is een geweldig dier met machtige horens, vanwaar nog de papyrusbladeren neerhangen, die ze met zich nam op haar tocht door het papyrusriet. Ze staat daar met opgeheven kop als levend voor den toeschouwer. Tusschen haar voorpooten staat Thotmes III, dien we ook zien neergeknield, terwijl hij zich aan een uier laaft aan de melk der koe. Gevoed door de godin, zoo is de gedachte, wordt Thotmes zelf goddelijk vermogen deelachtig. Het kunstwerk is meer dan 3300 jaar oud, maar het geheel en ook de teekening van het hemelgewelf en van de bas-reliefs op de wanden, waar koe en koning opnieuw zijn afgebeeld, maakt door

haar frischheid en zuiverheid altijd weer de bewondering gaande.

Trouwens, ook de godenbeelden, hoezeer de conceptie daarvan moge afwijken van de ons zoo bekende Grieksche en hoe vreemd we er eerst ook tegenover staan, getuigen van een hoogstaand kunnen en van de begeerte der kunstenaars om uitdrukking te geven aan iets verhevens. Zoo de zwart-granieten beelden van Ptah's gemalin Sechmet, de godin met den leeuwenkop, de krijgsgodin, door Amenhotep III (1411—1375 v. Chr.) geplaatst in den tempel van de godin Moet, de gemalin van Amen-ré. Of het beeld in groene leisteen van Thoeéris, de godin met den nijlpaard-kop, de beschermster der zwangere vrouwen, welk beeld in de ruïnen van Thebe is gevonden nog staande in een kleine kapel van witte kalksteen.

Maar desondanks, wanneer we een oogenblik geweest zijn in de zaal, waarin meer in 't bijzonder de godenbeelden en de heilige emblemten zijn samengebracht, dan glijden als vanzelf onze blikken wat sneller langs al die cultus-voorwerpen heen en verhaast zich de pas. Die heilige katten van de godin Bast, de heilige zeugen van de godin Isis, de heilige krokodillen van den god Sebek, de heilige jakhalzen van den god Anoebis en hoe die dieren verder nu ook maar mogen heeten, ze sluiten onze oogen voor wat daar aan kunst is geweest in Egypte's volksleven en ze laten ons den mensch zien in zijn zedelijk-religieuze verwording, de Heilige Schrift zegt: in zijn zonde en ongerechtigheid. En uit de zalen met haar goden en godinnen klinkt ons Paulus' woord tegen: . . . . „en hebben de heerlijkheid des onverderflijken Gods veranderd in de gelijkenis eens beelds van een verderflijk mensch en van gevogelte en van viervoetige en kruipende gedierten” (Rom. 1 : 23).

De Nijl.

Een reisbeschrijving van Egypte zonder een hoofdstukje over den Nijl is haast niet denkbaar. Wat Egypte werd, werd het immers door den Nijl. Het eigenlijke Egypte is: *de Nijlvalkte*.

Aan den Nijl dankt Egypte de grondslagen van zijn maatschappelijke samenleving, zijn vruchtbaarheid, zijn cultuur.

Geen wonder dan ook, dat vanaf de alleroudste tijden deze rivier als een godheid werd vereerd. Sommigen rekenen zelfs de vereering van den Nijl als den oudsten godsdienst van Egypte.

De oude Egyptenaars noemden hem Hep of Hapi en duiden met dien naam zoowel de rivier als den god der rivier aan.

Een merkwaardige stroom die Nijl!

En zoo geheimzinnig!

Geheimzinnig in zijn oorsprongen, geheimzinnig in zijn regelmatige jaarlijksche overstrooming.

Eerst in de vorige eeuw konden de ontdekkingsreizigers van het „donkere Afrika” licht laten vallen op zijn bronnengebied.

Het behoeft ons dus niet te verbazen, dat in de oudheid deze geheimzinnige stroom, „*de weldoener van Egypte*”, gehuld was in een mysterieus waas.

De Nijl zou zijn oorsprong danken aan de wateren vandengroeten Wereldoceaan, die de bewoonde

aarde aan alle zijden omgaf, en die door twee grotten onder de rotsen van Philae zijn watermassa's in den Nijl uitgoot. Anderen zeiden kort en goed — meer waar, dan zij zelven beseften — : „de Nijl ontspringt in den Hemel!”

En wat de jaarlijksche overstroming betreft, die zou haar oorsprong vinden uit een druppel water, die telken jare in een geheimzinnigen nacht uit de drinkschaal van een der groote geesten viel op de plaats, waar de rivier ontspringt.

De Nijl is na de Mississippi de langste rivier van de wereld, meer dan 6000 K.M. Gewoonlijk rekent men het groote en hooggelegen *Victoriameer* (Victoria Nyanza) in het gebied van den Equator, als zijn voornaamste voedingsreservoir.

Na de wateren van enkele kleinere meren, als het Albert-Nyanza, te hebben opgenomen, krijgt hij van het Oosten weer versterking door de waterrijke *Sobat*, die van het bergland van Zuid-Abessynië komt.

Door een vlak dal van groote breedte, waarin de wateren van den Nijl eenigszins tot rust komen en daardoor den naam van *Witten Nijl* (Bahr el-Abjad) een weinig rechtvaardigen, stroomt de Nijl nu tot *Kartoum* waar hij zich vereenigt met den z.g. *Blauwen Nijl* (Bahr el-Azrak) of beter: den troebelen Nijl, die een geweldige hoeveelheid slib in zijn rood-bruine watermassa kan aanvoeren.

Nog 300 K.M. verder ontvangt de Nijl het water van de *Atbara*, die evenals de vorige zijrivieren uit Abessynië haar waterrijkdom ontleent.

Nu stroomt de Nijl verder zonder nieuwen watertoevoer, onder de hitte van de Egyptische zon steeds door verdamping en kanalisatie water verliezende, totdat hij ten Noorden van Kaïro zich splitst en door verschillende armen de Middellandsche Zee bereikt.

* * *

De merkwaardige jaarlijksche overstroming van den Nijl is voornamelijk te danken aan de zware, periodieke regens, die in Juni vallen op de hoogvlakte van Abessynië.

Terwijl de Witte Nijl zoo ongeveer het geheele jaar door, vrij regelmatig zijn contributie levert en voor de *gewone* uitgaven zorgt, leveren de Blauwe Nijl en de Atbara de middelen voor de *bijzondere* werkzaamheid van den Nijl gedurende de maanden Juni tot September.

Dan zwellen de wateren machtig aan en doen, naar oude berichten, het peil der rivier 12—16 M. rijzen. Men vertelde, dat er bij 12 M. rijzing nog hongersnood in Egypte blijft; bij 13 M. gebrek; 14 M. brengen vroolijkheid, 15 M. verjagen de zorgen en 16 M. brengen de hoogste vreugd. Deze getallen schijnen echter overdreven of golden enkele bepaalde gebieden; Baedeker's wetenschappelijke reisgids meldt thans slechts niveauverschillen van 6 à 7 M.

De vruchtbare laag slib, die telken jare op het overstroomde gebied achterblijft, heeft sinds menschenheugenis aan Egypte zijn vruchtbaarheid geschonken en maakte het tot de korenschuur van de oude wereld.

Zonder die jaarlijksche overstrooming zou zelfs het Nijldal in eenige jaren weer teruggebracht worden tot een zandvlakte, dor en schraal, als de rest van het regenarme Egypte is.

Farao's droom aangaande de zeven jaren van overvloed en de zeven jaren van honger, verplaatst ons dan ook aan den Nijl.

Die eene factor van de Nijloverstrooming is voor Egypte van beslissende beteekenis. Honger of overvloed — 't hangt alleen aan den Nijl.

Geen wonder dus dat de weldoener van Egypte in de oude liederen wordt verheerlijkt: „Gij, die U in dit land hebt geopenbaard, in vrede komend, om Egypte ten leven te wekken. Verborgene, die, wat duister is, aan het licht brengt, zooals het uw wil steeds behaagt. Die de door den Zonnegod geschapen akkers met water besproeit, om de geheele dierenwereld te voeden, Gij zijt het, die het land overal drenkt; gij, de vriend van het brood, de weldadige gever van het koren”.

Dergelijke liederen werden eeuwenlang gezongen op het feest van den Nijl — „*het feest van den druppel*” — het feest, dat nog in de helft van Juni jubel brengt in Egypte.

In dien heiligen nacht wordt water uit de rivier geschept, waaraan men genezende kracht toeschrijft. De oude Nijlmeter op het eiland Roda bij Caïro wordt met bloemen omkranst en in de Moskeeën bidt de priester om den „zegen des druppels”.

* * *

Van hoe groote beteekenis de jaarlijksche overstrooming nu echter moge zijn, ieder begrijpt, dat een land, evenmin als een mensch, in enkele

maanden voor een heel jaar drinken kan. En juist in de maanden, waarin de brandende Egyptische zon de veldvruchten moet rijpstoven, zou het water zijn lagen stand bereiken.

Sedert onheugelijke jaren heeft de bevolking van Egypte dan ook reeds getracht, het water in de maanden van overvloed wat op te sparen en vast te houden door kanalisatie en dammen.

Wat Jozef met het koren deed, hadden de Egyptenaars al eeuwen te voren met het Nijlwater gedaan.

Machtige waterbouwkundige werken zijn thans in Egypte te zien. De wereldberoemde *dam van Assouan*, houdt het water van den Boven-Nijl tegen het einde van den vloed vast, om het dan in de volgende maanden langzaam los te laten. De Nijl blijft daardoor in zijn benedenloop ook gedurende de droge maanden bevaarbaar en kan zijn water door een net van kanalen diep landwaarts in leiden.

De dam van Esne dient tot bewatering van de provincie Kene; de dam van Siout of Assiout zorgt voor de regeling van den waterstand in het Ibrahimîje-kanaal, en de Bahr-Youssef (Jozefs-kanaal), welke kanalen de breede en vruchtbare Nijlvlakke van de provincies Siut, Minje en Benisuef van water voorzien; en de dam beneden Kairo, de bekende „*Barrage du Nil*”, regelt het peil in de groote kanalen van de Delta.

De Koptische Kerk.

't Was Zondag, — de eerste van ons verblijf te Kairo, — en wij zouden des morgens ter kerk gaan bij de Kopten. Niet omdat we verwachtten daar veel stichting te zullen ontvangen; — reeds de onbekendheid met de kerktaal zou dat verhinderen. Maar het was een punt van ons reis-program. De Koptische kerk is de oudste Christelijke kerk in Egypte, de eigenlijke inheemsche kerk, en reeds als zoodanig verdient zij alle belangstelling.

We worstelen ons, als we de hoofdstraat verlaten hebben, door een paar steegjes. Worstelen, — want er schijnt hier markt te zijn. Welk een verschil met den Zondagmorgen in Holland. Hoe weldadig-rustig kan het dan zijn na het drukke gejaag van de week; er hangt eene stemmige stilte in de straten; 't is alsof de huizen weten, dat het Zondag is. Maar Kairo kent geen Zondag. De Mohammedaan houdt zijn Vrijdag; en zijne brutale godsdienst overheerscht hier. In het kerkstraatje heerscht stuitend lawaai. Tusschen de huizen scheurt het schorre geschreeuw van kippen die verkocht worden. Fruit- en groenteverkoopers zijn bezig op ruzietoon met hun klanten te onderhandelen. De waterman klinkt met zijne bekkens. Voor ons uit gaat een fellah, die op rug en borst een tros jonge lammetjes draagt; ze hangen aan touwen over zijne schouders; zacht klagen de fijne snoetjes.

We zijn blij als onze geleider — een predikant van de Amerikaansche missie — met ons eene poort binnengaat. Hier is het stiller. We zijn op een ruim binnenplein; en daar voor ons staat de Koptische kerk.

Het is een groot, oud, vierkant gebouw, hoog opgetrokken. Fraai is het niet; het schijnt slecht onderhouden.

Binnenin bevangt ons de somberheid. De hooge ramen, gedeeltelijk door galerijen betimmerd, geven slechts een spaarzaam licht. In de kerk staan lange vervelooze banken, voor nog geen derde bezet. Twee rijen

pilaren verdeelen de ruimte in drieën. Vooraan is, aan een der zuilen, opvallend hoog, een preekstoel aangebracht; aan de andere zijde staat, veel lager, een voorlezerskathedr. Voorts is er nog een verheven zetel, voorzien van een baldakijn. De galerijen zijn met traliewerk afgesloten; men zegt ons, dat daar de vrouwen zitten.

We treden zoover mogelijk naar voren, en zetten ons op eene der banken. De meeste kerkbezoekers dragen een fez, sommige een tulband; allen houden het hoofd gedekt.

Het blijkt ons nu, dat het voorste gedeelte der kerk door een hoog beschot van de andere ruimte is afgescheiden. Op dat beschot zijn de beeltenissen geschilderd van profeten en apostelen. Middenin is een toegang opengelaten. Door die opening meen ik eene tafel of altaar te zien, wit gedekt.

De dienst heeft een zeer eentonig verloop. Als we binnenkomen, is men blijkbaar reeds begonnen; onder leiding van een voorzanger is een kinderkoor bezig te zingen. Daarna beklimt iemand het voorlezersgestoelte, en leest op sleependen huiltoneel een gedeelte van de Schrift voor; onze geleider zegt, dat het uit den Hebreënbrieff is. Als dit afge-loopen is, vangt een tweegezang aan, waarbij de voorlezer en een ander elkaar afwisselen en antwoorden; het gaat in langgerekte, jammerende klanken, onbeschrijfelijk vervelend.

Ik kijk de kerk nog eens rond. Er is niemand, die luistert. Het inwendige van het gebouw is toch mooier dan ik eerst had gemeend. De pilaren — twee rijen van vier — en het houtwerk zijn fraai beschilderd. De hooge zetel — waarschijnlijk voor den patriarch — is rijk gebeeldhouwd. Er hangen vele kristallen kaarsenkronen.

Plotseling is er beweging om mij heen. De kerkgangers rijzen op. Er wandelt een priester langs ons, geheel in 't wit gekleed, met een zwaaiend wierookvat. Allen ontvangen eerbiedig den rook en den geur. Straks verdwijnt de priester achter het beschot.

Intusschen zijn de kinderen weer aan het zingen gegaan. Zij houden daarbij brandende kaarsen in de hand. Ik meen soms het „Kyrië eleison” te herkennen. Maar het wordt zóó langgerekte en eentonig herhaald, dat het geen zingen meer heeten mag; het is een eindeloos gejammer.

Met hunkering kijk ik naar boven, naar dien preekstoel hoog in de lucht, of daar niet iemand verschijnen zal, die, — al zou ik hem niet kunnen verstaan, — mij tenminste den indruk geeft, dat hij een natuurlijk, levend woordje heeft te spreken. Maar de kansel blijft leeg.

In plaats daarvan is de voorlezer weer opgetreden. Hij leest — onze gids wijst het aan in zijn Engelschen bijbel — uit Handelingen 20 het verhaal van den jongeling, die in de kerk in slaap gevallen en doodgevallen was. De geschiedenis schijnt mij niet ongepast.

Na de Schriftlezing — het eenige dat aan eene Christelijke kerk herinnert — neemt een priester, geheel in 't zwart gekleed, de plaats van den voorlezer in. Hij begint het eentonig lied te zingen; zacht neuriën de aanwezigen mee, terwijl zij soms een kruis slaan. De witte priester is intusschen weer van achter het beschot teruggekomen. Nu zijn er twee, een zwarte en een witte. De witte houdt den zwarte een prachtig boek voor, en deze kust het eerbiedig. Samen houden zij dan eene zingende tweespraak; maar het is al van hetzelfde karakter; het is het monotone gezang, dat men door heel het Oosten hoort, in de Grieksche kerk en bij de Mohammedanen, en dat herinnert aan het negergezag.

Vervolgens. . . . . maar ik bemerk, dat mijne reisgenooten verdwenen zijn, en zij hebben geen ongelijk. Ik volg hun voorbeeld. Trouwens, het is een af- en aanloopen van kerkgangers, die een gedeelte van den langdurigen dienst meemaken, en dan weer vertrekken.

Aan den uitgang van het gebouw zie ik nog eens om, of er soms iets nieuws gebeurt dat ik nog zou willen waarnemen. Doch nu staat de witte weer op den kathedr, — en ik ga maar heen. Wat mij in 't hoofd hangt is die geschiedenis van den jongeling uit de Handelingen.

Ja, de Koptische kerk is in slaap gevallen, en in haar slaap gestorven.

* * *

Hoe krachtig en bloeiend was, in de lente van haar leven, de Christelijke kerk in Egypte geweest.

Mogen we de overlevering vertrouwen, dan zou Johannes Markus hier het Evangelie gebracht hebben. En dat Evangelie vond geen ontoebereiden bodem. De oude Osirisdienst bood eenige aanknooping aan de leer der opstanding; en wat méér is, — door het langdurig verblijf van

vele Joden in Egypte had het Oude Testament eenige bekendheid gekregen. Het Christendom breidde zich snel uit, en verkreeg hooge kracht. Alexandrië werd een wijdvermaard theologisch centrum, waar Origenes zelfs de moeder van keizer Alexander Severus aan zijne voeten zag zitten. Als Diocletianus de kerk vervolgt, dan vlamt mét het martelvuur ook de heilige liefde hoog op, en scharen Christusbelijders geven zich Godverheerlijkend in den dood. Hoe schoon waren die eerste eeuwen. Egypte was een bloeiende tuin des Heeren.

Dan komt de tijd van Constantijn, met al zijn voor- en nadeelen. De kerk krijgt verademing, maar begint ook de wereld in zich op te nemen. Zij behoefde niet meer te zeggen „zilver of goud heb ik niet”, maar kon ook niet meer door de macht van haar geloof spreken „sta op en wandel”. Wereldgelijkvormigheid, spitsvondigheid, priesterheerschappij dringen binnen. Egypte wordt ingedeeld bij het Christelijk Byzantijsche rijk, en Egypte's kerk bij de groote Byzantijsche kerk.

Nu komt de strijd in eigen boezem. De leer van Athanasius en die van Arius bekampen elkaar ook in Egypte. En als het wereldlijk gezag, in spijt van het concilie van Nicea, aan Arius de bovenhand geeft, dan komt de scheuring. De volgelingen van Athanasius breken met de aanwezige Byzantijsche kerk, en vormen eene eigen nationale Egyptische kerk; en déze is nu de Koptische kerk. Daarnaast blijft de Byzantijsche kerk bestaan, die later den naam krijgt van de Grieksch-Orthodoxe.

Ook ná de scheuring zet de godsdiensttwist zich voort. De Byzantijsche kerk wordt gesteund door het staatsgezag, en vervolgt haar mededingster te vuur en te zwaard. Schrikkelijke tooneelen zijn uit dien tijd bekend. De Kopten worden overal opgejaagd en gedood. Duizenden van hen trekken zich als monniken in de woestijn terug.

Midden in dezen vervolgingstijd nu verschijnt het Mohammedanisme in Egypte, en neemt het land in bezit. Het is verstaanbaar, dat de Koptische kerk deze Mohammedanen aanvankelijk als bevrijders van de tyrannie der Byzantijsche kerk begroeten. Er komt dan ook eerst eenige verademing.

Maar spoedig begint het opnieuw. De Kopten willen zich toch ook aan de Mohammedanen niet onderwerpen; en een groote opstand van

hen, — hun kerk telde toen nog meer dan zes millioen leden, — is oorzaak, dat de welwillende houding van den Islam overslaat in bittere vijandschap. En nu brandt de vervolging weer los. Jarenlang wordt de Koptische kerk geteisterd met moord en foltering. En ook daarna blijft ze eeuwenlang achteruitgezet. Ook bij wisseling van regeering toont de Islam steeds zijne vijandschap. Allerlei maatregelen worden tegen de Kopten genomen om hen achteruit te zetten en te verdrijven, hun invloed te breken, hun kerk te vernietigen. Eigenlijk zijn pas in de vorige eeuw de vervolgingen opgehouden.

Het valt te verstaan, dat de Koptische kerk onder dezen langdurigen druk achteruitgegaan en ingezonken is. De tijden van felle vervolging mogen ook treffende voorbeelden van geloofsheroïsme hebben te zien gegeven, — maar de eeuwenlange stelselmatige verdrukking en levensbelemmering heeft op den duur den geest uitgedoofd. Niet alleen liep het ledental der kerk zeer terug, omdat er voor deze menschen vrijwel geene maatschappelijke toekomst was, en velen daarom wegtrokken of zelfs in ontmoediging tot den Islam overgingen; doch de kerk zag zich ook langzamerhand haar geestelijke kracht ontzinken. Zij vernieuwde zich niet. Geslacht aan geslacht stond zij buiten het leven. Eeuwenlang zat zij in den hoek. Wat wonder, dat de gloed van het eens zoo krachtig religieus leven werd uitgedoofd, en de geestelijke verheffing teloor ging. De kerk ging teren op haar verleden. De stroom van het leven ging haar voorbij, en toen werd zij een stilstaande poel. Ze is — echt Egyptisch — gemummificeerd. En nu moge ze bijgezet zijn in een praalgraf van eerbiedwekkende traditiën en historische rechten, maar overlevering en historie geven aan geene kerk haar wezen. De Koptische kerk is een antiek monument van beteekenis, doch ze heeft opgehouden eene levende getuige voor Christus te zijn.

Daarbij komt de groote dwaling dezer kerk, eene dwaling die in den loop der tijden al verderfelijker gewerkt heeft. De Koptische kerk is monophysitisch. Zij leert, dat Christus ééne natuur bezit, eene samenvloeiing van goddelijke en menschelijke natuur. Het evenwicht tusschen de twee naturen heeft men niet anders meenen te kunnen handhaven, dan door vermenging van die beide. De geschiedenis heeft evenwel ge-

leerd, dat het evenwicht dan juist prijs gegeven wordt; want de mensche-lijke natuur raakt dan in de Christusvoorstelling hoelanger zoo meer op den achtergrond, en ten slotte ziet men in Christus alleen het godde-lijke. Zoo is het in de Koptische kerk gegaan. Maar men gevoelt, hoe in dien weg het Middelaarschap van Christus verloren gaat. En dit leidt er dan vanzelf toe om andere Middelaarskanalen te zoeken, en Maria en de heiligen als tusschenpersonen te gaan aanroepen. Bij de Kopten is dan ook de aanbidding van de Moedermaagd en een geheel systeem van heiligenaanbidding tot ontwikkeling gekomen, hetgeen den volslagen ondergang van de zuivere aanbidding en van de Christelijke vrijheid tengevolge had. Zelfs komt het voor, dat Koptische vrouwen naar eene Moskee gaan, om daar een hooggeëerde Mohammedaansche „heilige” aan te roepen.

Wat de sacramenten aangaat, — de Kopten zijn voorstanders van den kinderdoop, doch bedienen dezen door indompeling. Zij dompelen drie-maal onder, en schrijven aan den doop wederbarende kracht toe. Daar-naast wordt ook de besnijdenis toegepast. Bij het avondmaal neemt men algemeen de transubstantiatie aan; men gebruikt het avondmaal evenwel onder beide gestalten, die van brood en wijn. Van den biecht-stoel wordt nagenoeg even druk gebruik gemaakt als in de Roomsche kerk.

Wat in den godsdienst der Kopten eene zeer ruime plaats inneemt, is het vasten. Het is de godsdienstige „plicht” bij uitnemendheid. Aan alle kerkelijke feesten is een vastentijd verbonden; saam bedragen de vastendagen meer dan een half jaar. In de praktijk is dit vasten de grond van de vergeving der zonden, en de noodzakelijke voorwaarde van verlossing.

De regeering der kerk is hierarchisch. Het oppergezag heeft de patriarch te Alexandrië. Deze wordt gekozen door monniken, die door den Superieur van het klooster van St. Anthonius, bij de Golf van Suez, daartoe zijn aangewezen. Hij moet ongehuwd zijn, en mag ondanks zijne hooge positie geen afstand doen van zijn kloosterkleed en kloosterge-woonten. Op den Patriarch volgen twaalf bisschoppen. Dan aartspriesters en priesters. Deze laatsten mogen gehuwd zijn, indien dit huwelijk althans plaats vond vóór hun ordening. Bij overlijden van de vrouw mag

de priester niet meer hertrouwen, overeenkomstig de opvatting der Kopten van het „ééner vrouwe man” uit 1 Timotheus 3 : 2. De priesters worden niet gedwongen afstand te doen van hun wereldsch beroep, zoodat velen een handwerk of iets dergelijks uitoefenen ter vermeerdering van hun inkomsten, welke zij voor 't meerendeel ontvangen van de leden der kerk bij wijze van eene vrije gift. Deze vrije giften werken zeer verderfelijk. Zij brengen de priesters in verzoeking zich onmisbaar te maken als tweedehandsmiddelaars, de schare onkundig te houden, te zwijgen van den eeuwigen Hoogepriester tot Wien ieder rechtstreeks gaan kan, en het licht des Evangelies in hun kerk te schuwen.

Het is niet te verwonderen, dat in eene dergelijke geestelijk-muffe atmosfeer de moraliteit niet hoog staat. Verschillende volkszonden als leugen, goddeloos zweren, oneerlijkheid in den handel, verslaafdheid aan drank zijn bij de Kopten binnengedrongen; waarbij dan nog komt dat de priesterschap deze zonden niet streng durft tegengaan, wijl zij menigmaal zélve daaraan meedoet.

Met volkomen recht heeft dan ook de Protestantsche Zending in Egypte de Koptische kerk, in weerwil van haar Christennaam, als een terrein beschouwd waarop zij heeft te arbeiden. Van de priesterschap, hooge en lage, is hevig verzet gekomen. Maar de „Jong-Koptische beweging” is aan het werk der Zending ten goede gekomen. Velen toch van de beschaafde Kopten begonnen zich te ergeren aan de onkunde der priesters, en eischten meer ontwikkeling in hun geestelijke voorgangers. Op hun aandrang werd, na veel tegenstand, eene priester-school gesticht, waardoor eenig licht in de Koptische kerk begint binnen te komen, en eenige verbetering in de vermoldde toestanden. De deur is daardoor voor het Zendingswerk een weinig meer open gegaan. Er is in de dorre doodsbeenderen eene lichte beweging gekomen.

De Koptische kerk moge als die jongeling zijn, die in slaap gevallen was en gestorven; maar die jongeling is toch weer ten leven gewekt.

Zoo is er hope, dat voor het Woord Gods ook hier de versteening gaat wijken en het leven zal opstaan uit den dood.

* * *

De officieele naam van de Koptische kerk is „El Kanissa Gupti”. In

dat „Gupti” hooren we het woord „Egypte”. „El Kanissa Gupti” wil dan ook niet anders zeggen dan „de Egyptische kerk”. Van datzelfde woord is de naam „Kopt” afgeleid. „Kopt” beteekent „Egyptenaar”.

De Kopten wonen over heel het land verspreid. Men schat hun aantal thans op 750.000. Behalve in Kairo en Alexandrië hebben zij in 375 plaatsen hunne gemeenten. Het aantal hunner kerkgebouwen is boven de 600, waarvan enkele meer dan 1000 jaar oud zijn. In hunne kerken wordt elken Zondagmorgen een langdurige liturgische dienst gehouden. Men bedient zich daarbij van het „Koptisch”, eene oude, in onbruik geraakte taal, die sterk herinnert aan het vroeger Egyptisch, maar die nog als „kerktaal” wordt gehandhaafd; het meerendeel der Kopten verstaat van die kerktaal niets meer.

In het burgerlijk leven onderscheiden de Kopten zich in weinig van de Mohammedanen; zij hebben zich gaandeweg aan eene Islamitische maatschappij aangepast. Hun formalistische godsdienst, die in niet anders bestaat dan in vasten en vele malen opdreunen van het Onze Vader, biedt hun geene levende kracht tot tegenweer. Alleen schijnen ze in het maatschappelijk leven meer geschikt tot uitoefening van fijneren arbeid, — administratie en hooger handwerk.

In Oud-Kairo bevindt zich nog eene merkwaardige kerk van de Kopten, bekend omdat men daar eene crypt toont, waarin Maria, op haar vlucht naar Egypte, het kindeke Jezus zou gelegd hebben.

Oud-Kairo zelf is eene ongelooflijk morsige buurt, een eindweegs van de moderne stad verwijderd. Het stinkt er. Het is eene mesthoop. Men loopt er met de zakdoek voor neus en mond. Het stof hangt als een mist in de straten. Ik zag kinderen die, met een mand op het hoofd, op den grond kropen; met hun handen verzamelden ze den drek, om dien dan behendig naar boven en in de mand te werpen.

In zulk eene buurt staat de bovengenoemde kerk en zij draagt er het stempel van. Het is een oud haveloos gebouw; men zegt uit de 6e eeuw. Van binnen en van buiten geeft het een naargeestigen indruk. Hier en daar hangen leelijke schilderijen en oude kleeden, alles groezelig van stof en wierookdamp; — een antiquiteiten rommel.

Onder de ruimte waar het altaar staat daalt men af in eene crypt;

deze is door pilaren in drie gedeelten gescheiden. Het middelste gedeelte bevat eene uit de rots gehouwen nis; en het is in deze nis, dat Maria, tijdens haar verblijf in Egypte, het Jezuskind zou hebben te slapen gelegd.

De waarheid van deze legende laten we daar. Haar waarde is, dat wij erdoor herinnerd worden aan Jezus' verblijf in Egypte.

„Hij dan,” zoo lezen we van Jozef in Mattheus 2, „opgestaan zijnde, nam het kindeken en zijne moeder tot zich in den nacht, en vertrok naar Egypte; en was aldaar tot den dood van Herodes; opdat vervuld zou worden hetgeen van den Heere gesproken is door den profeet, zeggende: Uit Egypte heb Ik Mijnen Zoon geroepen”.

Jezus is dus in Egypte geweest; als klein kind.

Het lijkt ons, als we de Schrift lezen, zoo onwerkelijk; het wordt zoo vluchtig meegedeeld; we hebben er zoo weinig voorstelling van.

Hier, op deze plek, wordt het ons een oogenblik concreet.

We peinzen eene wijle.

Hier dus.... in dit land .... Jezus ....

Mijn Heiland! Zijt ge dan, als rein kind reeds, in dit stof, in dezen vuilen poel geweest?! Waart gij toen reeds van den heiligen grond verdreven, om in Egypteland, in het diensthuis te verkeereren?!

Hij is hier geweest; Hij is hier aanvankelijk ook in de Koptische kerk geweest, in de lente van haar bestaan.

Maar, — „uit Egypte heb Ik Mijn Zoon geroepen”.

Het is, alsof God Hem uit die kerk teruggeroepen heeft.

En nu heeft ze niets meer dan die crypt, die nis waar Hij geweest is; die liturgie en die gebeden, waar Hij uit wég is. De Koptische Kerk is niet meer dan eene plaats waar Christus geweest is.

Nochtans, — Hij is hier geweest. Hij, de Rechtvaardige, is uitgeworpen naar Egypte, naar het land van dienstbaarheid en slavernij, — symbool van Zijne plaatsbekleeding; opdat Hij gevangenen zou verlossen, zou roepen uit Egypte, en uitleiden in vrijheid.

Dat is de grond onzer hope; — onzer hope ook voor de Koptische kerk.

Calioub.

Vijftien mijlen ten Noorden van Cairo ligt een groot dorp van bijna 20 duizend inwoners. Wat het aantal zijner bevolking betreft, zou het op den naam van „kleine stad” dus wel aanspraak kunnen maken. En wie op een Maandagmorgen de drukke markt bezoekt en de duizenden gadeslaat, die van alle kanten zijn opgekomen om te koopen en te verkoopen, merkt direct dat hij aangeland is in een der centra van de vruchtbare Nijldelta. Maar overigens heeft het plaatsje niets van een stad. 't Is een dorp, een groot fellah-dorp. *) Bijna alle huizen zijn van de zelfde eenvoudige, grauwe makelij, opgetrokken uit steenen van in de zon gedroogd Nijlslib, soms nog vermengd met gehakt stroo, als in de dagen van Israëls verdrukking. (We zijn hier dan ook in de buurt van het oude Gosen!) „Modderhuizen”, zoo hoorde ik deze woningen eens tekenend betitelen.

Gelukkig, dat het in deze streken weinig regent, want een paar echt Hollandsche regendagen zouden deze woningen al heel gauw transpo-neeren in één groote breimassa.

Maar . . . regen is een weeldeartikel in Egypte. Toen wij er in de laatste week van Februari kwamen, hoorden we, dat het precies een vol jaar geleden was, sinds de laatste flinke regenbui was neergevallen.

Tegen veel regen is zulk een fellah-huis dus niet bestand. En vuurvast is het evenmin. Als er in die lichte, dichtopeengepakte huizen, met hun nauwe straatjes, eens 'n flink brandje komt, gaat een heele wijk eraan.

In één opzicht echter kan ook hier het spreekwoord gelden: „in den brand — uit den brand”. Het is n.l. hierin, dat de steenen van de verbrande woningen nu tenminste in het *vuur* gebakken zijn en een ietwat solieder materiaal leveren voor den nieuwen woningbouw!

---

1) Onder fellah's verstaat men de, meest landbouwende, bevolking ten platten lande.

Een wonderlijken indruk maakt zulk een fellah-dorp op den Europeaan, die voor het eerst in het Oosten komt.

Het schijnt of heel het dorp door een reusachtigen brand is geteisterd, die alle bovenverdiepingen in puin heeft gestort. De huizen bergen op hun platte daken namelijk een ongelooflijken rommel.

Voorals zijn de platte daken een geliefde droogplaats voor gras en landbouwproducten — zooals de geschiedenis van de verspieters in Jericho ons reeds leert.

Het dak is soms door een verhooging van den muur van een borstwering voorzien, soms ook door een houten hekwerk afgesloten. Dat is noodig ook, want het dak is tevens een gewilde conversatieplaats, waar men na den heeten dag de verkwikking van den frisschen avondwind geniet.

En heel genoeglijk ziet men op het dak een paar geiten zich te goed doen aan het opgestapelde gras.

De Israëlietische wetgeving verplichtte daarom den bouwer van het huis, zijn dak van zulk een borstwering te voorzien om ongelukken te voorkomen.

De meeste fellah-woningen zijn van één verdieping, maar hebben soms op het dak toch ook nog één of meer van die kleine kamertjes, die wij naar het verhaal uit 2 Kon. 4 : 10 gewoonlijk maar als „profeten-kamertjes” betitelden. En we zagen bij een bezoek aan een dergelijke woning in Caliouba een paar van die vertrekjes (hokjes moogt ge ze ook noemen!) als slaapkamers ingericht.

Maar... de woning, die wij bezochten, was ook een „primus inter pares”! Niettemin... ongeloofelijk primitief en vuil.

Toen we kwamen, in gezelschap van Zendeling Bijl, was er slechts anderhalve stoel en van de burens moest een zetel geleend worden. Kippen en eenden schommelden rond, een hond blafte ons aan, de geit kwam kennis maken en legde familiaar zijn voorpooten op onze knie. Op 'n kleine verhevenheid met rietmatten gedekt, zat de moeder des huizes.

In den hoek van het vertrek een donker gat, dat de opening van den waterput bleek te zijn. Vlak daarnaast een andere kuil, gevuld met groezelig water, dat maar in den grond zijn heenkomen moest zoeken.

In een anderen hoek de oven, waarin het brood werd gebakken. En

om ons heen een chaos, aan wiens beschrijving ik me niet waag.

In deze omgeving uitgenoodigd te worden tot het genot(?) van een Arabisch kopje koffie, joeg ons, eerlijk gezegd, een klein schrikje op het lijf. Gelukkig redde onze geleider ons uit de moeilijkheid door te verklaren, dat we geen tijd hadden om te blijven praten, maar dat hij het bezoek gauw zou herhalen en dan voor ons koffie zou drinken. Wij danken hem nog van heeler harte voor deze daad van zelfopoffering!

* * *

Maar.... het was toch niet, om eens 'n fellah-dorp te zien, dat we naar Caliouba gekomen waren.

Er was in dit dorp iets, dat sterker onze belangstelling had getrokken. Het was het Evangelisatie-werk onder de Mohammedaansche en Koptische bevolking van Egypte.

Het *Hollandsche* Evangelisatiewerk.

De eenige zendingspost, die de Nederlandsche Christenheid in het oude Egypte heeft.

Ja, naast den grooten Zendingsarbeid, die in onze Oost- en West-Indische bezittingen op onze schouders gelegd is, valt deze bescheiden Zendingspost in het niet, en toch.... iets van dat werk te vertellen, voelen we in een beschrijving onzer reis als een plicht.

Vooraf dan enkele herinneringen uit de geschiedenis dezer Hollandsche Zending.

Ze dankt haar oorsprong aan de bekende Ermeloosche Zendingsgemeente van Ds. Witteveen. Zendeling Nijland koos in 1869 Caliouba als zijn arbeidsterrein, maar ging later over tot de Zending onder de Joden in Palestina.

Van 1874 tot 1900 werkten in Caliouba Zendeling Spillenaar met zijn echtgenoote.

In 1886 deed de Ermeloosche Zendingsgemeente afstand van dezen Zendingspost en werd de zorg voor de voortzetting van den arbeid ter hand genomen door de nieuwe „Vereeniging tot Uitbreiding van het Evangelie in Egypte”.

In 1899 kwam Zendeling P. J. Pennings met zijn echtgenoote. Sterk voelden zij de behoefte aan een Weeshuis, en met toestemming van het

Bestuur, doch op eigen risico begonnen zij op bescheiden schaal met het opnemen van weezen.

Weldra breidde dit werk zich zóó uit, dat Zendeling Pennings zich geheel aan die taak wilde geven en uit de Hollandsche Zending trad. Sinds dien tijd wordt het Weeshuis beheerd door de Amerikaansche Zending van de United Presbyterian Churches.

Het Zendingswerk werd voortgezet door Zendeling P. Bijl en zijn echtgenoot, die sinds 1906 tot heden hun krachten aan dit werk geven.

Behalve de prediking omvat het Zendingswerk het Schoolonderwijs en medische hulp.

Met groote belangstelling hebben we met al deze takken van Christelijk Zendingswerk kennis gemaakt.

Eenvoudig maar netjes is het Weeshuis, waar geregeld een 55 tal jongens worden opgevoed en op een eigen school onderwezen.

De geest onder de jongens leek ons heel goed en met hun schelle Arabische stemmen zongen ze bij ons afscheid eerst in 't Engelsch en daarna in 't Arabisch: „Tell me the old, old story”. (Breng mij d'aloude tijding).

* * *

Vlak naast het Weeshuis ligt het terrein der „*Holland Mission*”, zooals er op het huis van den Zendeling te lezen staat. Helder wit zijn de zendingsgebouwen, het vriendelijke kleine kerkje links, Zendelinghuis en School in 't midden en de zindelijke Kliniek rechts.

De school telt 25 jongens- en 60 meisjesleerlingen, die voor de helft uit Mohammedaansche en voor de andere helft uit Christengezinnen komen.

Bijzonder druk is het in de kliniek.

Per jaar rekt men op 'n kleine 10 duizend patiënten, waarvan de meesten ooglijders zijn.

De felle zon, het Egyptische stof, maar bovenal: de ontzaglijke vervuiling zijn de oorzaken van het groote aantal ooglijders en blinden in Egypte.

De vriendelijke en — voor zoover wij als „leeken” konden beoordeelen — bekwame chirurg noodigde ons tot het bijwonen van een oogoperatie, die in deze streken veelvuldig moet worden toegepast.

't Was wel een ietwat griezelige tractatie, maar ze gaf ons met eigen oogen te zien, hoe het vertrouwen der bevolking door liefde wordt gewonnen en hoe zelfs de Mohammedaansche vrouwen haar schroom afleggen, zich door een man te laten behandelen.

Haast onnoodig is het, te zeggen, dat er onder de wachtende patienten geëvangéliseerd wordt. Zonder dat zou het werk geen Zendingswerk zijn. Op het morgenspreekuur wordt er een eenvoudige Bijbellezing gehouden.

De gemeente te Caliouba is niet groot. Het hoogste cijfer der avondmaalgangers is 52 geweest, maar door ziekte en verhuizing is dit aantal in de laatste jaren gedaald.

Nieuwe uitbreiding is aan het werk gegeven door de opening van een School aan de „Barrage”, het groote stuwwerk van den Beneden-Nijl, een paar uren van Caliouba verwijderd.

Over 't geheel is de bevolking goed gezind jegens den Zendeling en zijn werk. En Christelijke tractaten worden, vooral door de Mohammedanen met graagte gelezen.

We bezochten nog den inlandschen helper en onderwijzer Risk Effendi, die met zijn vrouw Sitt Omme Galil en zijn dochters zich geheel geeft aan School en Zending, en gingen van Caliouba heen.... geestelijk verkwikt en verrijkt!

* * *

Een rechtmatig nationaliteitsgevoel spoorde ons aan, van dit Nederlandsche Zendingswerk iets te vertellen. Gevaar voor nationalen *trots* is door de bescheiden afmetingen van het werk voorloopig nog uitgesloten. Toch verdient ook dit werk de belangstelling en de liefde van de Nederlandsche Christenheid.

De Pyramiden.

Het kost een ware zelfbeheersching, als men in Cairo aangekomen is, om niet op een van de allereerste dagen naar Gizeh te snellen en de pyramiden te gaan bezichtigen. Ieder heeft er natuurlijk zooveel van gelezen, dat men brandt van ongeduld naar die geweldige en mysterieuze bouwwerken van de oudheid.

We zagen ze het eerst uit de verte vanaf de hoogten van het Mokattam-gebergte ten O. van Cairo en.... ze vielen ons toen tegen.

Maar..... was dat eerste oordeel wel billijk?

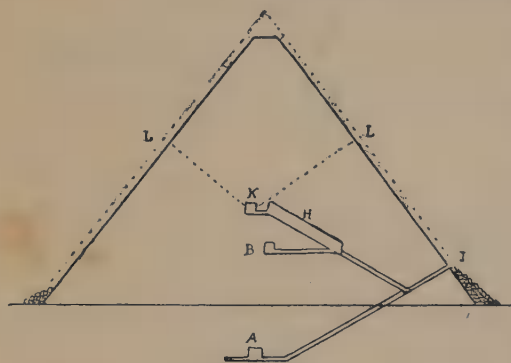
Moet het machtigste bouwsel van menschenhanden niet in het niet verzinken als men het alleen ziet tegen den oneindigen blauwen hemel of tegen de eindeloze gele zandwoestijn, met geen enkel voorwerp er naast als maatstaf van zijn afmetingen?

Om de geweldige afmetingen van die pyramiden recht te kunnen schatten, zou men ze eens moeten zien, zooals een kaartje in Baedekers reisgids ze laat zien: n.l. met een paar van onze grootste kathedralen er naast. En dan blijkt, dat St. Paul's in Londen, of de St. Pieter van Rome heel rustig, met koepel en al, in de groote pyramiden verdwijnen. Of, om wat dichter bij huis te blijven, dat de Utrechtsche Dom en de

Domtoren inclusief onder de groote pyramide gezet zouden kunnen worden.

Denk u even de afmetingen van deze steenklompen in. De grootste pyramide, die van *Cheops* (of Chufu), heeft een grondvlak van 227,5 M. lengte en breedte; de hoogte is 137 M.

Oorspronkelijk waren de afmetingen nog iets grooter. Thans ziet men de trapsgewijze opgestapelde steenklompen, maar oorspronkelijk waren de zijden nog opgevuld en tot

een effen vlak gemaakt, zooals in bijgaand kaartje (doorsnede) door stippellijnen is aangeduid.

De top is er nu ook af. Thans is de kop een vlak van ongeveer 10 M. lengte en breedte, maar oudtijds liepen de vier zijvlakken in een spits samen en de loodrechte hoogte was 146.5 M.

Rekengeesten hebben eens becijferd, dat er voor den bouw dezer Cheops-pyramide twee millioen en driemaal honderd duizend steenblokken van een kubieken Meter noodig zijn geweest. Ja, een Franschman berekende, dat men met die steenen een muur van 1 M. hoogte om heel Frankrijk zou kunnen maken!

De tweede pyramide, die van *Chefren*, is iets smaller, maar bijna even hoog — nl. 136.5 M., vroeger 143.5 M. — en doordat ze op een hooger deel van het plateau gelegen is, *lijkt* ze zelfs nog hooger dan de vorige.

De derde pyramide, die van *Menkewre* of *Mycerinus*, is, vergeleken met de beide vorige kolossen, van bescheiden afmetingen. Toch is haar grondvlak nog 108 M. in het vierkant en hare hoogte was 66 M.

Ziedaar de drie groote pyramiden bij het dorp Gizeh, gewoonlijk als *de* pyramiden aangeduid.

Maar ze zijn volstrekt niet de eenige. Op dit pyramiden-veld van Gizeh vindt men nog verschillende kleinere en in totaal kan men langs den Westelijken Nijloever nog een getal van 60 pyramiden terugvinden over een afstand van 120 K.M.

* * *

De tocht naar de pyramiden is tegenwoordig al heel gemakkelijk. De electrische tram brengt u in een uurtje van Cairo naar den voet van het pyramidenveld. De weg voert over het eiland Roda naar den Westelijken oever van den Nijl, en zoodra men den Nijl over is, vertoonen zich reeds de massieve steenheuvels. Imposant is de aanblik echter *nog* niet. De hoogte waarop de pyramiden liggen, geeft uit de verte den indruk van een duinlandschap en de pyramiden zelve lijken een paar duinkoppen.

De tram stopt bij het mooi gelegen hotel Mena-house, waartegenover een groot politiebureau ligt. Beide nuttige instellingen, zooals de lezer in 't vervolg zal merken.

De weg, die nu sterk begint te rijzen, moet verder te voet gedaan

worden, of op een der ezels en kameelen, die in ontelbare scharen langs den weg op een „vrachtje” wachten.

De pyramiden liggen dus op een hoogte, het pyramiden-*veld*. 't Is een uitlooper van het heuvelland der Lybische woestijn, dat naar den kant der Nijlvakten vrij sterk afhelt. Een plateau van anderhalven K.M. in het vierkant.

We besloten aanvankelijk, te voet het terrein eens te verkennen. Maar.... dat was gemaklijker gezegd dan gedaan, want nauwelijks waren we op het pyramiden-veld aangeland, of een heirleger van ezel- en kameeldrijvers hadden ons met hun rijdieren omsingeld en scheurden ons in pure bereidwilligheid haast in stukken.

„Zij hadden mij omringd als bijen”!

Daar was geen ontkomen aan.

Nu, dat 'n mensch om z'n broodje vecht, is te vergeven. Maar 'n reiziger

heeft nu eenmaal maar één lichaam en kan toch moeilijk op zes kameelen tegelijk rijden. Eén maakt het hem al benauwd genoeg!

Gelukkig hadden we onzen gastheer uit Cairo bij ons — uit dankbaarheid hebben we hem en zijn echtgenoot „vereeuwigd” op onze foto.

Hij riep de politie te hulp, die er radicaal met den stok op insloeg en ons ontzette.

En nu konden onder politietoezicht de onderhandelingen met de drijvers gevoerd worden. We zouden dan maar per kameel het pyramiden-veld bezichtigen. Dat was de eenige weg om van de opdringerige schare af te komen, en.... eerlijk gezegd, wilden we dan toch zelf ook wel graag eens een kameel berijden.

Voor 't eerst van uw leven op een kameel!

Dat is een evenement, mijn lezer.

En dan nog wel bij de pyramiden!

En daarbij te denken aan het woord van Napoleon, eens op deze zelfde plaats tot zijn soldaten gesproken: „Veertig eeuwen zien op u neer!”

O, ik voelde me zoo klein.

Klein bij die pyramiden! En haast nog kleiner bij die kameel.

De beesten knielden grommend. En we klauterden er op.

Daar zou het groote oogenblik aanbreken!

Vooraf het oprijzen is een raar gevoel. Eerst gaan de lange achterpooten omhoog en gemeentstellig, pardoës over den kop van het dier in het woestijnzand terecht te komen. Maar het zadel heeft gelukkig een knop van achteren.

Dan strekken zich na nieuw gegrom en met heftige schokbewegingen de voorpooten en ge suist omhoog. Maar het zadel heeft gelukkig ook een knop van voren.

Daar zitten we en zien met fieren blik als een veldheer over het terrein rond.

Wat is een kameel hoog!

En nu komt er beweging in.....

Men had ons altijd wijsgemaakt, dat een kameelrit zoo iets was, als een reis op een slingerend schip met zijwind en dat de gevolgen niet ongelijk waren aan die gevreesde zeeziekte.

Eerlijk gezegd is 't ons verbazend meegevallen en bleef het ten einde toe een plezierreis.

Alleen... we kwamen tot de conclusie, dat we bij dat eerste bezoek aan het pyramiden-veld allerlei gezien hadden, behalve ... de pyramiden.

We zijn er dan ook nog een paar malen heen gegaan.

* * *

Hoe zijn de oude Egyptenaren toch op het idee gekomen, zulke steenmassa's op te richten? En hoe kwam men aan die vormen?

Ongetwijfeld heeft de oude Egyptenaar meer zijn ideaal gezocht in het imponeerende van de massa, dan in de fijne lijnen. Alles is geweldig in zijn afmetingen. Pyramiden en obeliskken, tempelzuilen en standbeelden, alles massaal. Maar toch is dit niet alleen toe te schrijven aan een onontwikkelde, kinderlijk-naïeve smaak.

De wijidheid van het, meestal kale, Egyptische landschap, de diepe hemel en de eindelooze zandwoestijn, dwongen er haast toe. Een bouwwerk van gewoon-menschelijke afmetingen zou haast belachelijk geweest zijn bij de geweldige dimensies van de ruimte.

En de vorm?

Daar zijn er, die meenen, dat de *Delta* het natuurlijke voorbeeld gaf. Anderen wijzen er op, dat het *bergland* aan den bovenloop van den Nijl opvallend dikwijls den pyramide-vorm vertoont. In dit geval zou men kunnen denken aan een berg-imitatie in het vlakke beneden-Egypte.

Hoe 't zij, de pyramiden blijven de merkwaardigste resten van een tijdperk, dat in den nevel van een ver verleden achter ons ligt. Wij kennen ze nu slechts als ruïnen. Hoe goed bewaard, toch maar ruïnen.

Want de reusachtige vlakken zullen in den ouden tijd wel beschilderd zijn geweest met voorstellingen van goden en offerfeesten. En om die pyramiden lagen gansche doodensteden en doodentempels, thans voor het grootste deel vergaan.

* * *

Dat de pyramiden in de allereerste plaats de reusachtige grafmonumenten van de oude Egyptische koningen zijn, wordt door alle fantasieën over hun bedoeling toch niet omvergeworpen.

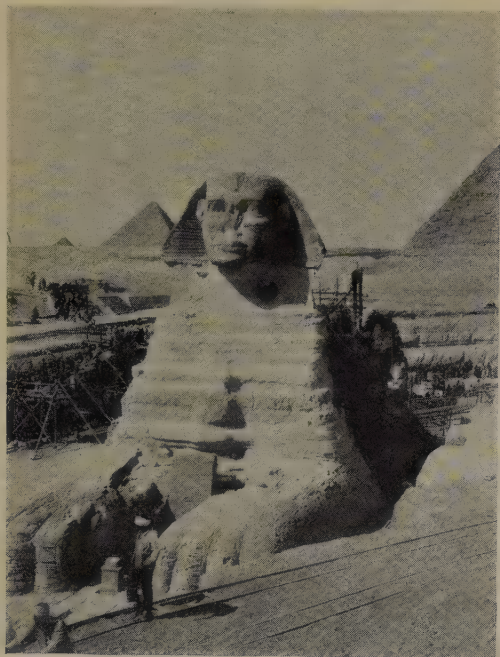
De grafkamers in hun binnenste wijzen te duidelijk op hunne bestemming.

Als men de doorsnede van de Cheops-pyramide nog even bezielt, dan merkt men boven elkaar drie grafkamers. A. onder den grond, in den natuurlijke rotsbodem uitgehouwen; B. ruim 20 M. boven den bodem en daarboven weer K, de thans bekende Koningskamer, waar nog de ledige sarcofaag van Koning Cheops staat.

Deze drie grafkamers, ongeveer in de as der pyramide, op verschillende hoogte aangebracht, vestigen onze aandacht op een questie, die door vele geleerde onderzoekers is behandeld.

Men heeft zich n.l. afgevraagd, of de koninklijke bouwer van zulk een groote pyramide van meet af aan deze reuzen-afmetingen voor zijn geest gesteld had, dan wel, of hij eerst met een kleinere pyramide begonnen was, die later vergroot werd, naarmate hij beschikken mocht over geld en..... regeeringsduur.

De sfinx van voren gezien.

De uitgraving van de sfinx.

De „voorraadschuren van Jozef" bij Thebe.

De Memnon-zuilen.

Onderstuk van Memnon-zuil.

Het zuilenwoud van Karnak.

De oude koningen bouwden toch die grafmonumenten niet voor hun voorgangers, maar voor zichzelf. Zelfbehoud — want dat was 't, in verband met de oud-Egyptische voorstellingen omtrent het leven hiernamaals — zelfbehoud was sterker dan piëteit!

En ze begonnen daarom gewoonlijk al bij het begin van hun regeering met den bouw van hun graf.

Maar, stel nu al, dat een koning over genoegzame *middelen* beschikte, om zich zulk een reuzenbouw te verzekeren, hoe kon hij er zeker van zijn, lang genoeg te *leven*, om zulk een bouw te voleindigen?

Velen nemen dan ook aan, dat begonnen werd met een grafmonument van bescheiden afmetingen. Leefde de koning langer en lieten zijn geldmiddelen het toe, dan werd om en op de reeds voltooide pyramide verder gebouwd.

We kunnen ons nu voorstellen, hoe bij de Cheops-pyramide gewerkt is.

Het begin was als bij de oude graven der grooten, de z.g. *mastaba's*. Dat waren doodenkamers, in de diepte van den steenbodem uitgehakt, en waarboven, *op* den grond een steenen bouwwerk werd gezet met schuin oplopende wanden en allerlei ruimten, waarin de offergaven voor den doode werden neergezet. Zie kamer A op de doorsnede.

Later werd boven den grond de doodenkamer B gebouwd en toen koning Cheops nog verder kon bouwen kwam tenslotte de tegenwoordige koningskamer K op een hoogte van 42 M. boven den grond.

Bij de pyramide behoorde echter ook een doodentempel, die aan de Oostzijde werd aangebracht en die door een overdekten gang weer verbonden was met een anderen tempel aan den rand van het plateau, vlak bij het Nijldal. Duidelijk zijn nog de overblijfselen van doodentempel (D) en daltempel te zien bij de pyramiden van Chefren en Mycerinus; bij de Cheops-pyramide is slechts het plaveisel van den doodentempel bewaard.

* * *

Wat is over die Pyramiden in den loop der jaren al niet gefantaseerd! Laat me slechts een enkele bladzijde mededeelen, uit een der nieuwste werken van de vergelijkende Godsdienstgeschiedenis, het lijvige boek van *Albert Churchward* „The origin and evolution of religion.”

Een werk van duizelingwekkende geleerdheid en alwetendheid, dat met verbluffende

stelligheid ons de godsdienstige ontwikkeling der menschheid ontvouwt, niet van duizenden maar van tien- en honderdduizenden jaren her!

Een boek, waarin men alleen... de wetenschappelijke bescheidenheid mist.

Het 9e hoofdstuk handelt over „de groote pyramide van Gizeh, de meest groote en grootsche tempel, die ooit gebouwd is”.

Zij symboliseert de zeven sterrendienst-mysteriën.

De naam der groote Pyramide was „*Khuti*”, hetwelk de zeven lichten aanduidt. Zij werd gebouwd door de oude bevolking van Egypte, die den sterrendienst had, de volgelingen van Horus. Het bewijs daarvan is duidelijk(!) Het is vastgesteld door een perkament, te Denderah gevonden: „de groote pyramide is gebouwd door de volgelingen van Horus”.

Zij is gebouwd door den ouden Her-Seshta, of de wijze man van Egypte. De architect was Nu-er-nub Ari „de bewaarder der geheimen”. De groote Pyramide is het ritueel van de zeven mysteriën, in steen geschreven in „teeken-taal”, die nauwkeurig gelezen kan worden door iedereen, die deze „teeken-taal” kan lezen en verstaan. (Dat zal wel!) Hij is „een altaar des Heeren in het midden van Egypteland”.

De Arabische traditie bevestigt, dat de groote Pyramide een „ster-tempel” was en een schatkamer van wetenschap. De Arabieren hadden oorspronkelijk ook den sterrendienst.

Herodotus stelt vast, dat Khufu — die ten onrechte voor den bouwer werd aangezien — leefde en regeerde in Egypte gedurende den zonnediens.

Manetho vertelt, dat de groote Pyramide gebouwd werd aan het einde van de regeering der „Goden en helden” en dat zij gebouwd werd door de volgelingen van Horus. Daarbij zegt hij, dat die goden en helden geen menselijke wezens waren.

Hieruit blijkt duidelijk (?) dat een sterren-dienend volk de bouwers van de groote pyramide waren, daar de sterdienst volgde op den „helden-dienst”.

Colonel Green stelt vast, dat dit oude geslacht een nauwkeurige kennis van de gedaante der aarde had, van de afplatting bij de polen en dat de pyramide staat in het centrum van het land-oppervlak van den aardbol. De eenheidsmaat bij de pyramide, de pyramide-inch, is gelijk aan 1.000 Engelsche inch. De oude heilige el is 25 inch. Deze el werd ook gebruikt bij het heiligdom der Joden, die immers ook zonnediens kenden en deze maat uit Egypte meenamen (!)

Deze inch is juist een twintig-miljoenste deel van de aardas. De lengte van een zijde der pyramide n.l. 365.2425 el, wijst precies op het aantal dagen van het zonnejaar.

De hoogte der pyramide, vermenigvuldigd met 1 miljard geeft den afstand van de zon aan.

Het geschatte gewicht der pyramide is juist een biljoenste deel van het geschatte gewicht der aarde”.

We zullen hier maar afscheid nemen van deze fantastische wiskundige problemen.

We veroorloofden ons slechts de vrijheid, een enkele uitroep tusschen de regels te plaatsen.

Maar hoe oud moet deze pyramide nu wel zijn, als we het volgende lezen:

„Zij is dus gebouwd gedurende de ster-vereering. Nu duurde de zonvereering ongeveer 100.000 jaar. De maan-dienst, die daaraan voorafging duurde ongeveer 50.000 jaar. De ster-dienst ging weer aan deze vooraf en duurde ten minste 300.000 jaar; hoe veel langer is niet te zeggen, maar van overblijfselen van den Sterrendienst in pliocene formaties gevonden, mag men wel besluiten tot 600.000 jaren”.

Ziezoo — we weten het nu!

* * *

Een heel probleem was: zullen we er *op*, of zullen we er *in*? Of beide? Of geen van beide?

Baedeker voorspelde ons van den top een „*lohnend Aussicht*”. En daar wil een mensch wel wat voor doen. Maar toen we enkele toeristen tegen

de groote steenblokken zagen „*ophijtschen*”, lijdelijk, o zoo lijdelijk! en „*neergelaten worden*” nog al lijdelijker, was de lust wel sterk bekoeld.

Aussichten hadden we van de hooge punten in Kairo al voldoende gehad.

Liever gingen we er dan eens in!

Onder geleide van een paar gidsen, gewapend met kaarsen en magnesiumlicht, klimmen we eerst 'n 15 M. van buiten tegen de pyramide op, over een trappenweg, gemaakt in de steenen en het steenpuin, dat zich aan den voet der pyramide heeft opgehoopt.

Aan de Noordzijde is de ingang (I op de doorsnede). Eerst gaat de weg naar beneden door een gang, die niet hooger is dan 1 M., zoodat men in gebogen houding, soms haast op handen en voeten, moet voortschuifelen.

Dan komt men bij de splitsing, die naar de onderaardsche kamer (A) voert. De toegang tot die gangen is echter gesloten wegens gevaar. We gaan dus den opwaartschen gang in en al kruipend zetten we koers naar kamer B. 't Is benauwd warm. Men snakt naar lucht en het is een ware verademing, als men in die z.g. Koninginnekamer tenminste weer eens even rechtop kan staan.

Nu gaat 't weer even terug. Een moeilijke situatie wordt het, wanneer een reisgezelschap van den tegenovergestelden kant moet passeeren. En in die nauwe gangen moet ge voortdurend bedacht zijn om het hoofd niet te stooten tegen uitstekende steenklompen.

Maar de gidsen zijn waakzaam en putten zich uit in beleefdheidsbetuigingen in een mengelmoes van Europeesche talen: „Achtung, Herr Baron! Mind your kop, Herr Graf!”

Nu gaat 't weer omhoog. Maar thans verbreedt zich de nauwe gang tot een hal (H), waarin men behoorlijk recht op kan gaan.

Duidelijk ziet men op den bodem een glad vlak, waarlangs de arbeiders eens de geweldige sarcofaag, de steenen doorkist des konings, naar boven schoven. En daarnaast onregelmatige holten als 'n trap, waarin de voet der arbeiders steun vond.

Ten gerieve van de bezoekers heeft men loopplanken met een leuning aangelegd, zoodat er geen gevaar is voor uitglijden op de gladde helling.

Nog even weer een laag gangetje en... we kruipen de groote grafkamer binnen, waar de geschonden sarcofaag van Cheops staat, 2.30 M. lang.

De grafkamer is 10 bij 5 M. en 6 M. hoog. De wanden zijn met granietplaten bekleed en de zoldering is van zware granietbalken. Er is een weinigje ventilatie door een paar luchtgangen, die aan weerszijden dwars door de pyramide heen, naar buiten loopen. (Zie de stippellijnen naar L op de doorsnede). De gids zet een kaarsje in de openingen en ge ziet de vlam uitwijken door den luchtstroom.

En nu de terugtocht! De beleefdheidsbetuigingen der gidsen worden steeds inniger. Met de uitgezochtste titels worden we aangesproken. „Are you content? Zufrieden? Kolossal, nicht? Herr Baron! Pyramidal, Herr Graf! — Als 'n pyramide ook niet pyramidaal is, dan weet ik het niet meer! —

Maar straks aan het eind van den tocht komt de afrekening van de geweldige titulatuur: de onsterfelijke „bakschisch”.

We betaalden het vastgestelde tarief, gaven bovendien een goede fooi. Maar.... is ooit een Egyptische of Oostersche gids voldaan? Als de Spreukendichter ooit een reis naar Egypte gemaakt had, gewis, hij had onder de drie of vier dingen, die nooit verzadigd worden en nooit zeggen: „het is genoeg!” ook genoemd: een Egyptische gids.

We moesten nog de kaarsen betalen en het magnesiumlicht en ik weet niet, wat al meer.... stellig ook.... de uitgezochte titels.

Maar thans bleven we onvermurwbaar. En toen het geraas niet ophield, zeiden we opeens: „nu is 't uit. Dan zal de politie beslissen!” En we riepen weer een van die reusachtige politiemannen, die daar steeds het terrein — of de vreemdelingen? — bewaken.

„O, no, no! we are very content!” klonk het opeens angstig. Maar de geweldige was er reeds bij.

„Wat is er?” En we vertelden. En de brutale schreeuwers stonden zoo bedeesd als 'n gesnapte straatjongen.

„Terug het geld! Je weet, dat je geen bakschisch vragen moogt!” zoo klonk het strenge bevel.

En de shillings werden weer uit het groezelige zakje gehaald en, nagestaard met diep heimweeverlangen, weer op onze hand gelegd.

Maar.... nu aan het recht was voldaan, mocht genade gelden en met „grafelijke” edelmoedigheid gaven we het geld weer terug.

'k Heb nooit zulke diepe buigingen gezien. „We are content, very content!”

Nu, wij ook.

* * *

Nog één bouwwerk uit den grijzen voortijd verdient onze aandacht. 't Is de Sfinx, die voor de Chefren-pyramide ligt. *De sfinx*; volstrekt niet de eenige van haar soort, want bij Karnak vindt men zelfs een heele sfinxen-alleé, maar toch de grootste, de belangrijkste.

Wie kent ze niet van beschrijving of van plaat?

Maar toch nog steeds „het groote raadsel” — zegt Prof. Obbink.

Het is een liggende leeuw, uit de natuurlijke rots daar ter plaatse gehakt, en voor zoover noodig met andere steen gecompleteerd.

Een leeuw met menschenhoofd, waarschijnlijk het gelaat van koning Chefren, met de koningskap en de koningsslang. De sfinx zou dan eenvoudig een voorstelling van den koning zijn. Later zag men er een voorstelling van den zonnegod in en men noemde haar *Harmachis* of *Hor-macht* d.i. „Hor(us) in den horizon”. De eene opvatting sluit de andere echter nog niet uit, daar de koning ook als een zoon van den zonnegod gold.

De kolos, die van voorpooten tot staart 57 M. meet en van den grond tot het hoofd 24 M. hoog is, is sinds menschenheugenis niet in zijn vollen omvang aanschouwd. De woestijnwind heeft hem, zelfs na herhaalde „schoonmaak”, zoo diep onder het zand bedolven, dat alleen kop en rug nog boven den grond uitstaken. En zoo kennen wij hem van de meeste voorstellingen.

In de laatste jaren is men weer bezig geweest, het zand weg te graven en zoo konden wij thans de sfinx in haar volle lengte en hoogte „bewonderen”. Maar dat is eigenlijk het juiste woord niet. Verwondering is sterker dan bewondering. Daar in de diepte komt de kolos niet uit en tegen de reusachtige pyramide valt hij ook vrij wel in 't niet.

Daarbij is het gelaat deerlijk gehavend en verweerd, de koningskap is haast onkenbaar, maar blijkens het steigerwerk heeft men een grondige „reparatie” in den zin.

Door de uitgravingen is thans een steenen trap blootgelegd, die aan de voorzijde (Oost) toegang gaf tot het dieper liggende plateau, waarop

de sfinx rust. Tusschen de voorpooten schijnt eertijds een kleine tempelhoogte geweest te zijn.

Een aardig en bedrijvig gezicht was het, die honderden kinderen en vrouwen daar beneden bezig te zien met het ontgravingswerk.

In kleine gevlochten mandjes, net vijgenmatten, werd het uitgegraven zand op het hoofd naar boven gedragen en daar gestort in kipkarretjes, die het zand over rails weer verder transporteerden.

En alles ging fleurig toe, op de maat van de eentonige Arabische muziek, van een paar fluiten en het doordringende gebrom van de handtrom.

Men kon zich zoo heel makkelijk verplaatsen in de eeuwen, dat hier duizenden arbeiders bezig waren de steenblokken voor den bouw der pyramiden tegen de hellingen op te sleepen. 't Zal precies zoo gegaan zijn. Zelfs de zweep der drijvers ontbrak er niet aan.

Alleen.... 't was nu met die knallende zweepslagen loos alarm — toen bloedige ernst.

* * *

We konden geen bevestiging krijgen van het verhaal, als zouden in den kop en in het leeuwenlichaam holle ruimten ontdekt zijn.

Gelijk een goede sfinx betaamt, laat zij al haar geheimen nog niet los.

* * *

Nog één vraag rijst bij het beschouwen van deze reuzenwerken der oudheid: waarom wordt er in den Bijbel nergens melding van gemaakt?

Ja, men meende wel eens een zinspeling te ontdekken in Job 3 : 13 en 14: „ik zou slapen. . . . dan zou er voor mij rust wezen, met de koningen en raadsheeren der aarde, die voor zich woeste plaatsen bebouwden”.

Maar, duidelijk is 't allerminst.

Toch behoeft dit zwijgen ons niet zoo grootelijks te verbazen. Ze staan ook in geen enkele betrekking tot Israëls geschiedenis, die pyramiden.

Ze behoorden al tot het „grijze verleden”, toen Israël in Egypte vertoefde.

De vraag is, of ze zelfs wel ooit een plaats innamen in het Egyptische volksleven. 't Waren immers „particuliere aangelegenheden” der betrokken

Pharao's. Hun doodenhuizen, die hun voortbestaan na den dood moesten verzekeren.

Want de Egyptische voorstelling van het leven hiernamaals bracht mee, dat bijzondere zorg werd gewijd aan de duurzame in-stand-houding van het lichaam — de balseming! — en dat men den doode alles in zijn graf meegaf, wat hem in staat stelde, het leven aan de overzijde op dezelfde wijze voort te zetten, als hij het hier gewoon was geweest.

Vandaar al die meubelen, en gereedschappen, 't zij in werkelijkheid, of in kleinere afmetingen of in wandschildering in het graf meegegeven. Vandaar die z.g. *Usjebti's*, kleine beeldjes, soms in honderdtallen in de graven der aanzienlijken gevonden. 't Zijn de dienaren van den gestorven machthebbende.

Vandaar de geweldige, duurzame doodenhuizen, die wel eens de opmerking deden maken, dat aan het huis van de dooden, meer zorg werd besteed dan aan de woning der levenden.

Reeds de oude schrijver Diodorus, zeide: „de Egyptenaren noemen de woningen der levenden *herbergen*, de graven der dooden hunne *eeuwige huizen*”.

Doet dit woord niet denken aan de woordspeling van den apostel in 2 Cor. 5 omtrent den „aardschen *tabernakel* en het eeuwige *huis* in de hemelen”?

En toch.... meer dan klankgelijkenis is hier niet. Verder dan de tegenstelling: *tent* en *huis*, gaat het niet. De groote tegenstelling: *aardsch* en *hemelsch*, bleef buiten den gezichtskring van den Egyptenaar.

In de Woestijn.

't Zou vandaag door de woestijn gaan, — de Libysche woestijn.

We wilden Sakkara en Memphis bezoeken; Sakkara om de graftomben der heilige stieren, en Memphis om wat daar nog getuigt van vroegeren luister. Echter waren deze plaatsen niet het éénige doel; we hadden tegelijk een woestijntochtje op het oog. Daarom kozen we niet de gemakkelijkste en gewoonlijk gevolgde route, — van Kairo per spoor naar Memphis, en vandaar een uitstapje naar Sakkara, — maar namen de omgekeerde richting. Vanuit Kairo zou het langs de Pyramiden de woestijn in gaan, om Sakkara te bereiken; en dan over Memphis naar het punt van uitgang terug.

Reeds bijtijds verlaten we 's morgens de stad. Dan, wanneer men de Pyramiden nadert, begint naar het Zuid-Westen de woestijn reeds op te doemen. In de verte ziet men haar liggen, — de gele wildernis, die straks overgaat in de ontzaglijke Sahara.

De aanblik heeft iets ontroerends.

Daar is ze dus, de groote geheimzinnige woestenij van Afrika, waarvan we als kind reeds hoorden. Het gezicht ervan maakte ons een oogenblik stil.

Men doet op reis menigmaal de ervaring op, dat het zien van verschillende merkwaardigheden minder aangrijpt dan men zich had voorgesteld. De Pyramiden bijvoorbeeld imponeeren niet zóó, als men had gedacht. Misschien komt het doordat men zoovéél ziet; en ook is de ontvankelijkheid van den reiziger voor impressies op verschillende tijden niet dezelfde.

Hoe het zij, — dien morgen was er ontroering.

Hier begon dus die uitgestrekte woestijn. We waren er dan nu bij. We zagen haar nu.

Een oogenblik bleef elk onzer met zijne gedachten alleen.

Dán, — de tijd riep tot voortgaan.

Onze gids had gezorgd voor gemakkelijk vervoer. Er stonden woestijnkarretjes voor ons gereed; tweepersoons wagentjes, bespannen met een paard, en begeleid door een drijver. De wagentjes zijn bijzonder voor het rijden door het mulle zand ingericht; ze hebben zeer breede wielbanden, die niet licht wegzinken.

Nu begint, onder het eigenaardig geroep der drijvers, onze tocht.

Daar zijn weer de Pyramiden, aan de grens der woestijn. En onmiddellijk daarachter de Sphynx. Men is bezig haar te ontgraven. De woestijn toont in den loop der eeuwen telkens hare rechten op de Sphynx, door haar gedeeltelijk onder te stuiven en haar alzoo een deel van zichzelf te maken. Zij legt de hand op haar. De Sphynx is geen monument op zichzelf, dat ten voeten uit alléén staat; — de Sphynx is van de woestijn. Zij ligt aan haar grens, het gelaat naar de bewoonde wereld gewend; de woestijn geeft haar aan die wereld, als uitbeelding van haar geheimzinnigheid. De zwijgende ondoorgrondelijkheid der woestijn vindt haar uitdrukking in de Sphynx. Het raadsel van de Sphynx is het raadsel der woestijn. Daarom behooren deze twee bijeen. Daarom wil de woestijn dat de Sphynx uit haar óprijs, als één geheel met haar; zij werpt haar zand om haar heen en tegen haar op.

Onze tocht gaat voort.

Hier is de eigenaardigheid van het Egyptisch land wel zeer sprekend. Links ligt eene langgerekte vruchtbare vallei, die afdaalt naar den Nijl; — rechts stuift het gele zand op tot barre heuvels. De overgang tusschen die beide is niet geleidelijk, maar scherp-belijnd. Men kan een streep trekken, en zeggen: tot hiertoe komt het Nijlwater. En waar het Nijlwater komt, daar is het groen; daar woont men onder de palmen; daar zijn de moesgronden en de klaverakkers.

Een tijdlang gaat onze weg daarlangs. Hier is eene Sakije, een waterrad, door een trekbuffel rondgedraaid; eene rij van houten emmertjes brengt het water uit een put omhoog; wij hooren het plassen en murmelen in de goten rondom de akkers. Op den draaienden trekboom staat een naakt bruin jongetje; hij moet den buffel aan het werk houden. Hoog klinkt zijn vroolijk liedje. Als we voorbijgaan zwaait hij met zijn groenen

tak. Het water spat bijwijlen tegen hem op, en loopt van hem af als langs een bronzen beeldje.

We rijden voorbij een dorp. De platte daken der kleiwoningen zijn opgehoogd met bossen stroo. Eene zwarte geit heeft naar boven weten te komen, en zoekt tusschen het stroo eene gemakkelijke ligplaats. Mensch en dier leven hier ongeveer op voet van gelijkheid. Om de hoeken der huizen schiet in dolle sprongen een dartelee ezel, die zich met dwaze bewegingen van een knaapje achter op zijn rug tracht te ontdoen. Een troepje vuile kinderen draaft op ons af; — „bakschisch!” „bakschisch!” Ze omringen ons karretje. „Imschi” mompelt de drijver, en de kinderen deinzen af. Maar 's mans toon was niet onvriendelijk; denkelijk had hij thuis óók zoo'n troepje.

Aan den „Schadoef”¹⁾ staat een man, de kleëren tot de knieën opgetrokken; hij helpt de vrouwen, die, met de kruik op het hoofd, in korte trippelpasjes naar de bron komen. Zij wachten op elkaar om gezamenlijk terug te keeren. De punt van haar sluier houden zij in den mond; maar dat schijnt haar niet te verhinderen, een druk buurpraatje met elkaar te houden.

Langzamerhand gaan we ons nu van het vruchtbare Nijldal afwenden, om naar het Westen te zwenken. Het begint onder de wielen van ons wagentje te knarsen. We gaan het gele land tegemoet.

Een tijdlang blijft de bodem vlak. We kunnen nog telkens ómzien naar de welige groene vallei; een poosje deint een kameel naast ons, breed en zwaar ombouwd met bossen frissche klaver, als eene geurende herinnering aan wat achter ons ligt; — dan gaan we tusschen twee heuvels door, en als we ons omwenden is de groene strook verdwenen.

Vóór ons en opzij is alles zand, geel zand. Het stuift óp tot heuvels, en heuvelrijen, die als soepele plooiën in het terrein liggen. We stappen uit, en beklimmen eene der hoogten om een ruimen blik over het terrein te hebben. Maar het baat niet; achter die hoogte ligt wéér eene hoogte, en als we ook die bestegen hebben, rijst opnieuw eene lange zandgolf voor ons op. De grond is bezaaid met kiezelstenen, niet ongelijk aan die

¹⁾ De Schadoef is een put, waaruit het water geschept wordt door een emmer aan het einde van een langen stok; deze stok dient daarbij als hefboom.

ook bij óns voorkomen. Hier en daar groeit het cactusplantje. Hoe houdt het in deze barre droogte het leven? Maar het wonderlijkste is, dat dit plantje nog zoo saprijk is; als we een der dikke stijve bladpiekjes afbreken, vloeit het vocht over onze vingers. Overigens echter is alles droog en onvruchtbaar.

De zon is hooger geklommen. Het wordt heet. Wel eene ándere hitte dan in Holland; het is eene droge hitte, minder benauwend. Maar de zon is feller, en stéékt meer. Haar witte gloed kaatst terug op het lichte zand, en pijnigt de oogen; het is hier zonder zonnebril niet uit te houden.

Tusschen de heuvelen staat eene zwarte Bedouinen-tent. Dicht daarbij is een ruiters bezig zijn paard te oefenen; hij laat het keeren en draaien, stuivend vooruitschieten en plotseling stilstaan. Een echt woestijngezicht.

Moeizaam gaat onze tocht voort; uur aan uur; lángs de heuvels, óver de heuvels; zand, altijd zand.

Strák is de hemel, onvermurwbaar strak; blauw, met wit, en eene trilling van goud.

Als een ontzaglijke oven staat de zon te vlammen; uit haar opengeworpen deuren schieten vurige schichten over heel die gele wereld; ze schijnen het gindsche bedouinenkerkhof, met zijne witte steenen, wel in brand te willen steken. Overal gloed, overal felle kleuren. In mijne herinnering komt de zonnepsalm; — „niets is verborgen voor hare hitte.”

Dit is de woestijn.

Dit is de woestijn, zooals ik mij haar in mijne kindsche jaren heb voorgesteld; — zand en zon.

Later had ik gehoord, dat in den Bijbel de woestijn soms ook uitgestrekt grasland kon beteekenen. Dat bevredigde mij niet. Dat vond ik niet écht. Woestijn moest *woestijn* blijven.

Nu ben ik bevredigd; ik heb mijne woestijn terug; — zand en zon.

* * *

Intusschen is in de verte de sombere silhouet van eene pyramide opgekomen. Het moet de trappenpyramide van Sakkara zijn. Als we dichterbij komen, zien we haar eigenaardigen bouw. De zijden gaan niet gelijkmatig-schuin naar boven, maar met zes machtige verdiepingen. Deze pyramide is het grafteeken van koning Zoser, en geldt voor een

der oudste steenen bouwwerken in Egypte. Triestig en verlaten ligt ze daar; van alle kanten zijn de steenen afgebrokkeld; donkergrauw plekt de vervallen kolos in de woestijn rondom.

Ons doel is nu niet meer veraf. Er is hier een eenvoudig huis, waar de vroegere Egyptoloog Mariette woonde, die in deze streek veel heeft gevorscht; het houten terras van dit huis is voor reizigers ingericht, om zich wat te verkwikken. Warm, moe, bestoven komen we daar aan. Eene ruwe tafel met banken zijn hier heerlijkheden. Men leert zich in het Oosten wel schikken. Er is zwarte koffie te krijgen, en sinaasappels. O, die sinaasappels! Welk een kostelijk geschenk van den Schepper zijn ze aan gindsche wereld. Het zijn de gouden appelen van Salomo, die we ook zónder de zilveren schalen nog wel willen hebben.

Eene mand met eetwaren wordt doorgegeven; een mes gaat van hand in hand; soms knerst het zand wel tusschen de tanden, maar, „malèsch”, we zijn in de woestijn. Nu nog een straaltje water over de handen, ... zuinig... zuinig..., en we zijn weer aardig opgeknapt. Even heen en weer loopen over de planken vloer, — een genot na al dat mulle zand; — ’n sigaret, en dan zijn we gereed het belangwekkend Serapeum te gaan zien.

Er is in deze omgeving wel veel meer te zien. Verschillende pyramiden en koningsgraven bevinden zich hier. Men spreekt niet ten onrechte van het „doodenveld” van Sakkara. Maar we moeten ons beperken. Evenals in een rijk voorzien museum, moet men uitkiezen. En het Oosten is één groot museum. Daarom nemen we, wat ons hier het meest interessant leek, — het Egyptisch Serapeum.

Onder dit Serapeum verstaat men de graven van de Apisstieren. Men weet, dat in zeer oude tijden van Egypte’s geschiedenis op verschillende plaatsen heilige dieren vereerd werden; deze werden in verband gebracht met den god die op die plaats gediend werd. Zoo had men te Memphis, in den dienst van den god Ptah, den heiligen stier Apis. Deze werd in een tempel onderhouden en vereerd; na zijn dood kwam dan een andere stier in zijn plaats. Het lichaam van het doode dier werd gebalsemd, en met bijzondere plechtigheid in een graf bijgezet.

We hebben die graven bezocht. Over eene groote uitgestrektheid zijn onderaardsche gangen in den rotsbodem uitgehouwen, weer voorzien

van zijgangen en nissen; in deze nissen werden dan de sarkophagen met de doode dieren geplaatst. Het zijn groote zware kisten, uit één steenblok gehouwen; 'n vier-en-twintigtal zijn aanwezig.

Als we langs een aflopend pad binnengetreden zijn, ontsteekt de gids licht, en gaat ons voor, de fantastische schachten in. Het is hier koel. Dicht bij den ingang ligt een groot sarkophaagdeksel, en een eind verder staat midden in den gang de ontzaglijke kist die daarbij behoort; zij is van zwart graniet. Men meent dat, toen de Apisdienst een einde nam, deze stukken op den weg naar de plaats hunner bestemming zijn blijven liggen.

De andere kisten staan nog op hun plaats in de verschillende nissen of kamers. Wie zou ze ook verplaatsen? Het zijn reusachtige gevaarten van zwart of rood gepolijsten steen. Men kan er om heen loopen, om de afmetingen op te nemen. Ze zijn ongeveer vier meter lang, twee en een halve meter breed, en drie-en een halve meter hoog. Een onzer laat er zich opbeuren; maar het berouwt hem; als hij weer omlaag komt, zit hij volgestreept met het „stof der eeuwen”.

Van de meeste kisten zijn de deksels teruggeschoven. Roovers zijn hier reeds in oude tijden binnengedrongen, en hebben de graven geplunderd. De straks genoemde Mariette evenwel, die in 1851 deze gangen ontdekte, vond nog twee sarkophagen onaangeroerd; zij bleken nog de mummie van een stier, en verschillende gouden sieraden te bevatten. „Door een moeilijk te verklaren omstandigheid”, zoo verhaalt deze ontdekker, „was eene kamer, die men tijdens de regeering van Ramses II dichtgemetseld had, aan de plundering ontgaan, en ik had het geluk haar ongeschonden terug te vinden; 3700 jaren hadden niets aan den oorspronkelijken toestand kunnen veranderen. De vingers van den Egyptenaar, die den laatsten steen in de dichtgemetselde deur zette, waren nog in de kalk te herkennen. Naakte voeten hadden hun afdruk achtergelaten in de zandlaag, die in een hoek van de grafkamer lag. Niets ontbrak aan deze plek des doods, waar bijna veertig eeuwen lang een gebalsemde stier rustte”.

Sommige kisten dragen opschriften. Voorts zijn in het Serapeum nog vele gedenksteenen ontdekt, gedeeltelijk met historische gegevens voor-

zien; zij zijn het belangrijkste van wat hier gevonden is. De meesten zijn echter naar het Louvre te Parijs overgebracht; men kan aan de gaten in de wanden nog zien waar hun vroegere plaats geweest is.

Vol gedachten keeren we uit het donker van de Apisgraven naar het zonlicht terug. We hebben een blik gehad in den nacht van het oude heidendom. „Zich uitgevende voor wijzen”, zegt Paulus, „zijn zij dwaas geworden, en hebben de heerlijkheid des onverderfelijken Gods veranderd in de gelijkenis eens beelds van een verderfelijk mensch, en van gevogelte, en van viervoetige en kruipende gedierten”. Hier is allicht ook de zondige aanleiding voor den kalver- of stierdienst van Israel in de woestijn, en van het latere tienstammenrijk. Memphis lag niet ver van het land Gosen; terwijl wij weten dat ook Jerobeam een tijdlang in Egypte heeft verblijf gehouden.

Na nog van naderbij een blik geslagen te hebben op de „trappenpyramide” van Sakkara, gaat de tocht thans op Memphis aan.

We nemen nu de richting Oost, weer naar de Nijlvallei terug. Een tijdlang blijft de woestijn ons nog omringen, maar dan, als we over eene hoogte komen, zijn in de verte palmen en groen zichtbaar. Het is een genot daarheen te zien. De weg gaat nu duidelijk dalen, en straks zijn we aan de grens der woestijn. Daar is het groene land weer terug. Het is eene verademing; gras, en palmen, en water, — een lust voor het oog, dat vermoeid was van die gele troosteloze oneindigheid.

Onze weg gaat over een kanaal, het Mohîtkanaal, dat in ééne richting met den Nijl loopt. Als we dit aan den overkant een eindweegs gevolgd hebben, ligt spoedig Memphis voor ons.

Of liever, — Memphis niet; want Memphis is thans niet meer dan een naam op de landkaart. Het is het dorp Mît-Rahîne, dat we hier vinden, en dat in zijne nabijheid enkele overblijfselen bezit van de heerlijkheid die hier in oude tijden schitterde. Memphis' geschiedenis gaat tot den aanvang der historie van Egypte terug. Menes zou de stad gesticht hebben, en onder de op hem volgende heerschers nam zij steeds in uitgebreidheid toe. Haar bloeiperiode valt in den tijd van het oude rijk, welks koningen hier hun residentie hadden. Maar ook later, toen Thebe Egypte's middelpunt werd, verloor Memphis slechts weinig van zijne

beteekenis. Meermalen werd het veroverd en verwoest, doch altijd weer herstelde het zich; en tot onder keizer Augustus was het eene groote en volkrijke stad.

Prachtige tempels en paleizen moeten hier gestaan hebben. De tempel van den god Ptah, die hier vereerd werd, was een der grootste in het land. Een bericht uit de twaalfde eeuw na Christus zegt, dat nog in dien tijd de vele en grootsche bouwvallen van Memphis de bewondering der toeschouwers opwekten.

En nu is zelfs van die puinhoopen weinig of niets meer over. Gaandeweg zijn ze verdwenen; met name zijn ze als bouw materiaal gebruikt voor kasteelen en moskeeën in Kairo. Wat hier door schoonheid nog treft is de natuur. We wandelen door een rijk palmenbosch. In het midden van een schilderachtig meertje ligt eene albasten sphinx. Wat moet alles hier voorheen wonderschoon zijn aangelegd. In deze weelderige streek heeft de rijkdom der natuur gewedijverd met de kunstvaardigheid van den mensch.

Van deze laatste vinden wij enkele proeven. Twee kolossale steenen beelden van Ramses II liggen, met het aangezicht naar boven, op den grond. Een ligt op een lagen heuvel; het is in 1888 gevonden; zijne lengte bedraagt acht meter, zonder de kroon die twee meter hoog is. Daar dichtbij ligt het andere beeld, in 1820 gevonden; oorspronkelijk was het dertien meter lang; er is eene brug overheen gebouwd, opdat men het van bovenaf beschouwen kan. Voorheen stonden deze beelden voor den tempel van Ptah. Thans ligt daar de heerscher van Egypte op den grond, als een gevelde reus; de kroon is hem van het hoofd gevallen; — treffende uitbeelding van den val zijner macht en heerlijkheid.

Voorts zijn er nog enkele andere, minder beteekenende, overblijfselen; de rest van een tempelruïne en eenige kleine beelden.

Hoe schitterend moet Memphis geweest zijn. Rijkdom, kunst, wijsheid kwamen hier samen. Eeuwenlang breidden de koningen die te Memphis woonden hun macht uit over Opper- en Neder-Egypte en waren tot ver over de grenzen geducht. Deze stad is een voorbeeld van een oud-Oostersch centrum van macht, religie, cultuur.

Ook met de heilige geschiedenis staat Memphis in verband. Bij de

profeten van Israël heet het Nof, ook wel Mof. In de dagen van Jeremia woonden daar vele uitgeweken Joden. Het woord der profeten gaat naar die stad uit. Zij kennen haar als groot en beroemd, maar ook als afgodisch. Ezechiël zegt dat de Heere „de drekgoden verdoen zal, en de nietige afgoden doen ophouden uit Nof”. Memphis heeft medegedaan met de wereldrijken om Israël te benauwen en Gods kerk te vervolgen. Maar Jeremia ziet het oordeel naderen: „Nof zal ter verwoesting worden, en zal verbrand worden, dat er niemand wone”.

Nu spreken de steenen. Zij spreken van macht die inzonk en roem die verging. Hoe aangrijpend is van degenen, die hier geheerscht hebben, het psalmwoord bevestigd: „hunne binnenste gedachte is, dat hunne huizen zullen zijn in eeuwigheid, hunne woningen van geslacht tot geslacht; zij noemen de landen naar hunne namen.... Deze hun weg is eene dwaasheid van hen”.

Het is tijd geworden onzen tocht hier af te breken. Van Memphis loopt een goede weg rechtstreeks naar Kairo. Wij laten de drijvers met hunne wagens achter, en zelven gaan we met een auto, die we hier aantreffen, in den avond op Kairo terug.

Een tropen-trein.

Naar de bron.

Zendingsgebouwen te Caliouba.

Tempel te Karnak.

In Thebe's Ruïnen.

Het is een geweldige afstand, die Thebe van Kaïro scheidt: niet minder dan 777 K.M.'s. Avonds om 7 uur met den sneltrein uit Kaïro vertrekkend, is men dan ook eerst om 8 uur 's morgens in Thebe. Voortdurend gaat het langs den linker Nijloever zuidwaarts, slechts hier en daar stilhoudend, totdat men bij Nag' Hamâdî naar den rechteroever oversteekt en naar Loexor gaat, dat, dank zij het geweldige vreemdelingenverkeer nu langzamerhand opgroeit tot een klein stadje met groote hotels, het iets verder gelegen Karnak, dat toch uit oudheidkundig oogpunt veel belangrijker is, verre overschaduwend.

Hier heeft eens het honderd-poortige Thebe gelegen, Egypte's hoofdstad, toen het Nijldal was uitgegroeid tot een wereldmacht. Hoewel jonger dan haar (bij Kaïro liggende) geheel van de aarde verdwenen voorgangster Memfis, dat misschien tot Menes, den eersten koning van geheel Egypte opklimt ($\pm$ 4200 v. Chr.), en in heiligheid achterstaande bij het dicht bij Nag' Hamâdî liggende Abydos, waar de hoofdzetel was van den Osiris-dienst, en bij het ten N.O. van Kaïro gelegen Heliopolis, het „huis van de zon", is Thebe het Rome der Egyptische oudheid geworden. Ze heet dan ook zonder meer „de stad" of ook „de stad van Amen" „*No Amen*", waarom de profeet Nahum van haar onder dien naam spreekt en van haar zegt:

„Zijt gij (Ninevé) beter dan No-Amon¹⁾,
dat aan de groote rivier woonde, van water omringd,
welks bolwerk de groote plas was,
welks muren de wateren waren?
Nubiërs en tallooze Egyptenaren waren zijn kracht,
Poetiërs en Libyers zijn hulptroepen".

---

¹⁾ De Staten-vert. ten onrechte: No, de volkrijke.

Ook de Grieken hebben al vroegtijdig van haar heerlijkheid gehoord, want reeds Homerus spreekt van haar „honderd poorten” en van haar „20.000 oorlogswagens”.

Hoewel reeds de farao's van de XIde dynastie ($\pm$ 2100 v. Chr.) haar tot hoofdstad van Egypte hebben gemaakt, bereikt zij eerst haar hoogste trap van bloei onder de XVIIIde en XIXde dynastie, wanneer Egypte door mannen als Thotmes III en Amenhotep III tot een wereldmacht wordt, aan wier handhaving vorsten als Seti I en Ramses II met alle kracht hebben meegewerkt. Dan wordt deze stad, wier ruïnen nog altijd het grootste wonder zijn van de vele wonderen in het Egyptische wonderland en die nog steeds getuigen van het bijna titanisch vermogen harer bouwers, Egypte's middenpunt en haar god Amen-ré wordt heerscher in Egypte's pantheon.

Het eigenlijke Thebe lag op den rechter Nijloever ter plaatse van het huidige Karnak, nu een armzalig fellah-dorp met leemen woningen, terwijl het huidige Loexor (verwording van el-oeksoer „de paleizen”) het havenkwartier schijnt te hebben uitgemaakt. Een derde kwartier heeft zich in den loop der jaren op den linker Nijloever gevormd, maar, hoewel heerschers als Hatsjepsoet en Amenhotep III hier hun zomer-paleizen hebben gebouwd, heeft dat gedeelte toch veel meer de dooden op het oog gehad dan de levenden. Het Westen der stad was doodenstad, waarover nader in een volgend hoofdstuk.

* * *

Het is een wondere tragiek der historie, dat Thebe, door welker glans en heerlijkheid de stadsgod Amen-ré tot Egypte's oppergod geworden was en wiens priesters tot de rijkste en machtigste tempeldienaren geworden waren, die zelfs den strijd met den ketterkoning Amenhotep IV Ichnaton niet vreesden, zijn val en ondergang in de eerste plaats aan de Amen-priesters te danken heeft. Nadat met Ramses III (1198—1167 v. Chr.) de laatste der krachtige faraonen was heengegaan, wisten de Thebaansche priesters onder zijn negen opvolgers, die allen den naam van Ramses dragen, in klimmende mate de regeermacht aan zich te trekken en als major-domus van het rijk in naam des konings het geheele gebied te besturen. Ten slotte trok in het jaar 1090 de machtigste hunner,

de hoogepriester Hri-hor na den dood van Ramses XII de koningsmacht aan zich en stelde zich op den alouden troon der faraonen. Maar reeds hadden zich in Tanis onafhankelijke vorsten genesteld, die de geheele Delta aan zich onderwierpen en de grenzen van hun gebied steeds meer naar het Zuiden opschoven. Daarmede was Thebe van Azië en van de zee afgesneden en teruggevallen tot de hoofdstad van een klein gebied, waarover priesters regeerden, die wel een open oog hadden voor wat de dienst van hun god en het welzijn hunner gemeenschap vroegen, maar voor het overige zich zoo weinig om het welzijn van den staat bekommerden, dat zelfs Nubië zich aan Thebe's gezag kon onttrekken. Wel werd voor een korten tijd geheel Egypte hereenigd onder den scepter van den Libyer Sjesjonk, den Sjsjak van 1 Kon. 14 : 25, die zelfs een strooptocht kon houden in Palestina, maar weldra valt zijn werk weer ineen en straks deinzen de Amen-priesters er niet voor terug om den Nubischen koning Pianchi tegen hun eigen land op te roepen (721 v. Chr.). Weldra komen de Assyriërs, die onder Assurbanipal (661 v. Chr.) tot Thebe doordringen en de schitterende hoofdstad uit de dagen van Egypte's wereldrijk grotendeels verwoesten, waarbij een geweldige buit in hun handen valt, waaronder twee zilveren obeliskken van 2500 talenten. Op Thebe's treurig lot wijst Nahum, wanneer hij zegt (3 : 10):

„zelfs zij is gevangelijk in ballingschap gegaan,
zelfs hare kinderen zijn aan alle hoeken der straten verpletterd;
over hare voornaamsten heeft men het lot geworpen
en al hare grooten zijn in ketenen geklonken”.

Sindsdien is Thebe's heerlijkheid ten einde. Steeds meer gaat het met haar bergaf en wanneer in 525 v. Chr. ook Cambyses nog zijn moedwil heeft botgevierd aan wat er van de hoofdstad van de geweldige faraonen uit den voortijd was overgebleven, vallen eerst hare paleizen ineen, worden straks hare tempels verlaten, aan wier dikke muren de tand des tijds en de hebzucht der verarmde inwoners knaagt. En zoo zinkt geleidelijk ook Thebe weg, waarvan niet anders overblijft dan de tempelruinen in Loexor en die van Karnak, door wier afgeknotte zuilen de klacht vaart van wat onherroepelijk is voorbijgegaan:

„Zie, Ik ga Amen van No straffen,
den farao en Egypte, zijn goden en zijn koningen,
den farao en wie op hem vertrouwen”. (Jer. 46 : 25).

* * *

Maar wat er van over is gebleven, getuigt zelfs in zijn diepen val van Thebe's grootheid. Geslachten achtereen hebben hier gebouwd; wereldheerschers hebben hier de schatten der overwonnen volkeren besteed tot meerdere heerlijkheid hunner koningsmacht en tot verheffing hunner goden. In het zuiderkwartier der stad, het huidige Loexor, bouwde Amenhotep III (1411—1375 v. Chr.), de prachtlievende zoon van Thotmes IV, in plaats van den kleinen Amen-tempel, die uit den eersten tijd van Thebe's opkomst dateerde ($\pm$ 1900 v. Chr.), een nieuw heiligdom vlak aan den rechteroever van den Nijl, 160 M. lang en 50 M. breed. Vóór de eigenlijke tempelgebouwen, waarin vertrekken voor god Amen en zijne familie en voor de voltrekking van bijzondere ceremoniën of de bewaring van het heilige vaatwerk en de heilige gewaden, bouwde de farao een geweldige zuilenzaal, waarin 32 zuilen en welker muren versierd waren met reliefs, die spraken van Amenhotep's grootheid. Later voegde hij hieraan nog toe een prachtig voorhof, dat aan drie zijden omgeven werd door een dubbele zuilenrij van even imposanten bouw, de schoonste van geheel Egypte. De slank opgaande zuilen, oorspronkelijk 60 in getal, zijn behouwen als lotusknoppen en maken trots haar verval door haar schoonheid en pracht van uitvoering een diepen indruk. Het is den kunstenaar gelukt in onvergankelijke steen een heerlijke gedachte neer te leggen. Daaraan heeft de farao nog een kolonnade toegevoegd, ditmaal van nog grootere zuilen, niet minder dan 18 M. hoog met een doorsnede van 4 M., een ware arbeid van giganten.

Natuurlijk waren de muren rondom versierd met beeldhouwwerk „en relief”. Beroemd is de z.g. geboorte-kamer van Amenhotep, welker dak gedragen werd door drie zuilen met lotus-kapiteelen. Hier zien we op den westelijken muur allereerst, hoe Chnoem, de scheppergod van Elefantine, op een pottenbakkersschijf het lichaam vormt van den jongen koning en tevens zijn *ka*, het in den mensch wonende geestelijke wezen, dat met hem opgroeit en hem bescherming, levensduur en geluk ver-

zekert. Daarna hoe god Amen aan Amenhotep's moeder verzekert, dat hij in de gestalte van Thotmes IV gemeenschap met haar heeft gehad en dat Amenhotep dus zijn zoon is. Na zijn geboorte wordt deze dan ook door Amen als „de zoon der zon” erkend, wien beloofd worden „millioenen van jaren als de zon”.

Later heeft Ramses II hieraan een nieuw voorhof toegevoegd, aan alle zijden omgeven door een dubbele rij zuilen, 72 in getal en weer van lotuskapiteelen voorzien. Op elk daarvan zien we Ramses II een offergave aanbieden aan Amen of aan een ander van Egypte's goden en godinnen. Daarvoor heeft hij een pylon gebouwd. Pylonen noemen we de geweldige, schuin naar boven loopende poorten met flankerende steentorens, die oorspronkelijk dienden tot bescherming van den ingang van den tempel, maar later, toen een groote muur de geheele tempelplaats omgaf, door hun rijk versierde muren en daarvoor geplaatste obelisksen de binnentredenden eraan moesten herinneren, dat ze hier op heiligen bodem waren.

De pylon zelf is versierd met beeldhouwwerken, die blijkens den verklarenden tekst de wijding van den pylon aan Amen-rē en Ramses' overwinning op de Hetieten in herinnering moesten houden. Deze laatste is uitvoerig beschreven in het hier opgenomen lied van Pen-ta-oer, dat, gelijk uitdrukkelijk wordt vermeld, op 's konings bevel ook op andere publieke gebouwen en herinneringszuilen is ingebeiteld.

Voor den pylon hebben twee obelisksen, teekens van den zonnegod, bestaan van prachtig graniet van Assoean van bijna 27 M. hoogte, die de namen en titels van den grooten Ramses den volke moesten verkonden. Een daarvan staat er nog; de andere is nu te vinden op de Place de la Concorde te Parijs. Daarvóór stonden weer zes groote standbeelden van Ramses II, vier staande en twee zittende, maar van de vier eerstgenoemde is nog slechts één over.

De indruk, dien deze tempel (welke onder Cambyses veel te lijden heeft gehad, door de geweldige aardbeving, die in 27 v. Chr. het Nijldal teisterde, ten deele tot een ruïne is gemaakt, door de christenbevolking tot woonplaats is gekozen en door de Mohammedanen ten deele in moskee werd veranderd) in zijn besten tijd heeft gemaakt, moet wel een overweldigende zijn geweest. De zuilen spraken van bijna gigantisch vermogen,

de muren getuigden van kunstzin en glorie, de konings- en godenbeelden van macht en majesteit. Voeg daarbij een rijke priesterschap met vele dienaren, een cultus met gouden en zilveren vaten, een keur van offerdieren en offerwijnen, en het zal duidelijk zijn, dat koning en priesterschap met vreugde Amen-rē huldigden, die „zijne stad” met zooveel rijkdommen begiftigde.

* * *

Van nog grooter schoonheid echter is het tempelcomplex geweest, waaraan het armzalige fellah-dorp Karnak zijn naam heeft gegeven. Hier hebben eeuwen achtereen verschillende geslachten gebouwd en hebben reeksen koningen de schatten van hun land ten koste gelegd aan de heerlijkheid van Amens tempel, de woning van den zonnegod, wien een zijner aanbidders, met name „Neb-rē, de schilder van Amen”, wiens zoon van den dood was gered, eens toezong:

„Gij, Amen, zijt de heer van den zwijgende,
gij, die komt op het geroep van den arme.
Toen ik in mijn droefheid tot u riep,
toen kwaamt gij om mij te redden,
om den neergebogene adem te geven,
om den gebondene te redden.
Want gij, Amen-rē, gij, heer van Thebe, zijt het,
die hem redt, die in de onderwereld is.
Als men tot u roept,
dan zijt gij het, die van verre komt”.

Hier was trouwens reeds van overoude tijden af „goddelijke grond”, een plaats, waar reeds door de voorgeslachten de goden waren vereerd. Maar wijl, naarmate Egypte’s aanzien wies en zijn rijkdom vermeerderde, de oude tempels — oorspronkelijk slechts kleine hutten van hout en vlechtwerk — voor nieuwe moesten wijken, gaat over Karnak eerst het volle licht voor ons op, wanneer onder de farao’s der XVIIIde dynastie na de verdrijving der Hyksos ongekende schatten het land binnenstroomen en iedere opvolgende koning zijn heerlijkheid vindt in den uitbouw van de woningen der goden. Allereerst natuurlijk die van den zonnegod zelf, van Amen, maar ook die van de „moedergodin” bij uitnemendheid,

Moet, wier tempel een weinig ten Zuiden van dien van haren „gemaal” Amen stond en daarmee naar de bedoeling van farao Thotmes I ($\pm$ 1520) verbonden moest worden door een dubbele rij van sfinxen. Ook die van hun beider „zoon” Chonsoe, den maangod, die met Amen en Moet de groote triade van Thebe vormde. Trouwens, ook Osiris en Ptah hadden hier hun tempel: Osiris, de god en rechter van den doode, de god van Abydos, en Ptah, de zonnegod, het hoofd van de triade van Memfis, de oude mededingster van het koninklijke Thebe.

Maar vooral Amen mocht zich in de voorkeur van Thebe's koningen verheugen en van Thotmes I af tot Ramses III toe, dus meer dan 350 jaren lang, hebben Egypte's grootste farao's aan dien tempel gebouwd, waarna eerst de Libysche vorsten der XXIIste dynastie, tot welke ook de Sjsjak van 1 Kon. 14 : 25 v. heeft behoord, vervolgens Tirhaka, de jongere tijdgenoot van Hizkia (2 Kon. 19 : 9), en eindelijk verschillende vorsten der Grieksch-Romeinsche periode hun voorbeeld hebben gevolgd. Zoo kan men dus met alle gewenschte zekerheid zeggen, dat Thebe meer dan 2000 jaren lang het godsdienstige middenpunt geweest is van Boven-Egypte en dat de machtigste farao's en koningen tijd noch kosten hebben gespaard om de tempels te vergrooten en te verfraaien.

* * *

Zelfs nog heden ten dage is de indruk geweldig, dien Karnak's ruïnen op den bezoeker maken. Wie van Loexor komt, vindt allereerst aan zijn rechterhand het droeve overschot van den nog steeds door de resten van den ouden muur omgeven tempel van Moet, die eertijds door een sfinxen-allee niet alleen met den tempel van Amen maar ook met dien van Chonsoe verbonden was. Wie dan niet daarheen afslaat, maar recht-door gaat, midden tusschen de ram-koppige sfinxen door, staat ineens voor den schitterenden pylon van den Egyptischen koning Ptolemeus IX Euergetes II (147—117 v. Chr.), aan de bovenzijde versierd met den zonnevogel, die met uitgespreide vleugels den binnentredende begroet. Hierachter ligt de in sommige onderdeelen nog prachtig bewaard gebleven Chonsoe-tempel van Ramses III.

Daarachter ligt de groote Amen-tempel, eertijds Thebe's grootste roem. Ten tijde zijner grootste heerlijkheid stonden hier niet minder

dan tien pylonen, bewijzen van de vroomheid en de prachtlievendheid van Egypte's faraonen en koningen, elkander overtreffend in omvang en duurzaamheid. Toen weerklonk nog van feestgedruisch de groote feestzaal van Thotmes III, den bouwer van Egypte's wereldrijk. Ze was niet minder dan 24 M. breed en 16 M. diep. Twee rijen van ieder tien zuilen droegen het dak met twee en twintig rechthoekige pilonen, waardoor het geheel in vijf afdeelingen werd verdeeld. De vorm der zuilen, herinnerend aan tentpalen, spreekt nog altijd van de bedoeling van den bouwer om in steen een geweldige tent te bouwen, zooals nog heden ten dage voor de ontvangst van gasten en de opvoering van allerlei godsdienstige ceremoniën in Egypte worden gebouwd. Daaromheen bouwde Thotmes een aantal kamers, wier wanden op allerlei wijze spreken moesten van de grootheid der goden en de heerlijkheid van Amens koninklijken zoon. In een vinden we de beroemde teekening van boomen, struiken, bloemen en dieren, door Thotmes uit Palestina ingevoerd, opdat ze den tempeltuin van Thebe zouden versieren.

Niet minder glanzend was wat Hatsjepsoet, de reeds vroeger genoemde dochter van Thotmes I, zuster van Thotmes II en tante van Thotmes III, voor „vader Amen” deed. Zij liet twee geweldige obeliskken uit de granietsteengroeven van Assoean naar Thebe brengen, wier top ze overdekte met *tcham*-metaal, een mengsel van goud en zilver, zoodat ze van verre zichtbaar waren, stralend in helderen zonnegloed. De beide obeliskken, waarvan de eene 30 M. en de andere zelfs 32 M. hoog was, hadden niet minder dan 7 maanden van ingespannen arbeid vereischt, zooals het opschrift getuigt op den voet van den eenige, die nog rechtop staat.

Amenhotep III heeft getracht zijn voorgangers te overtreffen. In een zijner inschriften gewaagt hij van den bouw van een pylon, aan welks ingang twee gedenkteeckens stonden van lazursteen, terwijl de deurvleugels met goud overtrokken en met allerlei kostelijk gesteente ingelegd waren. De vlaggestokken, die naar oud-Egyptisch gebruik ten getale van acht aan weerszijden van de geweldige deur waren aangebracht en van welks toppen roode, blauwe, groene en witte linten wapperden, waren met goud beslagen, zoodat ze „meer glansden dan de hemel”. En als ware dit alles nog niet genoeg, waren in de deurgang zilveren

platen neergelegd. Bovendien stond voor den pylon, die door een sfinxen-alley met den Nijl verbonden was, een geweldig standbeeld van Amenhotep zelf, niet minder dan 10 M. hoog.

Maar dat alles was niet schitterend genoeg voor Seti I en zijn zoon Ramses II, die het onder Ichnaton zoo jammerlijk vervallen rijk in vroegere heerlijkheid hebben herbouwd en nu ook Amen's tempel van de nieuwe rijkdommen willen doen genieten. Zij zijn de bouwers van de beroemde zuilenzaal, die eeuwen achtereen onder de wereldwonderen is gerekend en nog steeds den binnenkomende van ontzag vervult. Ze is 103 M. breed en 52 M. diep en beslaat niet minder dan 5000 M². Hier stonden niet minder dan 130 zuilen, die in 16 rijen het dak hadden te dragen. Die der beide middelste rijen zijn het hoogst (24 M.), met een omvang van 10 M.) en hunne kapiteelen vertoonen de uitgebloeide papyrusplant, terwijl die der andere rijen, welke slechts 14 M. hoog zijn, bij een omvang van 8.5 M., knoppen laten zien. Het dak van het middenschip was dus hooger dan dat der beide zijbeuken, waardoor het mogelijk was door middel van groote vensters met steenen traliewerk licht in de zaal te doen vallen. Natuurlijk waren zuilen en wanden versierd met inschriften en veelkleurige beeldhouwwerken „en relief”, zoodat het geheel, te oordeelen naar wat er zelfs nu nog van overgebleven is, eene overweldigenden indruk moet hebben gemaakt.

Intusschen, ook wie deze zuilenzaal van de noordzijde naderde, kreeg een indruk van de heerlijkheid van het rijk der faraonen van die dagen. Want daar heeft Seti I tal van tafereelen laten beeldhouwen uit zijn gevechten tegen de volkeren van Syrië en Mesopotamië. We zien daar den koning in triomf terugkeeren, beladen met buit en gevolgd door tallooze gevangenen. En ten bewijze, dat Seti inderdaad de overwinnaar was, zien we hem, terwijl hij de haarbundels van de vertegenwoordigers van al die volken in de linkerhand houdt en met zijn rechter de knots zwaait, gereed om hun de hersens in te slaan.

Dit voorbeeld van Seti om zijn krijgsdaden op een der muren van den Amen-tempel te vereeuwigen, is o.a. ook gevolgd door den uit 1 Kon. 14 bekenden Sjsjak of Sjesjonk. We zien hem afgebeeld op den zuidelijken muur van de zuilenzaal, natuurlijk in de bekende houding: op 't punt

de vertegenwoordigers der overwonnen volken te dooden. God Amen staat voor hem in de gedaante van een vrouw en biedt hem de wapens aan. Daaronder zien we 150 Semitische mansfiguren, wier armen op den rug zijn samengebonden. Ieder draagt een naamring, waarin de naam van de door hem vertegenwoordigde stad. Langen tijd heeft men gemeend een daarvan te moeten lezen als „koning van Juda”, maar het blijkt veeleer een plaatsnaam te zijn „Joeta-melek”, waarvan we niets naders weten.

Intusschen toont deze lijst, hoe Egypte's officieele historiografen gewoon waren de krijgsdaden hunner faraonen te verheerlijken. Sjisjak's lijst is eenvoudig uit oudere lijsten samengelezen, zoodat meerdere plaatsnamen genomen zijn uit streken, waar de farao niet *kan* zijn doorgedrongen. De samensteller rekende blijkbaar op de onwetendheid zijner lezers!

Na Sjisjak is er weinig meer aan den tempel gedaan. Egypte's heerlijkheid was ondergegaan. Straks komen de Assyriërs en na hen de Perzen en dan liggen Thebe's tempels eeuwen achtereen verlaten en vallen zij steeds meer in pain. Totdat de Grieksche Ptolemeën de beheerschers worden van den Nijl en er naar streven niet alleen hun onderdanen met het vreemde koningshuis te verzoenen, maar ook door Amen's priesterschap erkend te worden als de wettige opvolgers der oude faraonen. Dan wordt een ernstige poging gedaan om het vervallen „huis van Amen” te herstellen. Zelfs wordt een nieuwe pylon gebouwd, die het hof moest afsluiten, waaraan nog Sjisjak's opvolgers hadden gearbeid, maar dat ze niet hadden kunnen voltooien. Maar meer dan een avondschemering was dit niet. De nieuwe dag, waarop de Amen-priesters hoopten, kwam niet. De tijd van Egypte's goden was voorbij. Niet langer weerklonken de tempelzalen van de hymnen ter eere van Amen. Thebe's huizen vielen in puin, zijn tempels werden verlaten. Een nieuw licht was opgegaan op Israëls bergen en bestraalde ook het Nijldal, „het maaksel van der menschen hand” in al zijn ledigheid toonend en de harten ook van Amen's laatste vereerders van hem afwendend. Sindsdien lag Thebe verlaten en kon de tand des tijds ongestoord voortgaan met zijn vernielingswerk. En wanneer nu nog menschenlijke stemmen gehoord

worden op Amen's heiligen grond, dan zijn het die van westerlingen, die aan hun weetgierigheid komen voldoen en voor wie een bezoek aan Thebe's ruinen wel een der hoogtepunten van hun leven is, maar die tevens door de geknotte zuilen de jammerklacht hooren varen van wat onherroepelijk is voorbijgegaan.

Thebe's Doodenstad.

Er zijn weinig volken, in wier leven de dood zulk een groote plaats innam, als het Egyptische. Steeds waren de levenden hier bezig met te zorgen voor wat na dit leven komen zal en op allerlei wijzen hebben zij getracht den overgang naar de *Toeat* met haar 10 afdeelingen te vergemakkelijken en het voortbestaan onder de beste voorwaarden te verzekeren. Zij dachten het zich als een voortzetting van dit aardsche leven in een lange, smalle vallei, die „ergens” was, maar noch boven noch beneden deze aarde en waarvan men alleen wist, dat ze begon op den westelijken oever van den Nijl, vandaar noordwaarts liep en bij de Nijldelta oostwaarts omhoog om te eindigen ter plaatse van den zonsopgang. En wijl nu voor hun bewustzijn ziel en lichaam niet zonder elkander kunnen worden gedacht en het leven der ziel afhangt van de instandhouding van het lichaam, zorgden ze zooveel mogelijk voor dit laatste, ontdeden het van alles, wat het vernietigingsproces bevorderen kan, vulden het met myrrhe en kassie, legden het 70 dagen lang in natrum, wikkelden het vervolgens in banden van fijn linnen, die met lijm werden bestreken om de lucht buiten te houden en legden het daarna in een veilige rustplaats neer. Dit laatste geschiedde natuurlijk op den westelijken oever van den Nijl, vlak bij den ingang van het doodenrijk.

Zoo heeft ook Thebe bestaan uit twee steden: de eene voor de levenden, de andere voor de dooden. De eerste vinden we op den oostelijken Nijloever. Daar zijn de tempels der goden, de paleizen der grooten en de woningen van hun dienaren. De tweede ligt ten Westen van den Nijl. Daar wonen de dooden en allen, die hen dienen. Dus allereerst zij, die voor de toebereiding der mummies hadden te zorgen. Vervolgens zij, die grafkamers hadden te maken in de rotswanden, welke de Thebaansche vlakte in het Westen afsloten, en deze zoo hadden in te richten, dat, wanneer de door de beproevingen der onderwereld gereinigde ziel tot

haar lichaam terugkeerde, ze een in allen deele goed toegeruste woning kon vinden. En eindelijk al de ambtenaren van hoogere en lagere orde, aan wie het bestuur der doodenstad was toevertrouwd, die dus te zorgen hadden, dat de rust der graven niet werd verstoord en dat geen dieven daarin doordrongen om zich meester te maken van de dikwijls belangrijke schatten, die aan de dooden waren meegegeven, opdat dezen in het hiernamaals zich met dezelfde weelde konden omringen als waarvan ze hier hadden genoten.

Natuurlijk waren het ook hier de machthebbers, die alle voorzorgen namen om zich de vreugden en genoegens te verzekeren, welke het hiernamaals kon aanbieden. Zoo stond hier dan ook een lange reeks van tempels, die als doodentempels moesten dienen voor de groote koningen uit Thebe's bloeitijd. Deze hadden tweeërlei doel: allereerst om den roem der gestorven faraonen te verkondigen en aan de nageslachten de gelegenheid te geven hunner te gedenken ook met offergaven; maar dan ook om den staatsgod Amen meerdere heerlijkheid te doen geworden. Daarbij behoorden dan natuurlijk ook woningen van priesters, voorraad-schuren voor tempelbehoeften, stallen voor het vee, siertuinen en moestuinen, waarin talrijke slaven arbeidden, meestal krijgsgevangenen, die aan den tempel ten geschenke waren gegeven en nu dienst hadden te doen als handwerklieden of het land hadden te bearbeiten en het vee hadden te verzorgen. Soms zelfs behoorde bij zulk een tempel ook een school, waar in allerlei „consten der Egyptenaren” onderricht werd gegeven, precies zooals nog heden ten dage dikwijls scholen aan moskeeën verbonden zijn.

Natuurlijk heeft van deze doodentempels, waarnaast eenige faraonen ook nog paleizen hadden gebouwd, waarover straks nader, die van Dér el Bahri het langst onze aandacht gespannen gehouden. Hij is gebouwd op bevel van de beroemde koningin Hatsjepsoet, opdat op de daartoe vastgestelde dagen hier offeranden konden worden gebracht aan haar *ka* en die van haar vader Thotmes I. Zij noemde dat bouwwerk, dat in drie terrassen gebouwd is tegen en in den rotswand, die het dal scheidt van de *Bibán el-Molók*, waarin zoovele koningen hun laatste rustplaats hebben gevonden, het „heilige der heiligen”. Nu, een „heilige” grond

was dat ook inderdaad, want reeds had een koning der XIde dynastie met name Mentoe-hotep Neb-hept-ré zich hier een doodentempel gebouwd. Op meesterlijke wijze heeft haar bouwmeester Sen-Moet zijn winst gedaan met de eigenaardigheden van het terrein. Een avenue van sfinxen leidde naar een pylon, waarvoor twee obelisksen stonden. Vandaar leidde een helling naar een kolonade met bas-reliefs, beschermd door een dak, dat gedragen werd door twee rijen pylonen, die deels rechthoekig, deels veelhoekig waren. Van het daarachter liggend terras leidde een nieuwe helling naar een portiek van twee rijen vierkante pilaren. Aan weerszijden daarvan waren in de rots uitgehouwen kapellen.

In de zuidelijke, waarheen een vestibule leidde, welker dak gedragen werd door pilaren met kapiteel, waarin het hoofd der godin Hathor als versieringsmotief was gebruikt, vinden we afgebeeld de beroemde expeditie van Hatsjepsoet naar Punt, welk land gewoonlijk met het huidige Somali-land wordt gelijkgesteld, maar waarschijnlijk nog zuidelijker heeft gelegen. Daar zien we de Egyptische vloot van 5 schepen, die waarschijnlijk van Thebe eerst noordwaarts voeren en daarna door het kanaal, dat de wadi Toemilāt doorsneed en den Nijl met de Roode Zee verbond. We zijn er getuige van, hoe de Egyptenaren allervriendelijkst door den vorst des lands en zijn wanstaltig dikke gemalin worden ontvangen. Ook hoe een ruilhandel tusschen beide partijen begint, waarbij natuurlijk de meer „beschaafde” Egyptenaren de winnende partij zijn. Ze komen dan ook thuis met „alle goede, welriekende houtsoorten uit To-Noeter (Godsland), hoopen van myrrhe-hars, met levende wierook-boomen, ebbenhout, elpenbeen, *zimthout*. . . . wierook, oogenzalf, bavianen, apen, honden en vellen van luipaarden uit Boven-Egypte”. Niet zonder trots staat dan ook in het begeleidend inschrift vermeld, dat „nooit was iets dergelijks voor welken koning ook gebracht, die ooit geleefd heeft sinds onheuglijke tijden”.

In de noordelijke kapel bewonderen we de reliefs — weder met begeleidende inschriften — die de goddelijke geboorte der koningin doen zien, haar ontvangst bij den zonnegod in Heliopolis, haar voorstelling door haar vader Thotmes I aan de edelen des lands, en eindelijk haar kroning. Alles wonderbaarlijk mooi werk.

Maar Dér el-Bahri doet ons ook zien hoe opvolgende farao's niet geschroomd hebben dit werk te beschadigen. Thotmes III, haar opvolger, heeft het Hatsjepsoet niet kunnen vergeven, dat zij hem zoolang op den achtergrond heeft gehouden en hem in de uitvoering zijner vérstrek-kende plannen gehinderd heeft. Gehaat heeft hij haar met doodelijken haat en daarom heeft hij haar naam ook in haren doodentempel te Dér el-Bahri laten wegbeitelen. De ketterkoning Amenhotep IV, meer bekend onder zijn nieuwen naam Ichnaton, wilde van den ook hier vereerden Amen niets weten en daarom heeft hij overal de afbeelding en den naam van den Thebaanschen god doen verwijderen. En eindelijk heeft Ramses II, die althans de sporen van Amenhotep's vandalisme zooveel mogelijk heeft doen verwijderen, overal waar hij kon zijn eigen naam laten in-beitelen, opdat het nageslacht hem eeren zoude. Zoo spreekt de terrassen-tempel van Dér el-Bahri van de grootheid van Egypte's onbekenden architect en van de kleinheid van Egypte's beroemde faraonen.

* * *

Al kon hij niet op zulk een genialen architect bogen als die van Dér el-Bahri, toch moet ook de doodentempel van Ramses II, die onder den naam van Ramesseum bekend staat en aan den woestijnrand dicht bij den Nijl is gebouwd, een van Egypte's grootsche bouwwerken geweest zijn. Zelfs nu maakt hij, hoewel er slechts een gedeelte van bewaard is, nog een geweldigen indruk.

Vóór het eigenlijke tempelgebouw stonden twee geweldige pylons, van elkander gescheiden door een hof, dat eens door een zuilengang omgeven was. Vlak bij den tweeden pylon stond een reusachtig standbeeld des konings van graniet. Het moet zeker 18 M. hoog zijn geweest, voor het (op bevel van Cambyzes?) werd in stukken geslagen. Ook het tweede hof was door een zuilengang omgeven. Een gedeelte hiervan is nog bewaard, zoodat we hier althans een indruk krijgen van de wijze van bewerking van het geheel. Aan twee zijden liepen twee rijen van papyruszuilen met knoppen-kapiteelen; aan de beide andere zijden verhief zich één rij van rechthoekige pilaren, waarvoor waren geplaatst stand-beelden van Ramses II onder den vorm van Osiris, den doodengod. Deze laatste zijn nu echter grootendeels onthoofd.

Op den binnenmuur van den pylon, die de beide hoven van elkander scheidt, vinden we gebeeldhouwd den slag bij Kades aan den Orontes, het krijgsbedrijf, waarop de farao zoo trotsch was, maar dat niet kon verhinderen, dat Egypte een groot gedeelte van Syrië aan de Hetieten moest afstaan. We zien hier den farao alleen op het Hetitische leger losstormen, dat in wanorde voor hem vlucht. Elders zwemmen vluchtelingen over den Orontes en worden door hun vrienden op den oever getrokken, of zien we de dienaren van den koning van Aleppo bezig hun bijna verdronken koning weer in het leven terug te roepen, waartoe ze hem op zijn hoofd zetten.

Achter dit hof ligt een groote hal, waartoe drie deuren toegang gaven en waarvan het dak op 48 zuilen rustte. Evenals in de zuilenzaal van Karnak is ook hier het middelste gedeelte, dat door drie zuilenrijen gedragen wordt, hooger dan de buitenste gedeelten, zoodat er voldoende licht van boven in de hal vallen kon en ieder de kleurenpracht kon bewonderen, op zuilen en wanden aangebracht. Op één der muren zien we het nog goed bewaarde relief, dat de bestorming van de Syrische vesting Dapoer ons zien laat. De farao stormt weer gansch alleen op de vijanden los, die naar de stad vluchten, welke echter reeds door de Egyptenaren wordt aangevallen en tegen welker muren de stormladders al geplaatst zijn. Terwijl op de eene plaats vluchtelingen met touwen in de stad werden getrokken, zien we elders een deel der bezetting gewond van de muren vallen of om genade smeeken. De kunstenaar heeft zich dus niet om de tijdsorde der gebeurtenissen bekommerd, maar zonder meer in eenzelfde beeld verschillende evenementen samengebracht, ten einde zoo den toeschouwer een indruk van het geheele krijgsbedrijf te geven.

Bij dezen tempel was een school, zooals eenige z.g. ostraka bewijzen. Een ostrakon is een schrijftafeltje van kalksteen, waarop de leerlingen met inkt hun schrijfoefeningen maakten. Wanneer ze nagezien en zoo noodig verbeterd waren, wierp men ze weg, precies zooals wij dat met onze schoolschriften doen. Nu zijn bij dezen doodentempel van Ramses II meerdere dergelijke ostraka gevonden, die ons laten zien, hoe men de leerlingen stukken van bekende letterkundige voortbrengselen liet opschrijven of dicteerde. Zoo maakte men hen met het zeer ingewikkelde

De groote tempel van Dér-el-Bahri.

De westelijke zuilengang van den Isis-tempel op het eiland Philae.

Thebe: Graftombe van Menna.

schrift vertrouwd en ontwikkelde bij hen tegelijkertijd stilistische vaardigheid en letterkundige smaak. Daarbij werden hun echter ook wel eens schrijfoefeningen gegeven van pedagogische strekking. Zoo b.v. deze:

O schrijver, wees niet lui, wees toch niet lui; anders wordt gij
zwaar getuchtigd.

Hang met uw hart niet aan genot, anders komt gij in het verderf.

Schrijf met uw hand, lees met uw mond en vraag hen om
raad, die meer weten dan gij.

Breng niet een dag in luiheid door; anders wordt gij geslagen.

Het oor van een jongen zit op zijn rug: hij luistert, als hij geslagen wordt.

Schrijf verder, wordt niet moede, let op, hoor naar mijn woorden.

Gij zult ze nuttig vinden.

* * *

Een derde doodentempel, die onze aandacht gespannen hield, was die van Ramses III in Medinet Haboe. Hij is niet minder dan 150 M. lang en 40 M. breed en was omgeven door muren van 18 M. hoogte en meer dan 7 M. dikte, welke een terrein omsloten van 210 × 335 M. Daarbinnen lag ook het koninklijke paleis, dat door drie deuren toegang had tot het eerste voorhof, welks zuidelijke muur tevens dienst deed als voorgevel van het paleis. Boven de middelste deur was een breed venster, dat als balkon was uitgebouwd en vanwaar de farao zich bij bijzondere gelegenheden aan zijn volk vertoonde. Vlak daartegenover, dus bij den noordelijken muur van het eerste voorhof, stonden tegen de 7 vierhoekige pilaren standbeelden der koning in de gestalte van den doodengod Osiris, die kleine beeldjes van zijn zonen en dochters naast zich had. De muren en pilaren met hun reliefs en begeleidenden tekst spraken hier van de krijgsdaden van Ramses III, die de Libyers versloeg en de zeevolken, onder wie ook de Filistijnen, bij de Delta teruggedreef. We zien de handen, elders de teeldeelen tellen der verslagen en verminkte vijanden. Ook zien we den buit, die daarbij den Egyptenaren in de handen viel. Elders zien we, hoe Ramses de vertegenwoordigers der overwonnen volken met de knots doodslaat en vlak daarbij vinden we 86 krijgsvangenen, wier namen aangegeven zijn in de naamringen, welke ze op

hun lichaam dragen. Of we zien Thot, den schrijver der goden, die Ramses' naam schrijft op het blad van een soort van akazia, of de triade van Thebe: Amen, Moet en Chonsoe, voor wie de koning knielt.

Een tweede pylon voert naar een ander voorhof, dat aan alle zijden omgeven was door een rij zuilen. Hier stonden weer 2×8 Ramses-Osiris-beelden. In een der hoeken zien we een relief, hoe Amen, Moet en Chonsoe den koning de overwinning geven over den vijand, van wie niet minder dan 3000 handen worden geteld, terwijl elders sommigen hunner aan Amen worden geofferd. In een anderen hoek zien we voorstellingen van de groote oogstfeesten, die ieder jaar ter eere van Min, den god der vruchtbaarheid, en ter herinnering van de troonsbestijging van den farao werdengevierd. Gezeten in een prachtig versierden draagstoel met troonhemel, dien 12 zijner zonen op de schouders dragen, wordt Ramses naar den tempel van Min gebracht, omgeven door dragers van groote pajongs en voorafgegaan door drie priesters, waarvan twee voor den „godenzoon” wierook branden, terwijl een derde iets uit een boek leest, waarschijnlijk magische formules. Bij den tempel brengt de farao het voorgeschreven offer voor Min, waarna diens beeld op een met lang neerhangende kleeden versierden draagstoel wordt geplaatst, die nu, door de priesters gedragen en voorafgegaan door den farao met zijn gemalin en een groote schare van priesters, die standaarden, cultusvoorwerpen en beelden van den farao en van zijn voorvaders dragen, gebracht wordt naar het tempelterras. Hier laten de priesters vier vogels vliegen, om overal kond te doen: „Horus, de zoon van Isis en Osiris, heeft de groote kroon van Boven- en Beneden-Egypte genomen; koning Ramses III heeft de groote kroon van Boven- en Beneden-Egypte genomen”. Vervolgens neemt de farao een sikkels in de hand en offert een pas gesneden garve spelt, die een priester uit zijn hand ontvangt. Zoo „oogst de koning (als Horus) spelt voor zijn vader” (Osiris) en geeft daarmee uitdrukking aan zijn aanspraken op het koningschap en op zijn erfenis als zoon van Osiris.

Wat achter dit tweede voorhof ligt is minder goed bewaard, waarschijnlijk een gevolg van de aardbeving, die in 27 v. Chr. zooveel Egyptische bouwwerken onberekenbare schade toebracht. Zoo zijn van de

24 zuilen, die het dak van de zuilenzaal droegen, alleen de onderste gedeelten blijven staan. Ook is er maar weinig overgebleven van de hierachter gelegen kamers, waarvan sommige blijkbaar gediend hebben voor den dienst van verschillende goden en waar we op de muren den koning kunnen zien, die hun den verschuldigden eerbied bewijst. Het geheel is echter voldoende om ons een inzicht te geven in het samengestelde karakter van dergelijke doodentempels, waarin de farao vooral eigen eer op het oog had. Al wilde het priesterlijk karakter van den Egyptischen staat, dat de goden niet vergeten werden, de „godenzoon” stond in het centrum der belangstelling en zorgde er voor, dat het nageslacht hem niet vergat.

* * *

In de onmiddellijke nabijheid van deze doodentempels liggen de kerkhoven, waar eeuwen achtereen de koninklijke families en hunne voornaamste ambtenaren rust hebben gezocht voor hun dooden. Van de VIde tot de XXVIste dynastie, dus van $\pm$ 3300 v. Chr. tot aan de komst der Perzen in 527 v. Chr. zijn hier in den rotsgrond graven uitgehouwen van dikwijls zeer uiteenloopenden vorm, waarbij er echter steeds rekening mede gehouden werd, dat verwanten en vrienden den afgestorvene konden bezoeken en voor zijn voedsel konden zorgen. Daarbij werd de grafkamer steeds grooter en de tunnel, welke daarheen voerde, steeds langer, terwijl in een kapel het beeld van den doode een plaats kreeg, waarvoor gebeden werden opgezegd, offergaven werden neergelegd en wierook werd gebrand. Vooral onder de XVIIIde en XIXde dynastie, toen ongekende schatten het land binnenstroonden, hebben de beheerschers van Thebe in de heuvels ten W. van de Thebaansche vlakte schitterende graven gebouwd.

Voor hen zelf en voor hun koninginnen werden de iets verder terug liggende dalen gereserveerd, die in de grillig gevormde rotswanden van het gebergte waren ingesneden. Ook in den dood moest het verschil tusschen heerscher en onderdaan gehandhaafd blijven en wie eens als farao of als „koninklijke vrouw” op den Egyptischen troon had gezeten, moest ook in het graf van alle anderen blijven afgezonderd. Maar voor wie als heerschende kaste hetzij als Amen-priester hetzij als ambtenaar

in de schaduw van den troon had geleefd en zich door afkomst of positie ver boven het gewone volk had verheven, voor hem waren de rotswanden, die ten Westen der stad omhoog rezen. Zoo hebben hier dan ook vele beambten van de XIde tot de XXVIste dynastie toe, dus van ongeveer 2500—500 v. Chr. toe, hun laatste rustplaats gevonden.

Onder deze graven, die echter meerendeels reeds vroegtijdig leeggeplunderd zijn door de grafdieven, die, zoodra het koninklijke gezag verslapte, Thebe's doodenstad onveilig maakten, zijn vooral die van belang, welke uit den tijd der XVIIIde dynastie dateeren. Zij werpen dikwijls een verrassend licht op menige belangrijke gebeurtenis uit den tijd van den opbouw van het Egyptische wereldrijk en brengen ons in kennis met het leven der adellijke familiën van die dagen. De grafwanden zijn gewoonlijk versierd met tooneelen, aan den landbouw ontleend, waarbij dan natuurlijk aan den afgestorvene een belangrijke rol wordt toegekend. Of wel, we vinden hier voorstellingen van de feesten, waaraan hij deelnam, of we zien hem een rol spelen bij de ontvangst van het tribuut der onderworpen volken, of bij godsdienstige plechtigheden en begrafenissen. Zoo ontrolt zich hier voor ons oog een zijde van het leven dier dagen, welke in de officieele opschriften geheel op den achtergrond bleef of slechts in het voorbijgaan werd vermeld.

Beroemd is het graf van Rechmaré, een prefect van Thebe uit de dagen van Thotmes III, den grootste der Egyptische faraonen, onder wiens regeering geheel Palestina en Syrië bij het rijk werden gevoegd. We zien hier, hoe Rechmaré voor zijn koninklijken meester het tribuut in ontvangst neemt van Punt, het West-Afrikaansche land in den omtrek van het huidige Somali-land, waar zich reeds onder Hatsjepsoet de Egyptische invloed gelden deed. Elders gaan voor ons oog voorbij mannen van Palestina en Syrië, die hun nieuwen heerscher de schitterendste voortbrengselen van hun land aanbieden: zijden gewaden en gouden sieradiën, kostbaar vaatwerk en fijn geciseleerde wapenen. Of we maken kennis met de afgezanten van de „zeevolken”, die in latere dagen Merenptah en Ramses III zooveel te stellen zullen geven, maar die nu met vreedzame bedoelingen naar het Nijldal zijn gekomen en den farao in aanraking brengen met wat we gewoon zijn „de vóór-myceensche cultuur” te noemen.

In een ander der grafkamers zien we Rechmaré toezicht houden bij het maken van leemen tegels, bij het houwen van steenen en bij het maken van smidswerk. Of wel, we zien hem in zijn huis te midden van vrouwen, kinderen, slaven en slavinnen en krijgen een inzicht in het huiselijke leven van dien tijd.

Niet minder beroemd is het graf van den schrijver Necht, dat uit twee kamers bestaat, waarvan echter slechts één versierd is. De kleuren der verschillende tafereelen zijn wonderlijk frisch gebleven en geven ons een diepen indruk van de schilderkunst dier dagen. Natuurlijk staan „de schrijver en tempeldienaar Necht” en „zijn zuster, de vrouw des huizes” Tani, die elders „zijn geliefde” genoemd wordt en „de zingende priesteres van Amen”, in het middelpunt. Nu eens zien we hen zitten voor een tafel, beladen met doodengeschenken, waarbij een priester olie en bloemen aanbiedt. Dan weer zien we Necht in een boot staan, terwijl hij in gezelschap van vrouw en kinderen visschen met een speer doodt of vogels met een boomerang. Op den oever staan twee slaven, die sandalen, speren, boomerangs voor hun heer gereed houden, terwijl een ander de gedooide of gewonde vogels opdraapt. Of wel, Necht is bezig zijn slaven onderricht te geven in de kunst om vogels in netten te vangen, ze te plukken en schoon te maken. Elders zijn we getuige van den wijn-oogst. De slaven plukken de trossen, treden de druiven, vullen de krui-ken, zetten ze in rijen. Of we zien het bebouwen van het land. Allereerst het ploegen met ossen, en het stukslaan van kluiten met houweelen. Daarna het eggen en het uitstrooien van het zaad. Vervolgens het maaïen en oogsten, ook het binnendragen van het koren in de schuren, waarbij nauwkeurig aantekening gehouden wordt van de opbrengst van den oogst.

Zoo spreekt ook in deze doodenstad alles van het leven, dat voorbij-snelde, en getuigt ze in allerlei toonaard van wat eens de hoofden en harten der oude Egyptenaren heeft vervuld. Ze geeft ons een indruk van hun technisch vermogen, van hun kunstzin en artistieke visie, ook van hun geloof en verwachting.

Het warme Zuiden.

Tot hoever behoort een Egypte-reis zich uit te strekken?

Vele toeristen eindigen met Karnak en Luxor. En voor die opvatting is wat te zeggen. Wie het oude Thebe met zijn machtige bouwwerken gezien heeft, vindt hooger op betrekkelijk weinig nieuws.

Anderen vinden in Assouan een eindpunt: bij de beroemde tempels van Philae, die een nieuwe attractie gekregen hebben sinds de groote stuwdam bij Assouan dit geheele gebied het grootste deel van het jaar onder water heeft gezet.

We zouden nog een derde groep kunnen noemen: de ondernemende toeristen, die met Egypte tegelijk een stuk van Nubië willen „nemen”.

Maar .... voor den doorsnee-toerist lijkt een reis boven Assouan wel wat op een ontdekkingsstocht door donker Afrika.

De Egyptische spoorbaan eindigt bij Assouan, of juister gezegd: bij het dorpje Sjellal aan den stuwdam.

En waar geen trein meer rijdt, daar houdt voor een gewoon mensch de wereld op.

Wij hebben dus den gulden middenweg gekozen en besloten, na Karnak en Luxor, nog een paar dagen te bestemmen voor Assouan.

De reisgelegenheid kost weinig hoofdbrekens door het feit, dat er maar één sneltrein per dag rijdt.

't Is een echte tropentrein, waarvan we in dit boek een foto geven.

De wagens zijn van buiten wit geschilderd. Blauwgekleurde ruiten, die aan de buitenzijde nog door zonneblinden het felle zonlicht kunnen temperen, laten een gedempt licht in de wagens vallen. Een restauratierijtuig zorgt voor den inwendigen mensch. Dat is dus in orde!

Overigens, al draagt hij den weidschen titel van sneltrein, een geduchte „boemel”, die voor den afstand Luxor—Assouan — 213 K.M. — niet minder dan 6½ uur noodig heeft.

En stof!.....

Na een uur rijdens kan men op de leeren rugleuning en op de koffers zijn naam schrijven; en men krijgt een mishagen aan zich zelve. Maar tegen dat Egyptische stof staat alle menschelijke kunst ook machteloos. Geen wonder, dat men even herinnerd wordt aan die plaag van Egypte, waarbij al het stof van Egypteland tot luizen werd! (Ex. 8 : 17).

Wat 'n plaag moet dat geweest zijn!

* * *

Maar nog andere symptomen wijzen er op, dat men steeds meer naar het warme Zuiden gaat.

Het zuidelijke, donkere type wordt steeds meer overheerschend. Zwarte Nubiërs zijn op het veld bezig met de Sjadoef de watergreppels te vullen. Hun eenige kleedingstuk is vaak een lendeschort.

Vieze Soedan-joggies, met dotjes vliegen in hun ontstoken ooghoeken, bedelen op de stations om baksjish.

Een mensch went toch aan alles!

Zij aan hun vliegen en wij aan dat baksjish-vragen. Beide partijen blijven even onaandoenlijk onder die permanente plagen van Egypte.

Heel sterk valt ons op dit traject weer die geweldige tegenstelling op tusschen leven en dood, aan de oevers van den Nijl.

De spoorbaan loopt gewoonlijk precies langs de grens. Rechts de vlakte, die elk jaar onder water komt. Dat is leven. Krachtig bloeiend leven!

Links de hoogte, die dezen zegen mist. Dat is de dood. Dorre, steenige dood!

Water — dat is het eenige wat Egypte noodig heeft.

En zelfs de woestijn zal bloeien als een roos.

Dat bewijst de omgeving van Kom-Ombo, die we weldra doorsnorren. Voor eenige tientallen van jaren nog een dorre woestenij. Thans door de irrigatie van eenige groote stoom-waterpompen herschapen in een vruchtbare landouwe, waar het hooge suikerriet op onafzienbare velden zachtens wiegt in den wind.

We sporen voorbij de ruïnes van een geweldigen muur, uit steenen van ongebrand Nijlslib opgetrokken.

Daar binnen lag eens *El-Kab* of *Nechab*, de oudste hoofdstad van

Opper-Egypte. Van de stad is niets meer over, maar de muren staan er nog, vrij goed bewaard, dank zij hunne geweldige dikte van 11 à 12 M.

Af en toe verlaat de spoorbaan voor eenige oogenblikken het Nijldal en doorsnijdt een stuk kale woestijn door een gebergte omzoomd, dat die echt Egyptische, pyramide-achtige toppen draagt, waarover we reeds spraken.

Dicht bij Assouan wordt het landschap grootscher. We komen in het gebied van de granietrotsen, die door alle eeuwen heen de tempelbouwers van Egypte voorzagen van het duurzame materiaal voor hun zuilen, obelisk en beelden.

Wij bezochten in de buurt van Assouan een steengroeve, waar nog een reuzenblok, half los gehakt uit de rotsen, ligt te wachten op den beitels van den kunstenaar.

Het gevaarte is ongeveer 30 M. lang en 3 M. breed en hoog.

Wie zal zeggen, welke machtige heerscher eens dezen reuzenobelisk besteld had tot vereeuwiging van zijn heldendaden? En welke omstandigheid het voorgenomen werk verijdelde?

Zwijgend ligt de kolos daar neder en moet de vernedering ondergaan om tot kegelbaan te dienen voor de toeristen, die met groote steenen ballen daar een proeve van bekwaamheid plegen te leveren.

IJdelheid der ijdelheden!

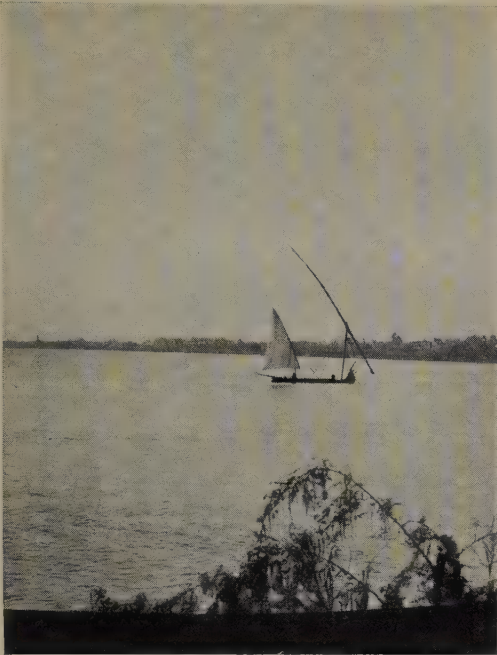
En toch vertelt dit steenmonster nog iets anders.

Het toont n.l., dat die geweldige steenen reeds in het gebergte werden bewerkt in ruwe vormen, om dan later, ter plaatse van bestemming, te worden afgewerkt.

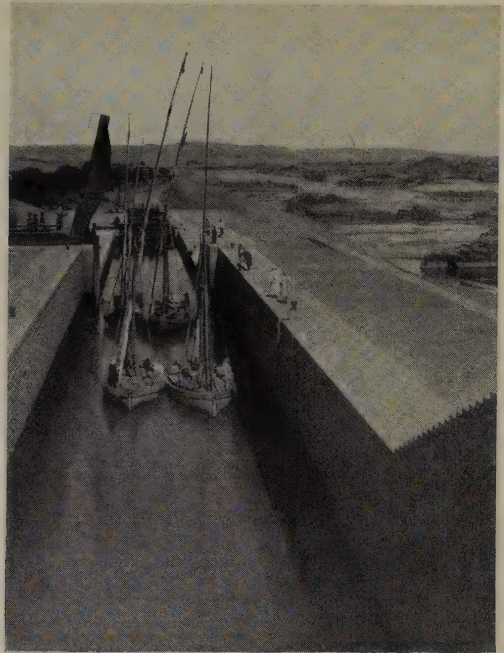
Een practische methode, die den kunstenaar niet bond aan de door den steen geboden afmetingen, en die tevens het moeilijke vervoer van die centenaarsvrachten beperkte tot het strikt noodzakelijke.

Hoe de ouden met hun primitieve werktuigen deze vrachten vervoerden, dwingt ons even grooten eerbied af, als de methode, waarop zij het gewenschte materiaal uit de rots losmaakten.

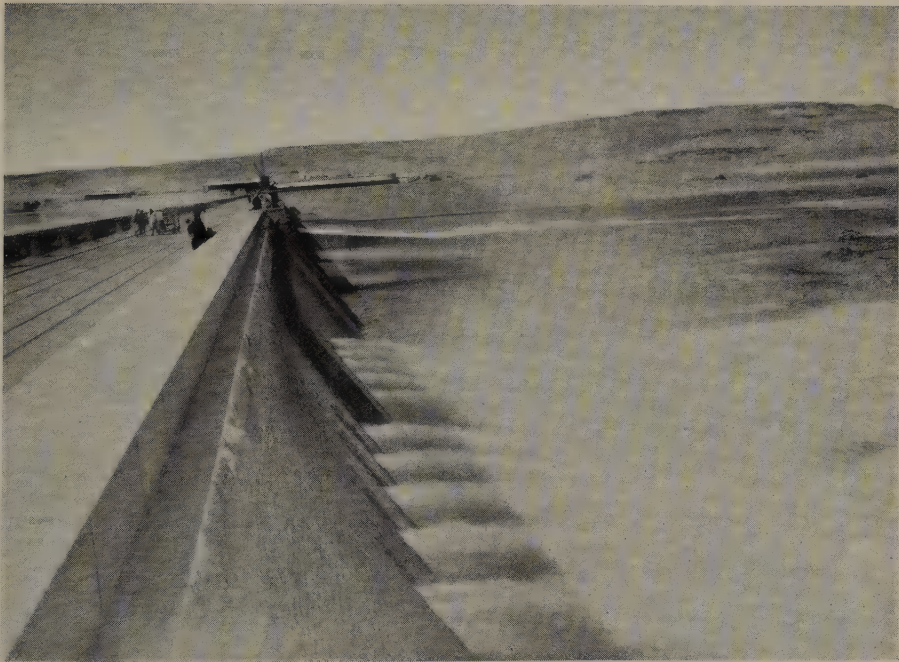
Om het geprojecteerde steenblok boorden zij gaten, waarin houten wiggen werden gedreven, die dan werden natgemaakt en door hun zwelling

Nijlgezicht bij Kairo.

Sluis bij Assouan.

De stuwdam bij Assouan.

De waterval van den Nijl bij Assouan.

Het Nijlbed beneden Assouan bij lagen waterstand.

met zacht maar onweerstaanbaar geweld het steenblok van de rots losspleten.

* * *

Assouan is een stadje van 15 duizend inwoners, schilderachtig gelegen aan den Nijl, die tusschen talloze rotseilandjes zich een weg baant. Het klimaat is er overheerlijk. Tenminste in den winter zóó zacht, dat deze omgeving tot de meest geliefde winterkuurplaatsen behoort.

We namen onzen intrek in het Camp-Hotel, dat midden in de woestijn ligt, aan den voet van het gebergte. Wel wat ver van de stad, maar verrukkelijk vrij en rustig. Kleine paviljoentjes, waar lucht en licht vrij toegang hebben, tusschen wuivende palmen.

Assouan was reeds in oude dagen een kruispunt van de groote handelswegen naar Nubië en Soedan.

Een Joodsche kolonie moet er in de 6e eeuw voor Chr. gevestigd zijn, met een tempel aan Jehova gewijd.

En in de tweede eeuw na Christus leefde hier als commandant van een Romeinsche bezetting, de bekende Romeinsche dichter Juvenalis, die van wege zijn scherpe satires op het Romeinsche hof naar dit uithoekje der wereld overgeplaatst was.

We maakten kennis met een geestigen en vroolijken gids uit den stam der *Berberinen*, de Nubische bevolking van het Nijldal boven Assouan, die al vele eeuwen in Egypte woont en toch door taal en zeden van den echten Egyptenaar onderscheiden is gebleven.

Een reuzenkerel met iets vorstelijks in zijn houding en in zijn commando's tegenover roeiers en drijvers.

Maar ..... slecht Mohammedaan zooals hij met alle eerlijkheid verzekerde.

Terwijl we met een roeiboot over het overstroomde gebied van Philae rondvoeren, vertelde hij ons met smaak van zijn list, om de hem toegedachte vrouw vòòr het huwelijk eens op zicht te krijgen.

Met zijn zuster ging hij, als vrouw verkleed, bij zijn bruid een visite maken, de nagels in vrouwelijke gracie met henna roodgeverfd. Maar ... de stem was Jakobs stem. Zijn spraak maakte hem openbaar.

Gelukkig was de kennismaking niet tegengevallen en met trots vertelde hij van zijn vrouw en dochter en twee jongens!

We zouden graag eens kennis maken en het dorp zien, waar hij woonde.

Dat kon!... 't was niet ver van hier en dus hobbelden onze auto's weldra door een ruw steen-dal voor dit extra nummer op het program.

Het was een gewoon Fellah-dorp. Alleen waren de huizen in dit graniet-gebergte niet van Nijlslib, maar van steen. Ruwe blokken door kalk samengevoegd.

Het leek ons veel netter en zindelijker dan de Egyptische dorpen, die we tot heden gezien hadden. We werden in het dorp ontvangen door een ontzaglijke troep kinderen. De vruchtbaarheid van de bevolking schijnt soms omgekeerd evenredig met de vruchtbaarheid van den bodem!

Weldra stonden we voor het nette huis van den gids. Zijn omgang met Europeanen en met de oude Egyptische kunst was blijkbaar niet zonder invloed gebleven op zijn kunstzin.

Het huis was tenminste aan de buitenzijde beschilderd met roode zonnen en primitief nageteekende tempel-voorstellingen. Zijn „salon” was behangen met Europeesche plaatjes, en een ongeloofelijke hoeveelheid Europeesche kopjes en schoteltjes stonden in het rond en deden denken aan een verzameling oud porcelein in een Friesche boerenwoning.

Natuurlijk stoof moeder de vrouw bij onze nadering verschrikt naar den muur, bedekte haar gezicht met den sluier en stond zoo eenige oogenblikken als 'n stoute jongen in den hoek.

Maar weldra bleek deze heele manoeuvre meer schijn dan werkelijkheid. De vrouwelijke nieuwsgierigheid won het toch van de Mohammedaansche „schaamte”. De sluier ging weer omhoog en toen we aan het photografeeren van het jolige troepje toe waren, pakte de geavanceerde Mohammedaan zijn vrouw eenvoudig bij den arm en zette haar „met open vizier” midden in den kring. Nog eens... hij was een slecht Mohammedaan.

* * *

Nog een geestig verhaal kregen we van onzen spraakzamen gids over zijn huwelijks gift. De prijs, dien de vader van de bruid had bedongen, was wel wat hoog. Toch wilde de familie der bruid wel graag haar uit-

huwelijken aan dien jongen man, die reeds op jeugdigen leeftijd zoo veel van de wereld gezien had.

Wat te doen? De *eer* der bruid eischte een goede bruidsschat. *Berekening* drong tot marchandeeren.

Toen kwam de lumineuze oplossing van het probleem.

De volle som moest gestort worden, maar de vader beloofde, straks na het huwelijk een deel van de koopsom terug te geven. Aldus geschiedde!

* * *

Nu we een Berberinen-dorp bezocht hadden, wilden we toch ook eens kennis maken met de Bischarin-bedoeïenen, die ten Zuiden van Assouan in een apart kamp huizen en zich noch met de Egyptenaars, noch met de Berberinen vermengen.

Wat 'n primitieve en armelijke toestanden! In ellendige tenten van matten leven ze daar in groote vervuiling, half gekleed, de lange haren gevlochten in kleine sterkineengesnoerde strengetjes — zooals men in sommige streken van Holland de manen der paarden met valschen smaak bewerkt.

Ruw uitzierende kerels, die meer lijken op struikroovers dan op die trotsche zonen der woestijn, die vanaf hun hooge kameelen met een zeker *dédain* neerzien op het menschedom, dat te voet gaat of hoogstens op een ezel rijdt.

Ze leven nog van veeteelt en van handel in allerlei artikelen, die ze uit Oost-Afrika en speciaal van den oever der Roode Zee halen.

* * *

Als een bewonderenswaardig zegeteecken van menschelijk vernuft ligt daar de stuwdam van Assouan, gebouwd van 1898—1902 voor een bedrag van 60 millioen gulden. Een dam van bijna 2 K.M. lengte, van onder 35 M. en van boven 12 M. breed, en 47 M. hoog.

Door dezen dam kan het Nijlwater tegengehouden worden en opgespaard in een groot bassin, dat aan alle kanten door de hooge steenrotsen van de Nijloevers wordt ingesloten, zoodat men in dezen tijd van het jaar zich verbeeldt, een der Zwitsersche meren voor zich te zien.

Zonder deze stuwdammen zou het water van den Nijl alleen gedurende zijn *hoogen* stand in de maanden Juli tot November, de Nijlvlakke onder

water zetten, maar gedurende den *lagen* Nijlstand was de rivier op menige plaats onbevaarbaar en zòò ondiep, dat de zijkanalen, die het water landwaarts in moeten brengen, geheel droog zouden liggen.

Door dezen stuwdam kan het water van den Nijl nu echter opgelegd worden tegen den kwaden dag.

Zoodra in Juni of Juli de Nijl begint te wassen, zet men de 180 sluisdeuren van den dam wagenwijd open, zoodat het water ongehinderd met machtige vallen naar beneden bruischt. En zóó geweldig is dan de watertoevoer, dat het lager gelegen Nijldal geheel overstroomd wordt en een nieuwe laag van vruchtbaar slib ontvangt.

Boven den stuwdam heeft de Nijl zich dan weer teruggetrokken in zijn gewone bedding en het eilandje Philae met zijn mooie tempels wordt weer gezien. De tempels liggen dan droog.

Tegen het einde van den hoogen waterstand, als men dus zuinig op het water moet worden, gaan de sluisdeuren langzaam aan dicht. Men laat alleen zóóveel water door, dat de Nijl in zijn benedenloop voldoende water behoudt voor de scheepvaart en de irrigatie.

De rest wordt opgespaard achter den stuwdam.

Daar rijst de rivier nu snel. De tempels van Philae verdwijnen, met het eilandje zelf, in de diepte en het Nijldal boven den dam wordt nu veranderd in een reusachtig meer van enkele K.M.-breedte, 295 K.M. lengte en een diepte van bijna 30 M.

Wat 'n ontzaglijke watermassa daar dus opgespaard wordt, kan de wiskunstig aangelegde lezer uit de verte berekenen.

Deskundigen schatten het op $2\frac{1}{4}$ miljard kubieke meter. En nu moet van December tot Juni — juist de tijd voor het landbouwseizoen! — deze watermassa langzaam worden doorgelaten, om de rivier op peil te houden en beneden-Egypte van het benodigde water voor de irrigatie der Nijlvlakten te voorzien.

Toen wij half Maart deze streek bezochten, was het water dus juist halverwege verbruikt. 17 Sluisdeuren werkten met bruisende en kokende watervallen, die met een fijnen stofregen ons op den gloeiend heeten morgen aangenaam verfrischten.

Naast waterval en stuwdam is een sluiswerk aangebracht, waardoor

de scheepvaart het geheele jaar door kan plaats hebben. In vier kolken rijzen de schepen $\pm$ 20 M.

* * *

Van het eiland Philae, eens „*de parel van Egypte*”, was niets te zien. We voeren er *over* heen. Van zijn beroemde tempels konden we slechts de bovenstukken der zuilen bewonderen, kapiteelen, die niet, als bij de oude Egyptische bouwwerken, hetzelfde ornament droegen, maar alle verschillend waren. Individueel werk, gelijk in de latere Gothiek het schablonenwerk plaats maakt voor de oneindig gevarieerde ornamentiek.

We stapten van uit onze boot op het dak van den Isis-tempel, die uit den tijd der Ptolemeën dagteekent, en klommen op een der hoogere pylonen, van welker hoogte koperkleurige Nubische jongens voor 'n baksjisch naar beneden doken.

De moderne waterbouwkunde imponeert den bezoeker hier meer dan de resten der oude bouw- en beeldhouwkunst, die, wie weet hoe spoedig, in de diepte der golven zullen verdwijnen. Het schoone moet het afleggen tegen het nuttige.

* * *

Op een heerlijken namiddag roeiden we het eiland Elefantine rond, dat recht tegenover Assouan in den Nijl ligt.

Hoog op de donkere rotsen heffen de trotsche palmen hun gevederde kruinen tegen den zachtrooden avondhemel.

We hebben daar een mooi stuk Egyptisch natuurschoon gezien.

Door Gosen.

En thans onze laatste indruk van Egypte.

We staan gereed dit land te verlaten, en door Gosen naar Palestina te gaan. Per trein zullen we van Kairo reizen tot Kantara, het grensstation van Afrika en Azië; en vandaar naar Jeruzalem.

Vele zijn de indrukken, die we in Egypte ontvingen, en slechts enkele konden we in de vóórgaande bladzijden weergeven. Als we achterom zien, komen ze ons in bonte gemengdheid voor den geest; — indrukken van Oud- en Nieuw-Egypte, van Oostersche en Westersche cultuur, van Mohammedaansch en Christelijk leven.

Thans wacht ons de meest bijbelsche indruk van die alle.

Want de Schrift moge op verschillende punten in de heilige geschiedenis melding maken van Egypte, — de hoofdnadruk valt toch altijd op Israëls verblijf in het land Gosen. Dit verblijf wordt niet alleen in de historische boeken breed geteekend, maar psalm en profetie wijzen telkens daarheen terug; ja, tot in het Nieuwe Testament wordt er herhaaldelijk gewag van gemaakt.

Het is ook niet te verwonderen.

Euwenlang heeft het volk Israël in Egypte vertoefd; machtig is de beteekenis geweest, die deze tijd op Israëls later volksbestaan heeft uitgeoefend; en de redding uit Egypte geldt voor alle tijden als de groote verlossing en vrijmaking van het volk, eene uitbeelding tegelijk van de verlossing der Kerk uit het diensthuis der zonde.

In de voorstelling der Christenheid wordt Gosen dan ook de belangrijkste plek in Egypte; het wordt het meest bijbelsch terrein van dat land. Want ongetwijfeld hebben de Israelieten in den loop der jaren zich ook verder in Egypteland verspreid, maar de streek waar zij hun hoofdverblijf hadden, waar zij zich van familie tot volk hebben ontwikkeld, blijft het land Gosen.

We zoeken Gosen in de delta ten Oosten van den Nijl. Natuurlijk wordt er onder de geleerden over getwist; en ik weet wel dat het wetenschappelijk „gekleed” staat, een bedenkelijk gezicht te zetten, als zoo rechtstreeks gezegd wordt waar Gosen lag. Maar naast de hakkelende taal van gevonden stukken steen met afgekorte letters, die dan weer later blijken verkeerd gelezen te zijn, heeft het gezond verstand óók nog een woordje; en dit wijst het land Gosen aan ten Noorden van Kairo, ten Oosten van den Nijl, en ten Westen van het Suezkanaal. De spoorlijn van Kairo naar Kantara loopt er dwars door heen.

De lezer weet, dat we reeds vroeger een dag in die streek doorbrachten, en geheel onbekend was het karakter van het landschap ons dus niet. Thans evenwel, nu wij over de geheele breedte erdoor trekken, wordt de indruk duidelijker en volkomener.

Het is kleiland, — Nijlslib — van een eenigszins lichte kleur. Het zal dezelfde soort klei zijn, waarvan Israel tijdens zijne dienstbaarheid de steenen vormde. Ik zag in Kalioeb, dat men nog steeds hetzelfde materiaal gebruikt voor huizenbouw; — kleiklumpen met gehakt stroo en riet vermengd.

De aanblik dien het landschap thans geeft is anders dan toen Israel daar woonde. Het was toen ongetwijfeld voor een groot deel grasland, noodzakelijk voor den uitgebreiden veestapel die er voedsel moest vinden. Toch is er ook toen landbouw geweest, getuige de velerlei veldvruchten die Israel zich later in de woestijn herinnert. We zien echter nu niet anders dan akkergrond. Het land is vlak; hier en daar is een klein boschje. Palmen zijn er weinig. Met een beetje voorstelling kan men heusch denken, dat men in Holland is.

De grond wordt intensief bebouwd. Veelal zijn de akkers klein; ze zijn met slootjes omgeven, die hun water ontvangen uit putten en tegenwoordig ook uit pompen. Alle aandacht wordt aan de regelmatige bevloeiing gegeven. Toen wij in het begin van de maand Maart in Gosen waren, had het daar gedurende een jaar niet geregend; en toch tierde alles welig, en zag het gewas er frisch uit. Vooral de klaverbouw is zeer verbreid. Méér nog dan het gras schijnt de klaver het voer voor de beesten te zijn. Des morgens vroeg ziet men altijd talrijke kameelen en ezels,

hoog en breed beladen met klaver, naar Kairo trekken, en de koetsiers tassen daarmede de bok van hun rijtuig voor den ganschen dag vol.

Het is zes uur in den namiddag als we Kairo verlaten, en om half tien 's avonds zijn we in Kantara. We zien het land Gosen dus bij het dalen van de zon. Nog een enkele fellah is op den akker bezig; hij werkt met de Oostersche spade, een kort houweel of hak, met een breed blad. Zijn kleed is opgeschort tot de knieën; met magere bruine beenen staat hij in de klei.

Dan wordt het avond. De rust daalt over het land. Langs de smalle akkerpaden keert de landman huiswaarts; hij strijkt streelend met zijne hand over het koren. De Sakije staat stil. Het bruine drijvertje heeft zijn liedje uitgezongen; hij springt van den trekboom, en gooit het tuig van den buffel los. Het beest stapt aanstonds weg. Het kent zijn pad naar huis. Met langzamen zwaren tred gaat het naar de rust; de machtige kop met de wijduitstaande horens en de groote weemoedige oogen schudt staag heen en weer. De buffeljongen wacht op zijn vriendje; deze heeft een ezeltje; met z'n beiën klimmen ze erop; zoekend gaan de ranke pootjes van het kittige ding over het pad.

Daarginds ligt een buurtschap; het bestaat uit wat kleiwoningen, met groote bossen stroo gedekt. Er heerscht levendigheid. Het landvolk komt thuis. Tusschen de huizen stijgt rook op. Ook hoor ik eentonig gezang, en het geluid van eene doffe trom.

De zon is nu ondergegaan. Nog eenigen tijd houdt de westelijke hemel de smeltende roomkleur als van den parelmoeren binnenkant van eene ontzaglijke schelp.

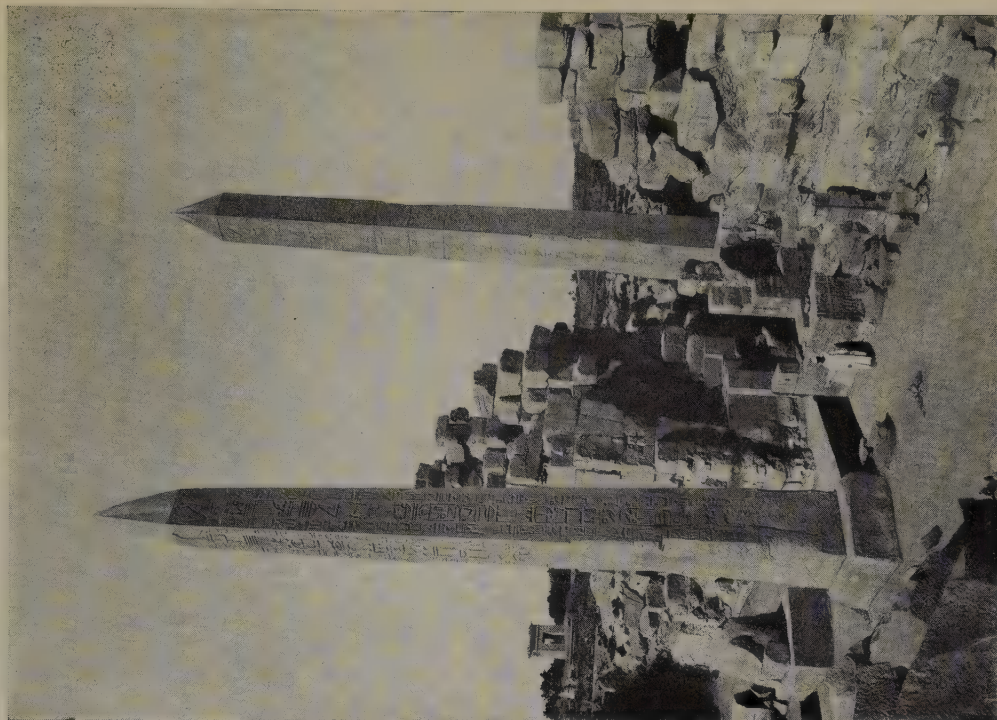
Dan verdoffen de tinten. Uit het Oosten schuift de donkerheid aan. En de laatste indruk dien ik van Gosen ontvang, is die van een vredig avondlandschap.

* * *

Er is eene sterke verbeelding noodig om zich voor te stellen, dat de kinderen Israels hier in dit land hun bangen lijdenstijd hebben doorgeemaakt; eene verbeelding, zoo sterk als die van een kind.

In onze kindsche jaren hebben we de Israelieten daar gezien. Ze bogen

Obeliken van Karnak.

Luxor en Nijl.

Karnak en Nijl.

Een der pylonen van Karnak.

Ramses-beelden te Karnak.

zich om de klei te vormen tot steenen. Ze waren „zwart van dienstbaarheid”. De zweep knalde. De zon brandde. We zagen Mozes vechten met den Egyptenaar. Alle tooneelen van strijd en lijden konden we ons levendig voorstellen.

Nu *zijn* we in Gosen. Maar het kost moeite om dit goedig akkerland nog weer te zien zooals het vroeger geweest moet zijn. Die vredige rust moet veranderd in vijandschap en haat en strijd, die stilte in geschreeuw „over den dienst”, die weldadige avond in fellen zonnebrand; — we moeten de oogen eene wijle sluiten om het weer voor den geest te hebben.

Hoe ontzettend is hier geleden. Hoeveel tranen dronk deze grond. Hier hebben vrouwen handenwringend langs den Nijl geloopt, en mannen hebben de vuisten gebald in machtellozen haat. Hoeveel is er ook geleden, omdat men niet meer wist wat men aan zijn God had, den God der vaderen, die Zijne belofte had vergeten.

Dat is alles hier gebeurd. Ik moet nog eens mijne oogen laten gaan laten gaan over het land Gosen. Hier is dus het „diensthuis” geweest, waaraan eeuwenlang in Israels grondwet zal herinnerd worden.

Maar hier is méér geschied. Met beving van hope heeft men in dit land de machtsdaden Gods waargenomen ter verlossing van Israel. En het slavenvolk heeft het hoofd opgeheven; in het donker van den nacht is men naar elkaar toegekropen; en de trillende tijding is fluisterend rondgegaan, nauwelijks geloofd omdat ze zoo groot was: — Naar Kanaän! En toen is het onsterfelijk wonder hier gebeurd, waarin het eeuwig Evangelie schemerde, — het wonder, het Evangelie van een plaatsbekleedend sterven ter verlossing van een schuldig volk. En dat wonder is geloofd. In dat geloof zijn de lammeren geslacht, en is het bloed gesprengd aan de deurposten. In dat geloof heeft Israel gestaan in den verlossingsnacht bij het plaatsbekleedend offer, en het heeft met opgeschorte lendenen verwacht de openbaring der kinderen Gods. Straks sluiten de rijen zich aaneen; en het gefluister gaat over in geroep, en het geroep in gejubel: — Naar Kanaän!

Dit alles is hier, in dit land, geschiedt. De groote vrijmaking van het volk Israel greep hier plaats. Het is dan ook te verstaan, dat Gosen in de heilige geschiedenis het belangrijkste deel van Egypte wordt. De

beteekenis van Egypte in de Schrift trekt zich als 't ware sâam in het land Gosen.

Die beteekenis is tweeërlei.

Egypte is duidelijk door God beschikt om het volk des Heeren te bewaren en in het leven te houden. Wij zien dit reeds bij Abraham, die tijdelijk daarheen moet uitwijken. Voorts bij Jakobs geslacht, dat, — om niet in de Kanaänieten op te gaan, maar zich tot een afgesloten en eigen volk te kunnen ontwikkelen, — uit Kanaän genomen en eeuwenlang in Egypte gezet wordt. Vervolgens blijkt het in Jeremia en het Israel van zijn tijd. En eindelijk komt het, als in zijne voltooiing, uit bij Christus, die als kind door God in Egypte bewaard wordt.

Naast deze eerste beteekenis van Egypte ligt eene tweede. Dit land is het beeld van het diensthuis der zonde. „Ik ben de Heere uw God, die u uit Egypteland, uit het diensthuis, uitgeleid heb”. Daar had Gods volk gelegen in de macht des duivels en de banden der zonde. En het zou daar ook omgekomen zijn, zoo de Heere het niet door het bloed des lams verlost had en uitgeleid. Christus' verblijf in Egypte is dan ook de afbeelding van Zijn ingaan in de ellende Zijns volks.

Dit is de tweeërlei gedachte die in de bijzondere openbaring aan Egypte verbonden is. En van deze beide gedachten is het eindresultaat hetzelfde: — Naar Kanaän! Hetzij Israel, om bewaard en gezuiverd te worden, een tijdlang door God in Egypte beproefd wordt, hetzij het daar in de banden van zonde en dood komt te liggen, — in beide gevallen is Egypte niet het land waarin Israel blijft; in beide gevallen gaat Israel naar Kanaän.

Naar Kanaän! — daarin trekt de beteekenis van Egypte in de heilige geschiedenis zich sâam.

Naar Kanaän! — daarin vereenigen zich de stemmen uit het land Gosen.

Dat was het heimwee van Jakobs sterfbed. Dat was het uitzicht van Jozef, als hij bevel gaf van zijn gebeente.

Naar Kanaän ging ook onze tocht door Gosen. Ik zie — bij alle toevallige omstandigheden — dien tocht eene wijle als in overeenstemming met de gedachte der heilige historie. Ik heb ook nooit méér naar Palestina verlangd dan toen ik in Egypte was, en door Gosen ging.

En zóó zet Egypte zich voort in de geschiedenis van Gods Kerk en in het leven van den Christen.

Gods Israel leert, alle eeuwen door, het diensthuis der zonde kennen, waarin zijn natuurlijk bestaan is. „Ik lag gekneld in banden van den dood”. En ook vindt de Heere het soms goed de Zijnen te beproeven en het kruis hun op te leggen, teneinde hen te zuiveren en te bewaren van de wereld. „Gij hebt ons beproefd, o God! Gij hebt ons gelouterd . . . . . Gij hadt ons in het net gebracht; Gij hadt een engen band om onze lenden gelegd; Gij hadt den mensch op ons hoofd doen rijden” . . . . .

Dat is Egypte.

Maar de historie moge het hun zeggen: — Gods kinderen blijven niet in Egypte.

Ze gaan door Gosen, — naar Kanaän.

Naar Jeruzalem

„Van Kantara naar Jeruzalem”.

Zoo vermeldt het spoorwegbiljet, dat ik in mijne handen heb.

Het lijkt 'n droom.

Ga ik naar Jeruzalem? Ga ik werkelijk?

Er is zoovéél, dat het ontkent.

Hoe ánders had ik mij als kind de reis naar de heilige stad altijd voorgesteld. Niet, dat ik mij volkomen rekenschap gegeven had, hoe die tocht gaan zou; maar ik zag er iets in van grootsch karakter, iets verhevens, iets heiligs. Naar Jeruzalem trekken, dat was geen gewóne reis, maar dat was een pelgrimstocht; de sfeer van de oude psalmen hing daarover. En ook al wist ik in later jaren wel, dat de werkelijkheid heel anders was dan mijne idealistische gedachten, — de voorstelling van vroeger liet zich toch nooit geheel terugdringen, en aan eene reis naar de oude Godsstad bleef zich voor mij immer iets verbinden van heilige romantiek.

En nu, — nu sta ik doodnuchter, huiverend van nachtkou, op het perron van een stationnetje aan het Suezkanaal; er is een gewone trein, die met vertraging vertrekt; mijne bagage is zoek geraakt; ik heb zelfs hier, in de Arabische woestijn, moeilijkheden met een ambtenaar; daarbij eene vervelende nachtelijke spoorreis in 't vooruitzicht. En er zijn nog méér verdrietelijkheden.

Het is alles hopeloos prozaïsch en banaal. Het is zonder éénige verheffing. Het is ergerlijk vlak.

Zou dit de „tocht” naar Jeruzalem zijn? Alles in mij komt daartegen op.

Ik ga maar weer eens in den wachtenden trein zitten. Voor den derden keer.

En dan komt het geloof.

Mijn oog valt weer op het spoorwegbiljet.

Gezicht op Nazareth.

Tempelplein met rotsmoskee te Jeruzalem.

Bij den Klaagmuur.

De klaagmuur.

De ketting-dorn bij de Rotsmoskee.

„Naar Jeruzalem”.

Naar Jeruzalem.

Het is als eene belofte.

Dus tóch naar de heilige stad? Ondanks alles dat het ontkent, ondanks teleurstelling, ondanks den héél anderen weg dan ik mij gedacht had, — tóch naar Jeruzalem?

De belofte zegt het. En ik gelóóf de belofte. En het wordt lichter en blijmoediger in mijn hart. Het einddoel van de reis staat vast. Ik zal de stad Gods zien.

En, terwijl ik de belofte in mijne hand houd, vertrekt de trein.

* * *

Het wachten van den trein had zijne oorzaak. Er schijnt veel in orde te moeten gebracht, eer men de eigenlijke reis naar Jeruzalem kan aanvaarden.

Het vertrek uit Egypte gaat vrij gemakkelijk. Te half tien in den avond zijn we aan den westelijken oever van het Suezkanaal. De visitatie loopt vlot. Spoedig zijn we de douaneloods gepasseerd. Het is of de Egyptenaars blij zijn, dat ze ons kwijtraken. Hebben ze niet ook de kinderen Israels met haast het land uitgedreven? Daar staan we reeds, met andere reizigers, op den aanlegsteiger van de veerpont. Het is de rand van Afrika. Aan den overkant slaapt de Arabische woestijn onder den stillen sterrenhemel. Men vaart slechts even over van het eene werelddeel naar het andere. Onderweg houdt een Amerikaan hardnekkig tegen mij vol, dat we nu in *Klein-Azië* aan wal stappen. Het is toch maar heerlijk, zoo met Cook te kunnen reizen.

In weinige minuten is de overtocht over het kanaal geschied. Dan staan we op den Aziatischen bodem.

Maar nu begint de vertraging. Men komt Azië slechts binnen langs de loketten van het Engelsch gouvernement. Stuk voor stuk worden de reizigers op hunne papieren onderzocht. En de ambtenaar neemt er zijn tijd van. Het gaat tergend langzaam en omslachtig. Van het ééne loket schuift men naar het ándere, en dan naar het vólgende, en dan naar nóg een, om telkens nieuwe bijzonderheden op te geven. Indrukwekkende tabellen worden ingevuld, aangevuld, gewijzigd, overgeschreven, be-

sproken, vergeleken. Ik heb het gevoel, nergens ter wereld zoo volledig geregistreerd te staan als in de Arabische woestijn. Dáár weten ze eigenlijk alleen wie ik ben. Ik heb een zwaar vermoeden, dat ze daar een plattegrond van mij bezitten.

Eindelijk, eindelijk — de berg baart 'n muis — krijgen we toestemming om voor niet langer dan drie maanden in Palestina te vertoeven.

Maar nóg vertrekken we niet. Eerst moeten de ándere reizigers geholpen. Ze zijn van allerlei nationaliteit. Hoevele talen worden er gesproken op weg naar Jeruzalem! En dán moet de bagage nog uitgedeeld, die gezamenlijk over het Suezkanaal vervoerd was.

Aan al die voorbereidselen komt echter een einde. Het is middernacht, als een ruk van de locomotief zich voorplant door de wagens van den trein.

Mijne belofte begint in vervulling te gaan.

Langzaam schuiven we het donker van de woestijn in.

* * *

Het is merkbaar, dat dit gedeelte van den spoorweg oorlogswerk is. De lijn werd indertijd haastig aangelegd ten behoeve van het Engelsche leger in Palestina. Schommelend en slingerend zoekt de trein zijn weg langs de ongelijke baan.

Van uitzicht is geen sprake. Hoewel de sterrenhemel helder is, blijft de omgeving in ondoordringbaar donker verborgen. Alleen het lamplicht, dat uit den wagen schijnt, glijdt met ons mee. In dat lichtvak zie ik zand, aldoor zand, geel zand; en als ik een poosje geslapen heb, — hoelang? — en weer uitkijk, — nog altijd zand, geel zand. Het is de woestijn, waar Israel in wijden boog doortrok, de woestijn waarin de Sinaï ligt.

Israel, — het is ook op dézen tocht vertegenwoordigd. Er schoffelt een oude Jood door de zijgangen van den trein. Telkens keert hij terug. Hij heeft nog geene plaats kunnen vinden, en zoekt nu alle apartementen af; hij lijkt de wandelende Jood, die geene rust kan vinden. Zijn grijze baard en lange haren met oorkrullen geven hem een eerwaardig uiterlijk; maar zijne kleeven zijn oud en vuil; — een lange kaftan, breede hoed, en hooge Russische laarzen. Hij opent alle deuren, en gaat dan brommend verder. Hij murmureert in de woestijn. Waarom doet hij dat?

Hij komt toch gemakkelijker in Kanaän dan zijne voorvaderen, die daarginds door het zand trokken?

Zand, — nog steeds is het niets dan zand, dat ik uit het portierraam zie in het licht van den trein. En verderop, altijd de geheimzinnige nacht.

Een enkele maal stopt de trein. Er is eenige beweging buiten; geluid van stemmen. Dan vangt de schommelende tocht weer aan, — uur aan uur. Mijn geloof en blijmoedigheid zijn weer weggezonden. De belofte verschrompelt tot onvruchtbaarheid. Het is een naargeestige nacht.

Eindelijk gelukt het me wat te sluimeren. En als ik na eene korte rust ontwaakt, is er aan den Oostelijken hemel eene langgerekte lichtstreep gekomen. Maar het is bleek, koud licht; het vermag de huivering van den nacht niet te verdrijven.

Tóch wint het voortdurend in gloed. Het wordt rooder en warmer. Op het land beginnen de dingen wat meer kleur te krijgen. Het zwart is geweken voor grijs, en ook dat grijs gaat zich oplossen in grijzer en lichter tinten. Door den zijgang van den trein ga ik naar het balkon. Ik wil de zon zien opgaan over het Heilige Land. De Jood schuift weer langs mij heen. Nóg geen rust. Hier op het balkon is een vrijer en gemakkelijker uitzicht. Ik open het portierraam om den frisschen ochtendwind te laten binnenkomen. Het is benauwd in den trein; er heerscht eene lauwe, bedorven lucht. Hier voor het open venster is het heerlijk. Hoe heb ik het daarginder kunnen uithouden.

Wat is morgenlicht toch opwekkend. Het verdwijnend licht van den avond stemt weemoedig, het ontwapent; maar het morgenlicht is ánders; het gordt den mensch aan, het beurt hem op, het geeft hoop en moed; de dag begint en stort zijne jonge kracht uit. „Des avonds vernacht het geweest, maar des morgens is er gejuich”.

De trein vermindert zijne vaart; hij stopt; we zijn aan een station.

Ik ga een oogenblik naar buiten, om te informeeren waar we ons bevinden.

Gaza.

Hier was voorheen de sterke stad der Filistijnen. Het is iets eigenaardigs, zich bewust te worden dat men op de plaats is waar Simson de stadspoorten wegdroeg. Ik zie om mij heen. De zon is nog niet

opgegaan, maar het licht strijkt al over het land. Daar ginds ligt eene kleine nederzetting; het is alles, dat van vroegere grootheid bleef. Het is nog stil overal; het is nog te vroeg. De woestijn heeft hier opgehouden. Het land is groen en heuvelachtig.

Gaza.

Ik moet even heen en weer loopen, en een handvol aarde door mijne vingers laten glijden. Dit is het eerste land dat ik weer zie en betreed na Gosen. Het is hier geen vrede geweest. Hoe heeft de strijd tusschen Israel en zijne vijanden hier af- en aangegolfd, de eeuwen door. En het was Israels slechtste tijd niet, als het den Kanaäniet bekampte. Na Gosen komt Gaza, na de verlossing de strijd. In Egypte strijdt God voor Israel. Ná Egypte moet Israel zélf strijden in de kracht Gods. Het verlost volk kan de verlossing alleen strijdende behouden.

Gaza.

Israels land heeft verschillende namen. Het heet Heilige Land, Beloofde Land, Kanaän; het heet ook Palestina. Dien naam heeft het van Israels vijanden, de Filistijnen. Het is Kanaäns oorlogsnaam. Ook aan hare vijanden ontleent Gods kerk een naam; — strijdende kerk.

En het is haar slechtste naam niet.

* * *

Als de trein verder gaat sta ik weer aan het open raam van het balkon. De oude rabbijn zit nu op mijne plaats.

In het rijzend licht wordt de tocht nu een klimmend genot. Het gaat door bewoonde streken. De omgeving wordt levendiger. De bevolking ontwaakt. De trein houdt den Westkant van Palestina; hij gaat niet Noord-Oostelijk, recht op Jeruzalem aan, maar blijft vrij sterk Noordelijk houden om de spoorlijn van Jaffa naar Jeruzalem te bereiken. Links moet dus de zee liggen, en rechts strekt zich naar het Oosten het oude land van Israel uit.

Ik kijk verlangend naar buiten. Mijne opgewekte stemming is teruggekeerd. Ik ben gespannen om alles te zien. Mijn oog, mijn hart is open. Met volle bewustheid en gestrekte belangstelling wil ik het Heilige Land ingaan. Ik ga het nu in, — zeg ik tot mijzelf. Ik wil mij geheel bewust

zijn, dat ik het nu inga. Ik bén er nu, — herhaal ik zachtjes; ik zie het nu. En ik wil alles opnemen, wat ik opnemen kan.

Ginds is eene groep woningen, met eene schaapskooi. Juist gaan de schapen uit. Waarlijk, de herder gaat voor hen heen. Verderop liggen akkers, golvende akkers. Ze zijn nog niet bewassen. Hier en daar is nog eene plek zandgrond, maar overigens is alles bouwland. Daar loopt een fellah met een ezel; ginder nóg een; hij leidt een kameel, die een ploeg draagt. Het landvolk gaat uit. Ik denk aan wat de psalm zegt van den vroegen ochtend. „De mensch gaat dan uit tot zijn werk, en naar zijn arbeid.... Hoe groot zijn uwe werken, o Heere!”

Het is midden-Maart en omstreeks zes uur. De zon moet nu al opgegaan zijn, maar ik zie haar nog niet. Er ligt laag op den horizont eene lang-gerekte wolkenbank. Daarachter moet de zon boven de kim gekomen zijn. Wat hooger aan den hemel hangt, evenwijdig met de onderste, nóg zulk een wolkenlaag. Tusschen die twee ligt als eene schoone rivier de heldere blauwe lucht. Dáár zal ik de zon zien. Ze worstelt om boven haar hindernis uit te komen. Reeds begint de opperste wolkenrand te kleuren, ... te gloeien ....

O.... daar is de zon! Een fonkelende vuurpijl schiet juichend de lucht in. Nog méér! nog méér! Gloeiend barst een krans van vuurstralen open. En door die verkregen opening is het, alsof de zon ál haar kracht, ál haar spanning uitstraalt en in vlammen naar buiten perst. Héél haar brandenden schichtenbundel schiet ze tegelijk af.

Hooger rijst de vuurberg. Daar staat hij in het blauwe wolkelooze vak, en rust eene wijle. Het licht heeft overwonnen. Het jubelt in die overwinning, en laat zich geheel aanschouwen. Het ziet zegevierend omlaag naar de aarde, en ooit daar alles met de kleur van den overwinnaar.

Ja, — dit is de zon. Dit is de zon over het Heilige Land. Dit is de zon die Abraham, David, Jezus gezien hebben. Dit is de zon zooals Maleachi haar zag opgaan. „Want ziet, die dag komt, brandende als een oven.... Ulieden daarentegen, die Mijnen Naam vreest, zal de Zon der gerechtigheid opgaan”....

De Zon der gerechtigheid.

Hoe heeft ze geworsteld om over Kanaän te lichten. Geworsteld in

de aartsvaders, in David, in heel Israels geschiedenis. Hoe hebben de vromen verlangend uitgezien naar haar opgang, geloovend dat zij er was; maar hoelang bleef ze achter de wolken.

Totdat ze eindelijk opging, en haar glans legde over heel het land, in Hem, die van Zichzelfen getuigde: „Ik ben het Licht der wereld”.

* * *

Het is dag geworden.

Overal ligt het land in de vreugde van den zonneglans.

Het valt mij op, hoeveel netter het hier is dan in Egypte. Ik zie geene grauwe vuile kleihuizen, maar vriendelijke woningen met bleekroode daken. Ginds leunt een aardig dorpje tegen de heuvelhelling. Eene droge wadi slingert zich tusschen de akkers. Het bouwland is op verschillende plaatsen al groenbewassen; het is de klaverbouw, die ook in Egypte algemeen is.

De streek schijnt welvarend. We zijn tusschen Asdod en Lydda. Naar het Oosten zie ik zandgrond; en heel in de verte wazige bergen met een fijn geteekende bovenlijn. Maar het landschap waardoor wij gaan is vlak of zwak golvend. Slechts nu en dan verheft zich een heuvel met een dorpje. Eene enkele maal komt een palmboschje voor. Ook vind ik de Sakkije uit Egypte weer terug. Het landvolk is op den akker aan het werk, met kameel, ezel of koe. De kleeding van den Palestijnschen fellah verschilt niet van die uit Egypte. Maar vanwaar is die fellah? Wie zijn de tegenwoordige bewoners van Kanaäns land? Ik vermoed, dat ze — hoewel van gemengd bloed — de voortzetting zijn van de oude Kanaänieten. Israel heeft bij zijn intocht onder Jozua het land niet geheel gezuiverd. Het begin van het Richterenboek geeft eene droeve lijst van heidengroepen, die zijn blijven wonen. Begrijpelijk, dat ze in zwakke tijden weer zijn opgekomen, en dat ze, toen Israel verdreven werd, opnieuw de bovenhand verkregen. De tegenwoordige inheemsche bewoners van het land zullen nog veelszins de oude Kanaänieten zijn.

Terwijl ik dit bedenken, gaat er eene schaduw over het land.

Ik kijk naar de zon. Zij is de rivier van helderblauw overgetrokken, en nu reeds halverwege achter de tweede, hoogerliggende wolkenbank. Straks is ze er geheel achter verdwenen. De kleuren verdoffen. Eene hui-

vering vaart over het veld. Er is een nieuwe aanval van de wolken op de zon. Ze hebben het weer gewonnen.

Ik denk aan de tegenwoordige bewoners van Palestina. Zij hebben het weer gewonnen. Ach, de Zon der gerechtigheid ging over het Heilige Land weer schuil. De wolken van ongelooft en verharding hebben er zich voor geschoven. Kanaän zonk weer terug in de schaduw waaruit God het eenmaal oprichtte.

Zeker, — het is hier wel schoon. Ik zie olijvengarden, en sinaasappel-boomen. Hoe lief staan die vele kleine roode bloemen tusschen het gras. Doch daar in de verte verheft zich een mináret; de Islam roept van den hoogen omgáng de grootheid van Allah uit over het land.

Dat is de wolk voor de zon.

Dat is Kanaän in het duister.

* * *

Wij zijn te Lud.

Lud is het Lydda uit de Handelingen der apostelen, waar Petrus gezegd heeft: „Eneas! Jezus Christus maakt u gezond”; daar ontving hij ook het verzoek om naar Joppe te komen, waar Dorkas gestorven was. Van Joppe is hij toen naar Cesarea geroepen, naar den heiden Cornelius. Lydda ligt dus op den weg, dien het Evangelie van uit Jeruzalem zich baant naar de heidenwereld. Het is de lijn Jeruzalem—Lydda—Joppe—Cesarea; — ’n lijn van wonderen, die vanuit het Pinksterfeest de wereld ingaat.

Te Lud moeten we overstappen. Hier bereikt namelijk de spoorweg van Kantara dien van Jaffa naar Jeruzalem, en langs dezen laatsten gaan we nu verder.

Aan het station Lud doet zich een eigenaardig tooneel voor. Op het perron staat ’n groep Joden, oude en jonge, maar alle van eender snit. Ze dragen kaftans of nauwe lange jassen, hooge laarzen, en breede hoeden of platte harige mutsen. Ze zijn van het Poolsche type. Allen dragen baarden. Bij de jongeren is de baard nog wat dun en vlassig; maar ze streelen hem als iets kostbaars, ze trekken eraan en leggen hem uit. Kenmerkend zijn ook de haarkrullen, vanonder den hoed uitkomend, langs de ooren. Alles aan hen is verwaarloosd, behalve baard en oorkrullen; die schijnen

met liefde verzorgd te worden. Ook dragen ze brillen; — ja, er zijn vele brillen bij. Het is het type van den orthodoxen Jood in Palestina.

De Joden wachten onzen trein op, en hun speurende blikken gaan langs de wagens, als de trein binnenkomt.

Dan, ineens stormen allen tegelijk op ónzen wagen af.

Wat zou er zijn?

Ha, — de oude rabbi, die met ons uit Kantara gekomen is. Ik had hem vergeten. Hij staat aan het open raam. Zeker wisten zijne geloofsgenooten van zijne komst. Ze halen hem af. Ze dringen om het portier, waar hij zal uitstappen. Ze grijpen zijne handen. Ze beuren hem bijna uit den trein. Hij is zeker een man van aanzien in hun kring. Hij staat nu in hun midden, en zij dringen begeerig om hem heen, als om een lief wonder dat ze beschouwen. Wat moet die oude man bemind en geacht zijn bij de Joden; hoe moet er naar zijne komst verlangd zijn. Ik kan niet te weten komen, wie en wat hij is; maar hij is stellig een autoriteit. Zie, zijne gebogen gestalte heeft zich opgericht; hij is gerezen in lengte; met voor naamheid neemt hij de begroeting en hulde in ontvangst. Ze kunnen niet van hem afblijven, ze betasten zijne kleeren, ze streelen zijne handen, „ze ruiken aan hem”, zegt een onzer. Ik sta achter zijn rug, en zie de blikken waarmee ze hem beschouwen. Liefde ligt er in hunne oogen, piëteit, kinderlijke eerbied, verrukking, gloed, felle gloed.

Nu beweegt de groep zich naar den anderen trein. Men beurt den oude erin. Maar de overigen gaan ook mee. Ze gaan dus naar Jeruzalem. Blijkbaar is men hem tegemoet gereisd en geleidt men hem naar de heilige stad. Allen willen in hetzelfde appartement. Het is er proppend vol; men staat in den zijgang rondom de deur. Men wil maar een blik, een woord, een vingerdruk van den oude genieten.

Ik denk aan de ontmoeting te Appius-markt en de drie Tabernen, waar de broeders Paulus tegemoet kwamen op zijne reis naar Rome. Zou iets dergelijks toen óók, met Oostersch vuur, hebben plaats gevonden?

Vuur, — ja, dat heb ik gezien. Joodsch vuur. Ik heb het gezien in hunne vlamme blikken, hunne felle bewegingen. Wat moet er een gloed branden in dat oude volk, na zooveel eeuwen van knechtschap.

Hoeveel energieke kracht ligt er in hun aard, hun religie. Dit volk gaat niet onder. Dit vuur trapt men niet uit. Het smeult en brandt overal in de wereld. Vaak verborgen. Maar in Kanaän heb ik de asch weggerakeld gezien, en het vuur weer zien uitspatten in gloeiende vonken.

* * *

Van Lud gaat de trein met eene groote bocht naar het Oosten, naar Jeruzalem.

We passeeren het stadje Ramleh. Volgens de overlevering is dit het oude Arimathea. Het heeft een toren uit den tijd van de kruisvaarders.

Het land is hier nog vrij vlak, licht golvend. Het is overal bebouwd, en groen. Er is eenige overeenkomst met ons „Westland”. De streek is vrij dicht bewoond. De stations dragen drie opschriften; in Arabische, Hebreeuwsche en Latijnsche letters.

Na eenigen tijd begint de streek heuvelachtig te worden; en naar het Oosten zijn in de verte de bergen zichtbaar, waarop Jeruzalem moet liggen.

Hoe schoon is dit heuvelland. Tegen de hellingen liggen de akkers. Ze zijn zachtgroen van kleur. Waar de grond nog beploegd wordt, komt de kleur van den bodem uit; — roodbruin. Als de zon even doorbreekt, en tegen de heuvelglooiing haar spel houdt met de tinten der aarde, ontstaat eene wonder-teere kleurenmengeling; — licht- en donkergroen, zachtrood en diepbruin. Op den heuveltop graast eene kudde zwarte geiten; het licht glijdt over de glimmende vachten. Hoe schoon moet dit land geweest zijn! Wij zijn geneigd, bij de lectuur van den bijbel, om het als schóón te zien. Maar het *is* schoon. Zoodra Kanaän maar weer bebouwd wordt, zoodra het maar weer léven gaat, is het een wondermooi land. In dit verband mag de arbeid der kloosterlingen genoemd worden. De kloosters vervullen thans in Palestina de taak, die zij voorheen in Europa verrichtten; ze onderwijzen de bevolking, ze leeren op welke wijze de huizen gebouwd, de wegen aangelegd en de akkers verzorgd moeten worden; ze zijn middelpunten van heilzame cultuur.

Langs en over de akkers loopen randen van witte steenen, groote en kleine. Het zijn de steenen, die bij het ploegen en eggen te voorschijn komen en in rijen aan den kant gelegd worden. Het is een apart werk bij den landbouw in het Oosten, om de steenen, die aan de oppervlakte

van den akker komen, op te ruimen. In het lied van den wijngaard zegt Jesaja, dat de Heere Zijn land omtuind en van steenen gezuiverd heeft.

Hier en daar zie ik op de akkers onbebouwde of onbegroeide plekken. Het zijn plaatsen, waar de rotsgrond dicht onder het oppervlak van de aarde ligt; soms komt de witte rots boven het roodbruin van den grond uit. Dit zullen nu de steenachtige plaatsen zijn uit de gelijkenis van den zaaier.

De heuvels hebben veelal denzelfden vorm. Ze zijn gelijkmatig rond, als ontzaglijke molshoopen. Tot halverwege de helling ongeveer liggen de akkers. Meer naar bóven groeit gras en mos; tusschen het groen liggen duizende bij duizende witte steenen van allerlei vorm; daar loopen de zwarte geiten met hunne lange, slap-afhangende ooren. Bovenop den heuvel staan soms de zwarte rechthoekige Arabierententen met opgestoken voorgordijn. Hoe schilderachtig is dit land. Hoevele kleuren kan men hier tellen.

* * *

Gaandeweg verlaten we nu het heuvelland en gaan de bergstreek in. Het landschap wordt ruwer, rotsachtiger, minder bebouwd en ook minder bewoond.

Onze trein kiest zijn weg door de vallei van Sorek. Aan beide kanten komen rotspartijen, lichtgeel van kleur. Door de vallei slingert zich de droge bedding van eene beek, de Sorek. In deze streek woonde voorheen de stam van Dan. De vallei van Sorek opent een natuurlijken weg naar Jeruzalem, en de Filistijnen volgden dien weg ook herhaaldelijk. De stam van Dan kreeg daardoor gedurig met de Filistijnen te strijden. Het richterschap van Simson, die uit dezen stam geboortig was, is dan ook een voortdurende kamp met dien vijand. Vanuit den trein kan men links tegen het gebergte het dorpje Sarâa zien liggen; het is het oude Zora, waar Simson geboren werd. In deze vallei van de beek Sorek woonde ook Delila, die hem verleidde zijn Nazirëerschap te verloochen.

Het is begrijpelijk, dat ik met aandacht de streek beschouw waar Simson moet zijn opgegroeid. Het is eene groteske omgeving. Hier is niet het vlakke land met stagen stillen arbeid, maar hier zijn de bergen en klippen, die een onafhankelijken, onrustigen geest kunnen kweken.

Simson heeft hier gezworven. Op gindsche rotsen heeft hij gestaan. Hij zal op de hóógste geklommen zijn; hij, de onafhankelijke en eenzame die door God gezet was in de poort van het land, in de vallei van Sorek; die altijd alléén was, die alléén streed, en alléén den stoot des vijands opving voor heel het volk, — onbegrepen; onafhankelijk en eenzaam in zijn leven, onafhankelijk en eenzaam ook in zijn sterven; maar wie het eerste wil zijn, moet den moed hebben ook het tweede te wezen.

Het is hier historische grond. Wat is er al aan geschiedenis over die verweerde kalkbergen gegaan, in den loop der eeuwen. Daar liggen ze nu, met oude grimmige gezichten, vol groeven.

Maar zij hebben ook den strijd gekend.

* * *

In het appartement naast het onze hoor ik een gesprek tusschen een Amerikaan en een gids.

Er zijn namelijk te Ramleh reeds verschillende gidsen in den trein gekomen, die vanuit Jeruzalem de reizigers tegemoet gegaan zijn, om hunne diensten aan te bieden.

Een van hen heeft een Amerikaanschen toerist te pakken gekregen.

De man vertelt argeloos wat hij in Palestina wil bezoeken.

„I want to see the Dead Sea”.

„I want to see Jaffa, and Cesarea”.

O, de gids zal hem alles laten zien wat hij maar wil. Hij geve zich maar aan hem over; hij zal voor alles zorgen.

Hij zal maar dadelijk een voorbeeld van zijne terreinkennis geven. Juist gaat de trein voorbij eene bergspelonk. Welnu, dat is een hol waar Simson gewoond heeft.

Met een ruk van verbazing wendt de Amerikaan zich naar buiten.

„You are sure, that”....

„Quite sure, sir”.

„Quite sure”, — dat zal in den komenden tijd wel het woord worden, dat we op allerlei herinneringsplaatsen voor een ruimen bakschisch te hooren kunnen krijgen.

Doch wij zullen ons door deze gidsen-„surity” maar niet laten leiden. Het zal meer bezonken genot geven, meer eigen bezit worden, wanneer men de dingen zélf zoekt en vindt, dan wanneer men alle moeilijkheden ontgaat, en zich door een ander laat helpen.

Onze trein is intusschen gaan stijgen. We rijden langzamer. We moeten de hoogte bereiken, waarop Jeruzalem ligt. Soms gaan we door een oplopend ravijn, soms windt de trein zich om de flanken der bergen naar boven. Bij tijden hooren we de locomotief zuchten.

Hoe grootsch is de natuur hier. Het bouwland is verdwenen. De streek is eenzaam en woest. Hier en daar rijst de geelbruine rots loodrecht naast ons op; dan weer gaan de bergen in terrassen omhoog. Het is het bergland ten Westen van Jeruzalem. Overal ziet men de wadi's zich tusschen de rotsen dóórwringen. Ze zijn nu droog. De bedding wordt afgeteekend door eene streep van witte steenen, die de stroom op zijn wilden wintertocht van omhoog meesleurt. Lief staan tusschen de rotsen ontelbaar vele kleine roode bloemen; overal dezelfde, maar overal mooi. Zijn het anemonen? Ik vraag aan een Jood, hoe hij die bloemen noemt. Hij schrijft den naam met Hebreeuwsche letters in mijn zakboekje; — Kalannia.

Steeds stijgen we. Het is alsof men de krachtsinspanning van de locomotief kan voelen. Het laatste gedeelte van de reis naar Jeruzalem is het gemakkelijkste niet. Voortdurend gaat het in bochten en slingers om de bergen heen en schuin tegen de hoogten op. In de krommingen van den weg kan men den geheelen trein zien.

Aan het station Bittir staan weer andere Joden te wachten, die den oude verwelkomen, en met hem meereizen.

Nu zijn we op de hoogte van Jeruzalem. Het stijgen houdt op. De trein rijdt gemakkelijker. Het gefluit der locomotief klinkt als een kreet van vreugde.

De omgeving begint hier ook te veranderen. De klippen en ravijnen wijken weer voor begroeide heuvels. De streek is meer bewoond en onderhouden. Tegen de hoogten staan olijfboomen.

Nog eenigen tijd, — en dan is het merkbaar dat we Jeruzalem naderen. Er komt een ander type van woning; meer modern. Ik zie witte villa's.

Het is de aanvang van de voorstad, die Jeruzalem in den nieuweren tijd aan den Westkant gekregen heeft. Daarachter ligt nog de oude stad, als één onveranderd geheel, tusschen haar hooge muren besloten.

Er is beweging onder de reizigers gekomen; men zoekt de bagage bijeen. Dan wordt het stil; de gesprekken houden op; allen kijken naar buiten.

Ik kan niet ontkennen, dat ik ontroerd ben, nu het groote oogenblik zoo dichtbij is, en ik aanstonds de heilige stad zal binnengaan. Ik meen hetzelfde te zien bij mijne medereizigers, hoewel niemand het den ander bekennen wil. Men gevoelt dat er spanning is.

Nu rijden we tusschen de huizen van de voorstad; .... de trein gaat langzamer, ... langzamer; .... hier begint een perron; .... een geknars van remmen; .... een lichte stoot in onzen wagen....

Dan staat de trein stil.

Jeruzalem.

* * *

De drukte van het station neemt spoedig de spanning weg.

Er is ook hier eene groep Joden die den eerwaardigen oude verwelkomt. Met voorname achteloosheid reikt hij hier en daar eene hand. In levendig gesprek en met drukke gebaren drijft het geheele gezelschap stadwaarts, en verdwijnt straks in de donkere opening van eene poort.

We staan op het stationplein. Er is geschreeuw van koetsiers, chauffeurs, hotel-agenten. We gaan de straat af, die naar de stad leidt. Het is niet ver.

Dán zijn we er.

Ik zie het. Ik herken het.

Ik zie de muren; de hooge, oude, machtige muren. Dit zijn nu de muren van Jeruzalem.

Ik zie eene poort, — zwaargebouwd. Men gaat in en uit. Het moet de Jaffapoort zijn.

Jeruzalem. Dit is dan nu Jeruzalem.

Ik tracht het moment te grijpen, en bewust te genieten. Maar het gelukt mij niet ten volle.

Nu gaan we de poort binnen.

En dan komt het even óver me.

Jeruzalem, Jeruzalem, — herhaal ik zachtjes in mijzelven, — onze voeten zijn staande in uwe poorten.

* * *

De belofte heeft niet gelogen, — de belofte van mijn spoorbiljet.

Waar heb ik dat biljet nu?....

Och ja, natuurlijk, — ik heb het afgegeven aan het station. De belofte is ingeruild voor de vervulling, het geloof voor aanschouwen.

Neen, — ze heeft niet teleurgesteld, deze belofte.

Ik denk aan Abraham.

Wat had hij méér dan eene belofte? Maar hij is uitgegaan in het geloof aan dat woord, en hij heeft zich niet vergist.

Ik denk aan Israël.

Wat had het méér dan eene belofte, toen het Gosen verliet, — de belofte van het land Kanaän? En alles kwam ertegen op, en de reis duurde zoolang. Maar voor hén, die de belofte vasthielden, heeft deze zich vervuld.

Ik denk aan alle pelgrims naar het Beloofde Land, naar Jeruzalem, het nieuwe Jeruzalem.

Wat hebben zij méér dan eene belofte? Hoe kunnen zij toch voor een enkel woord, de enkele toezegging van een Onzienlijke, de schatten van Egypte, de rijkdommen der wereld verlaten? Hoeveel is er, dat die belofte weerspreekt! Hoeveel teleurstelling ondergaan ze op weg naar Sion! Hoeveel houdt hen tegen, en tracht hen te doen terugkeeren!

Maar de ware pelgrims houden de belofte vast.

Zij is hun licht en hun kracht.

En allen, die deze belofte vasthouden, komen zéker in Jeruzalem.

Een iegelijk van hen zal verschijnen voor God in Sion.

Wat is waarheid?

Ach, we kunnen het Pilatus niet kwalijk nemen, dat hij, sceptisch gestemd door allerlei leeringen, die zich als „de waarheid” aandienden, eens dit woord van twijfelzucht sprak: „Wat is waarheid?”

Aan eenzelfde scepticisme gaat zoo licht de bezoeker van het Heilige Land lijden. Vooral wanneer hij, gelijk het een theoloog betaamt, tevoren de noodige hoeveelheid wetenschappelijke en stichtelijke reisbeschrijvingen verorberd heeft.

Hij voelt iets benauwends in de preciese alwetendheid, waarmee de papieren en vooral de lijfelijke gidsen hem rondleiden met dat eentonige: „hier stond dit en daar gebeurde dat.”

Dan valt wel eens in de gedachten die klacht van Rilke:

„Ich fürchte mich so vor der Menschen Wort.

Sie sprechen alles so deutlich aus. . . .

Sie wissen alles was wird und war,

Kein Berg ist ihnen mehr wunderbar”.

* * *

Het kost wezenlijk moeite om zich aan een sceptischen twijfel te ontworstelen, als men b.v. vlak bij elkaar twee Gethsemane's aanwijst, of op den Olijfberg twee kerken vindt, die beide de plaats aanwijzen, waar Christus ten hemel zou zijn gevaren.

En zelfs bij den meest naieven bezoeker gaat het vertrouwen in de overlevering wel wat wankelen, als hij zich met de pijnlijkste accuratesse ziet aangewezen, waar in Gethsemane de drie discipelen sliepen, waar Judas den Meester de verraderlijke kus gaf, of waar de Heiland neerknielde en bloed zweette.

En hij glimlacht, als men op den Olijfberg weer precies de plek aanwijst, waar de discipelen stonden, toen de engelen hen aanspraken met dat: „gij, Galileesche mannen!”

Toch moeten we billijk blijven.

Voorals als we bij onze wandelingen op den gewijden grond ook nog iets genieten willen.

Aan de eene zijde dreigt het gevaar van een naïveteit, die zonder kritiek alles aanneemt.

De *theoloog* heeft er gewoonlijk wel niet zoo heel veel last van, maar ze is toch volstrekt de wereld nog niet uit. We betrappen ons zelf nog ieder oogenblik op het verlangen, om toch ook *die* plaats nog eens te bezoeken en *die* plek te bekijken, al weten we vooruit, dat de historische zekerheid, waarmee de groote „Men” die plek als de echte aanwijst, toch heel gering is.

Naïef was de oude wereld.

Wij, twintigste-eeuwers, wij verbazen ons vaak, als we de apologeten der eerste eeuwen hooren argumenteeren. Hoor 'n Origenes b.v. tegenover Celsus betoogen, dat men in Bethlehem de grot vertoont, waarin Jezus geboren is, en in de grot de kribbe, waarin Hij gelegd is”.

Blijkbaar is dat „vertoon” voor Origenes niet alleen een deugdelijk bewijs voor de juistheid van de aangewezen *plek*, maar zelfs voor de historische zekerheid van het *feit*!

En die naïveteit is de wereld volstrekt nog niet uit. Zie slechts die kudde-toeristen aansloffen achter den gids, zijn woorden indrinkend: „O, hè, ja, juist, wel zoo!”

Haast benijdbaar! Die kudde geniet ten minste.

Maar aan den anderen kant dreigt ook het gevaar van een scepticisme, dat in zijn quasi-wetenschappelijkheid zoo koud aandoet.

Daar zijn er ook, die zòò vercritiseerd zijn geworden, dat de enkele mededeeling: „hier stond dit” voor hen reeds genoeg is om te beweerden, dat 't dan wel ergens anders gestaan zal hebben.

Men moet toch laten merken, dat men er verstand van heeft! Zooals een „muzikaal” mensch zijn muzikaal gevoel toch minstens in een half dozijn aanmerkingen dient te demonstreeren, als hij een concert met zijn tegenwoordigheid vereert.

Jacob Israël de Haan schreef eens in zijn „brieven uit Jeruzalem”: „Het spreekt vanzelf, dat de „leliën des velds” geen leliën zijn geweest. Want het spreekt vanzelf, dat het nooit is, gelijk het geschreven staat.

Stond er nu b.v. „aanmerkt de boterbloem des velds”, dan zou het zeker de moeite loonen te bewijzen, dat het geen boterbloemen zijn geweest, maar b.v. leliën.”

Gewis, daar is een element van waarheid in dit sarcasme.

We moeten billijk blijven.

* * *

Natuurlijk mag de overlevering kritisch getoetst, maar ze mag niet smadelijk geminacht worden alleen omdat ze „maar” overlevering is.

Vele van de overleveringen stammen uit een eerwaardig, grijs verleden en gaan terug tot de eerste eeuwen van onze Christelijke jaartelling. En nu mogen de ouden minder critischen zin gehad hebben dan ons geslacht, daar is toch vaak iets teers in die tradities.

In de volgende hoofdstukken zullen we, bij de bespreking van bepaalde plaatsen, herhaaldelijk ook met de traditie in aanraking komen.

Palestina is het land van de traditie.

De kinderlijke vroomheid der eerste eeuwen zocht zoo gaarne de aanbidding op de „heilige” plaatsen.

Men voelde zich daar „dichterbij”.

En zoo heeft men alles vastgelegd door localisatie van elk voorval uit het leven van den Heiland of van de discipelen.

Dat men daarin te ver ging, dat de fantasie te vrij spel kreeg, het ligt voor de hand.

Begrijpelijk is ook, dat elk dorpje graag een plekje aan wilde wijzen, waar iets gebeurd was. Waar Maria b.v. maar met eenige mogelijkheid geweest kan zijn, daar is 'n Mariagrot of 'n Mariabron.

En vooral de onderlinge naijver der verschillende kerken heeft hier heel wat verwarring gesticht. Waar de Latijnen wat hadden, daar moesten de Grieken toch ook niet onderdoen — *l'histoire se répète!* —

Jerobeam bouwde zijn altaar te Bethel, opdat „zijn menschen” toch maar niet naar Jeruzalem zouden trekken.

* * *

Laat me 'n paar grepen doen, om de grilligheid aan te toonen, waarmede men heilige plaatsen *maakte*.

De geboorteplaats van *Christus* is door een bijna onbestreden traditie

geplaatst, waar zij nu nog aangewezen wordt, in de Geboortekerk te Bethlehem. En al trok men in twijfel of de „stal” wel een „grot” is geweest, de „geboortegrot” heeft toch geen concurrentie gekregen.

De geboorteplek van Johannes den Dooper heeft echter veel stof tot discussie opgeworpen. En waar het Evangelieverhaal zoo vaag bleef in zijn aanduiding, en alleen melding maakte van „een stad in Juda in het gebergte” (Luk. 1 : 39) daar kreeg de fantasie ruim veld.

Wat is in den loop der eeuwen dan ook hier gefantaseerd! Natuurlijk kwamen *Bethlehem* en *Jeruzalem* in aanmerking; ja, met totale negatie van het verhaalde in Luk. 1 werd *Machaerus* genoemd, dat niet eens in Judea lag!

Daar is volgens de traditie Johannes onthoofd.

Waarom zou hij er ook niet geboren kunnen zijn?

Meer historischen zin toonden zij, die zoeken gingen naar de *priestersteden*, die ons in Jozua 21 genoemd worden.

En zoo kwamen „onder de duizenden van Juda” als sollicitanten ook Hebron en Jutta.

Sinds den tijd der kruisvaarders treedt *Ain-Karim* naar voren, een dorpje, dat ongeveer anderhalf uur ten Westen van Jeruzalem ligt.

Maar de traditie was daarmee nog niet bevredigd.

Nu moest natuurlijk nog precies de plek worden aangewezen, waar het huis van Zacharias stond en waar Maria haar nicht Elisabeth ontmoette.

Maar alles is terecht gekomen.

Een crypt in de Johanneskerk wijst de plek aan, waar Johannes het levenslicht aanschouwde en waar de oude Zacharias zijn „*Benedictus*” zong: „Geloofd zij de Heere, de God Israëls”.

Iets verder is een Roomsche Kapel, *Mar Zakarja*, waar de ontmoeting plaats had tusschen Maria en Elisabeth. Daar dichtte Maria haar *Magnificat*: „Mijn ziel maakt groot den Heer!”

Ziezoo, alles heeft zijn plaatsje.

Maar 't is begrijpelijk, dat de Mohammedanen nu toch ook een aandeel in den buit der herinneringen wilden hebben en boven de bron, de „Maria-bron”, een moskee hebben gebouwd.

In Nazareth is het precies zoo gegaan.

De Roomsch-Katholieke „Annunciatie-kerk”, de kerk der aankondiging, wijst precies de woning van Maria, de keuken van haar huis, de plaats, waar zij stond, toen de engel haar de boodschap bracht, benevens de plaats, waar de engel stond.

Een andere kerk is verrezen boven de plaats, waar Jozefs werkplaats was.

Gelukkig voor de Grieken, dat zij zich meester hebben kunnen maken van een andere historische plek, n.l. van de Synagoge, waar de Heiland door zijn stadgenooten werd uitgeworpen.

In Kana is het niet anders.... ja erger!

Zoowel de Latijnsche als de Grieksche Kerk zijn beide verrezen op de plaats, waar de bruiloft zou hebben plaats gehad. En beide vertoonen nog de vaten, die er stonden naar de reiniging der Joden.

De Grieken hebben 'n paar zware, lompe steenen potten, de Latijnen een sierlijke albasten vaas!

Zoo dient van allerlei kanten de „waarheid” zich bij ons aan.

Wie zal kunnen beslissen?

Wat is waarheid?

* * *

Daar is gevaar voor al te groote naïveteit.

Daar is ook gevaar voor al te groot scepticisme.

We moeten billijk blijven.

Critiek is noodig, maar criticisme beneemt alle genot.

Niet elke traditie is betrouwbaar, maar daarom is elke traditie nog niet a priori een leugen. De waarde van de traditie is toch, dat ze door een enkelen naam u opeens in Bijbelsche sfeer zet.

En zóó moet Palestina toch bereisd en gezien worden.

Iets van het oude Jeruzalem.

Wie naar Jeruzalem gaat, doet dat niet in de eerste plaats om de huidige stad. Die is al heel weinig belangwekkend. De straten zijn er nauw en vol; de bestrating slecht en glibberig; de huizen vuil en slecht onderhouden. Mensch en dier tracht er zijn weg te vinden. Neen, niet met haastigen tred. Een Oosterling „loopt” niet, hij „wandelt”. Dat doen de dieren er ook. De kameel met zijn typischen „woestijnpas” draaft alleen, wanneer bijzonder groote dwang op hem wordt uitgeoefend. Anders stapt hij hoekig en bonkig. De ezel draaft ook niet, als hij niet met geweld er toe wordt gedwongen. Honden zijn er niet meer. Die heeft de Engelschman opgeruimd. Neen, niet op bloeddorstige wijze. Eenvoudig door er een hooge belasting op te leggen. Zoo zijn er dus geen dravende dieren in Jeruzalems straten. Dat zou trouwens moeilijk gaan. Ze zijn er veel te nauw voor en in de handelswijken loopen er te veel menschen in. Van allerlei slag: Joden en Arabieren, fellahs en bedoeïenen, ieder met eigen geur. De een is als ’t ware omhangen met een lucht van knoflook en uien; de ander van rook en vet; en bijna allen van die weeë lucht, welke menschen vergezelt, die gedwongen zijn in een warme luchtstreek te leven en er allerminst aan denken, dat ook hun huid verzorging noodig heeft.

Neen, aantrekkelijk is het er niet, daar in dat huidige Jeruzalem. Men moet er *willen* zijn, anders loopt men er na korte kennismaking gauw weer uit. Zelfs het Christendom vertoont er zich onder heel weinig behagelijken vorm, levend van traditie, die meestal met de feiten spot, versteenend in vormendienst, die aan alle zielsbeweging den adem ontnemt.

Wij waren er dan ook niet heen gegaan om de stad in haar huidige apparitie te bestudeeren. We liepen er slechts, omdat we op zoek waren

naar het oude en namen de onaangenaamheden van het nieuwe slechts als iets onvermijdelijks aan.

* * *

Het oude!

Het is merkwaardig, hoe de begrippen „oud” en „jong” zich wijzigen naar gelang van de omgeving, waarin we verkeerden. Als ik in een Nederlandsche stad loop en een gebouw bezichtig uit de 17de eeuw, dan noem ik dat „oud”. Zie ik er een uit de 14de eeuw, dan noem ik dat „heel oud”. Ben ik echter in Rome, dan hecht ik het begrip „oud” aan de eeuwen, vlak voor en vlak na onze Christelijke jaartelling en worden de 14de en de 17de eeuw ineens „jong”. In Athene gaat het begrip nog verder terug en hecht het zich aan den tijd van Péricles, en als ik van hem verder opklim b.v. tot den Myceenschen tijd, dan noem ik dat „heel oud”. Maar als ik in Jeruzalem wandel, dan gaat het begrip „oud” nog verder achteruit. Dan is het Jeruzalem van Jezus’ dagen niet „oud” in vergelijking met dat van David en is dit weer betrekkelijk „jong” tegenover het Jeruzalem van Abrahams dagen, toen de geheimzinnige figuur van Melchizedek heerschte over Salem.

Het oude Jeruzalem!

Wat ik er dan mee bedoel? Wel, de stad, die met Titus in 70 n. Chr. op zulk een wanhopig-bloedige en tragische wijze in vlammen is opgegaan, en die van daar opklimt tot in de grijze oudheid. De stad van David en van Davids grooten Zoon. De stad der profeten en der apostelen. De stad van de ark en van het kruis.

Eigenlijk had ik moeten zeggen: de steden . . . , want er liggen heel wat Jeruzalems op elkander. Er zijn plaatsen, waar meer dan vijf en twintig meter puin ligt! Hoe dikwijls Jeruzalem is verwoest, voordat David haar met genialen greep tot de hoofdstad van zijn rijk maakte, weten we niet. Maar wel weten we, dat Nebukadnezar de stad verwoestte, dat de Joden onder Ezra en Nehemia haar weer opbouwden en dat ze na tal van wederwaardigheden door Titus bijna geheel met den grond is gelijk gemaakt, waarna keizer Hadrianus in 135 een nieuwe stad naar Romeinsche structuur op haar puinhoopen herrijzen deed, welke op haar beurt allerlei rampen over zich heeft zien komen. Allerlei legers

hebben de eeuwen door het oude Jeruzalem omringd, die niet alleen hare muren hebben gerammeid, maar ook hare gebouwen hebben vernield. Herhaaldelijk hebben aardbevingen haar getroffen, waardoor woningen zijn in puin gestort en muren zijn omgevallen. Hier liggen de eeuwen van menschelijke samenleving op en naast elkander, overdekt door de laatste cultuurlaag uit den tijd der Middeleeuwen. Als deze laatste eens kon worden weggenomen en de techniek der opgravingen eens kon worden te werk gesteld om alles, wat de eeuwen daar verborgen hebben, aan het licht te brengen! Alleen reeds de gedachte daaraan brengt het hart in ontroering! Onberekenbare schatten zouden voor onze oogen verrijzen. Tal van bladzijden zouden weer aan Israëls geschiedboek kunnen worden toegevoegd.

Maar helaas! We zijn met betrekking tot het oude Jeruzalem niet in de gunstige positie, waarin we ten opzichte van het misschien nog oudere Sichem verkeerden. Het oude Sichem is — wanneer, weten we nog niet, maar zal misschien door de Duitsch-Nederlandsche opgravingen van Sellin & Böhl aan het licht worden gebracht — op een bepaalden tijd verlaten, waarna meer Westwaarts een nieuw Sichem is gebouwd, dat door Herodes onder den naam van Neápolis is uitgebouwd en verfraaid en nu als Nabloes bekend staat. Het huidige Jeruzalem echter staat nog ongeveer op hetzelfde terrein als het oude. Ongeveer, zeg ik; want toen Hadrianus in 135 n. Chr. op de door Titus achtergelaten puinhoopen een nieuwe stad bouwde, liet hij behalve de reeds door de latere Hasmoneënen met den grond gelijk gemaakte Davidsburch ook het grootste gedeelte van de oude woonstad op den Zuid-Westelijken heuvel buiten de nieuwe muren. Men kan dus zeggen, dat Jeruzalem naar het Noorden gekropen is.

* * *

Het oudste gedeelte ligt dus nu buiten de muren. Het Oostelijkste stuk daarvan is de heuvel, die zoo lang in het bezit is geweest der Jebusieten en dien David alleen tengevolge van Joabs krijgslist in handen heeft kunnen krijgen (2 Sam. 5 : 70). Op den Westelijken heuvel, die daarvan gescheiden is door de Zuidelijke helft van het Tyropéon (Mestdal,

ten onrechte vaak Kaasmakersdal genoemd), lag vroeger de oude stad in haar kleinsten omvang, dus het Jeruzalem van b.v. Richt. 19 : 11.

Van deze beide heuvels is de laatste het breedst. Ook is hij ongeveer 30 M. hooger. In Jozefus' dagen maakte deze de „bovenstad” uit. De eerstgenoemde vernauwt zich over een afstand van 600 M. tusschen het Kidrondal en het Tyropéon, die elkander vinden vlak bij den Silóa-vijver, welke ongeveer 100 M. beneden den top ligt. Terwijl deze geheel verlaten ligt, staat op den Westelijken heuvel nog een groep gebouwen, bekend onder den naam *Nebí Daóed* (profeet David). Dit complex dankt zijn naam aan het feit, dat de traditie hier het graf van den ook door de Mohammedanen hoog geëerden David weet aan te wijzen. Dat hangt weer hiermede samen, dat men Jeruzalems Zuid-Westelijken heuvel geïdentificeerd heeft met den Sion. Maar deze traditie, die intusschen noch oud noch eenparig is, is niet gegrond op de feiten. In 2 Sam. 5 : 7 en 1 Kon. 8 : 1 wordt de naam Sion gegeven aan de Davidsstad, vanwaar men naar 2 Sam. 24 : 18 v. „opging” naar Arauna's dorschvloer, waar later Salomo's tempel verrees. Dit laatste nu kan zeker niet gezegd worden van wie uit *Nebí-Daóed* naar den tempelberg gaat, want de Westelijke heuvel ligt hooger dan de Oostelijke.

Het laat zich echter gemakkelijk verstaan hoe de naam Sion, die oorspronkelijk aan den Zuid-Oostelijken heuvel gegeven werd, ten slotte naar den Zuid-Westelijke kon overgaan. In het O.T. zien we hoe de naam overging eerst naar den tempelberg en vervolgens naar de geheele stad (Jes. 8 : 18, 24 : 13, Jer. 8 : 19, Jes. 1 : 27, 49 : 14, 52 : 1, Zef. 3 : 16 e.e.). Vervolgens is hij in onbruik geraakt, totdat de Christengemeente van Jeruzalem hem weer in eere bracht. Door keizer Hadrianus was hun echter de toegang tot de heilige stad ontzegd. Toch trok hun hart daarheen. Toen hebben ze als verzamelpunt gekozen dat gedeelte, waar de traditie de zaal zocht, waarin de Heere Jezus met zijn jongeren het Pascha at, waarin zij na zijn dood zouden hebben vergaderd en Hij zich aan hen zou hebben vertoond, waarin ook het Pinksterwonder zou zijn geschied. En die zaal lag, gelijk nog heden ten dage door traditionalisten wordt beweerd, buiten den Zuidelijken stadsmuur ter plaatse, waar nu het gebouwen-complex *Nebí-Daóed* staat. Dat werd toen voor de

Christenen het eigenlijke Jeruzalem, Sion, en de poort, die uit de stad daarheen leidde, werd toen „Sionspoort”.

* * *

Herhaaldelijk en lang heb ik rondgedwaald op den Zuid-Oostelijken heuvel, die nu verlaten ligt. Alleen een enkel bouwvallig huisje en een paar armzalige boomresten spreken hier van leven. Voor 't overige leeft er hier al heel weinig. Wat heb ik het er warm gehad, als ik telkens afdaalde of opklom om toch de geheele situatie in mij op te nemen en een beeld mij te vormen van wat eertijds de Davidsstad is geweest!

Eerst schijnt het haast niet mogelijk, dat hier zulk een sterke burcht heeft gestaan als ons uit 2 Sam. 5 tegemoet treedt. De huidige tempelberg schijnt daarvoor veel meer in aanmerking te komen, of liever nog de heuveltop, waarop bij de tegenwoordige Jaffapoort Herodes de Groote zijn geweldige paleisburcht heeft gebouwd, die Titus zooveel te stellen heeft gegeven en die de geheele stad beheerschte. Maar bij een weinig toezien komt de zaak toch wel een beetje anders te staan. De tempelberg en Herodes' paleis zitten aan het plateau vast en bieden daardoor den aanvaller altijd een zwakke zijde. Bovendien: er is geen „levend” water; alleen in de rots uitgehouwen waterbakken kunnen hier voor de dorst beschermen. Maar de oude Sion, hoewel lager dan de drie andere heuvels van Jeruzalem, wordt aan alle zijden omgeven door dalen, waaruit hij met soms steile wanden oprijst. Bovendien beheerscht hij de eenige bron, die in een wijden omtrek het geheele jaar door water geeft: den Gihon, die uit de Oostelijke helling opborrelt en in verband schijnt te staan met een onderaardsch meertje in den Sion. Hij is dus in alle opzichten veel sterker en was, althans voor de primitieve aanvalswerktuigen van den ouden tijd, tamelijk wel onneembaar. Het vóór-Davidische Israël heeft zich dan ook nooit van den Jebusietenburcht kunnen meester maken. „De kinderen van Benjamin hebben de Jebusieten, die in Jeruzalem woonden, niet verdreven” (Richt. 1 : 21); ze bleef dan ook „een vreemde stad, die niet is van de kinderen Israëls” (Richt. 19 : 12). De Jebusieten waren er wel gerust op, toen ze David pogingen zagen doen om haar in zijn macht te krijgen. „Toen de koning met zijn mannen naar Jeruzalem trok tegen de Jebusieten, die in dat land woonden, zeiden zij tot David:

Hier inkomen kunt gij niet; de blinden en kreupelen zullen u teruggedrijven". Maar Joabs krijgslist om door de waterschacht, die den Gihon verbond met de burchtbewoners, naar boven te klimmen, maakte aan hun gesnoef een einde.

Een geniale greep van David om juist hier den koningszetel te plaatsen van zijn nieuw te bouwen rijk! In Hebron kon hij niet blijven. Dat lag te Zuidelijk en had een te uitsluitend Judeesch karakter om aan de Noordelijke stammen aangenaam te zijn. Bethlehem kwam ook niet in aanmerking. David was te veel staatsman om in de fout van Saul te vervallen, die zijn geboorteplaats had willen omvormen tot koningsstad en zoo een stamkoning was gebleven. Naar het oude Sichem, hoewel in het midden des lands gelegen, kon hij ook niet gaan. De herinnering aan Abimelechs mislukt rijkje en het Efraïmitisch karakter der stad maakten hem dat onmogelijk. Wat hij voor zijn nieuwe rijk noodig had, was een nieuwe stad, die niet al te ver van het middelpunt verwijderd lag en geen „geschiedenis" had. Daarvoor was Jeruzalem als vanzelf aangewezen. De stad ligt op het bergplateau, dat den overgang vormt van Juda naar Benjamin. Ze behoort aan geen der stammen. Ze is, als ze een waakzame bezetting heeft, tamelijk wel onneembaar. De koning is er dus veilig.

„Alzoo betrok David den burcht en noemde dien Davidsstad. En David bouwde rondom, van het Millo af en binnenwaarts" (2 Sam. 5 : 9). Hiram helpt hem daarbij. En straks komen Fenicische werklieden, ervaren in het bewerken van hout en steen om den Jebusietenburcht om te vormen tot een koningsburcht: de muren worden versterkt, een paleis wordt gebouwd. Daarna komt ook de ark des verbonds, die zoo lang den smaad harer krijgsgevangenschap in de stille afzondering van Kirjath-Jearim had geboet, zich na een kort verblijf ten huize van Obed-Edom voegen bij den koning in de Davidsstad. Een geweldig moment in Israëls historie! De kleine Sion wordt gewijde grond, het aardse adres van den Hemelkoning, des Heeren heilige berg, waarheen straks de stammen opgaan om den Heere te aanbidden.

* * *

Dat alles zie ik vóór mij, terwijl ik ronddool op den nu verlaten Sion

en zoek naar sporen van het verleden. Sommige springen dadelijk in het oog. Allereerst de tunnel, dien Hiskia in den rotswand boren liet om het vooral in dagen van beleg zoo kostbare water van den Gihon naar den vijver te voeren, die als verzamelplaats diende voor het water, dat door het Tyropéon naar beneden stroomde, welke vijver aan den voet van den muur lag, die door Salomo opgetrokken is om de Davidsstad met de woonstad Jeruzalem te verbinden. Om dien te zien moeten we dus naar beneden. De Gihon vloeit uit den oostelijken wand van den Sion, ongeveer 60 M. beneden den top. Hij staat nu bekend onder den naam *Ain Sitti Mirjam*, „de bron van vrouwe Maria”, dank zij een tot de 14de eeuw opklimmende traditie, dat Maria hier de kleertjes van haar Zoon kwam wasschen. Ook noemt men hem wel *Ain Oemm ed-Daradsj*, „de trappenbron”. Dit dankt hij hieraan, dat men, nu de bodem van het Kidrondal door het in den loop der eeuwen neerstortend puin zoo geweldig gerezen is, niet minder dan 32 treden naar beneden moet, voordat men bij het 8 M. lager gelegen water kan komen. Deze treden, die, glad en glibberig, afgesleten zijn onder den invloed van bloote voeten en vochtige sandalen, worden naar beneden steeds smaller, zoodat ten slotte één persoon de ruimte vult tusschen de breede rotswanden, die onder de aanraking der handen gepolijst zijn. Het bassin maakt een kleinen indruk. Op geregelde tijden stroomt het water er met eenige kracht uit: in den regentijd 3 à 5 maal per dag, in den zomer tweemaal en in de herfst slechts eenmaal. Dit verschijnsel laat zich alleen hierdoor verklaren, dat de bron in verbinding staat met een in den rotswand gelegen meertje.

Op allerlei wijze hebben de beheerschers van den Sion getracht dit water, dat vooral in tijden van beleg van zoo onschatbare waarde was, binnen hun bereik te hebben. Het meest bekend is wat Hiskia heeft gedaan. Hij heeft (vgl. 2 Kon. 20 : 20) een tunnel in de rots laten uithouwen van niet minder dan 533 M. lengte, welke 66 cM. breed en behalve aan de beide einden 50 cM. hoog is.

De vele bochten van den tunnel en de vele doodlopende vertakkingen laten ons zien, hoe men in den vollen zin des woords zijn weg in de rots „zoeken” moest. De breede eindpunten toch liggen slechts 335 M. uit elkander. Hoe tevreden men dan ook was, toen het werk eindelijk af was,

bewijst een opschrift, in 1880 door badende jongens niet ver van den uitgang gevonden en sindsdien in Konstantinopel bewaard. Daarop wordt verteld hoe „de arbeiders elkander hebben tegemoet gewerkt, beitel tegen beitel, en daarop vloeide het water van het uitgangspunt naar den vijver, 1200 el ver”.

Natuurlijk heb ik geprobeerd hoever ik in den tunnel kon doordringen. Ik was er geheel alleen, dus een prachtige gelegenheid om een onderzoekstocht in te stellen. Maar ver heb ik het er niet in gebracht. Er stond te veel water in en de temperatuur was te ver beneden de normale.

Toen ben ik naar het andere einde van den tunnel gegaan ter plaatse, waar hij den rotswand verlaat. Hier liggen de beide Silóa-vijvers (Silóa = (water)-leiding). De kleinste is 16 meter lang en bijna 6 meter breed. Men daalt er heen af langs een trap met ijzeren leuning. Onderin liggen gebroken zuilen, die spreken van oude bouwwerken. Toen ik er kwam, waren meisjes bezig met de wasch. Tot hun groote schrik heb ik hen niet alleen van boven af gefotografeerd, waarvoor ze natuurlijk een „baksjesj” vroegen, maar ben ook ik over de glibberige steenen verdwenen in den tunnel. Neen, niet heel lang. Ook hier was het water een verhindering om mijn onderzoekstocht verder voort te zetten. Ik heb mij er mede tevreden moeten stellen om de „zachtvloeiende wateren van Silóah” (Jes. 8 : 6) te drinken. Een lekkeren smaak hadden ze niet; eerder een onaangename. Dat danken ze aan al de puin- en afvallagen, waarop Jeruzalem is gebouwd.

* * *

Ik ben gaan zitten en heb het verleden op mij laten inwerken. Bij de Maria-bron heb ik Davids knechten gezien, die den jeugdigen Salomo afvoerden naar den Gihon in een van de gevaarlijkste uren van zijn leven (1 Kon. 1 : 38). Adonia, zeker van den steun van Joab en dus van het leger, ook zeker van den steun van Abjathar en dus van de priesters, meent op de komende gebeurtenissen vooruit te mogen loopen en zijn langzaam wegstervenden vader David op zijde te mogen schuiven. Zijn koninklijke gestalte bekoort de vele gasten, door hem genoodigd bij den steen Zohèlet vlak bij de Rogel-bron, ter plaatse waar het Kidrondal en het dal van de zonen van Hinnom elkander ontmoeten bij de huidige

Jobsbron. Daar vieren ze feest en hun „koning Adonia leve!” klinkt uit het dal op naar de Davidsstad. Maar de profeet Nathan waakt. Voor hem staat het vast, dat geen volksgunst, geen dynastiek belang den koning mag aanwijzen. Voor hem is het koningschap theocratie en ontleent het zijn bestaansrecht aan God zelf. En daarom mag niet Adonia Davids opvolger zijn, maar moet Salomo naar Davids belofte de troon bestijgen. En straks dalen zij van den Sion naar den Gihon af: Nathan met Zadok en Benája, en omstuwd door Davids lijfwacht der Krethi en Plethi voeren zij Salomo op 's konings muilezel af naar den Gihon, waar hij plechtig wordt gezalfd en door het volk wordt toegejuicht met een: „koning Salomo leve!” Dit maakt aan Adonia's vreugdebedrijf een einde en verstrooit de mannen van de Rogel-bron. Door Nathans ingrijpen is Davids levenswerk bewaard.

En aan het einde van den Silóa-tunnel heet het: meer dan Salomo is hier. Daar bij den oudsten vijver, welks resten nu onder 6 meter dik puin verborgen liggen, komt een blinde. Slijk bedekt zijn van licht beroofde oogen, als ware Hij, die het er op streek, bang geweest, dat toch nog een zwakke lichtstraal de gezichtszenuw zou prikkelen. Tastend zoekt hij zijn weg. Hij wil zich wasschen, het slijk wegdoen van de oogen, want de Man, die zijn oogholten daarmee bedekte, heeft hem dat bevolen: „Ga heen, wasch U in het badwater Silóam”. Meer heeft Hij hem niet gezegd. Waarom hij zich wasschen moet, weet de blinde niet. Ook niet wat dat helpen kan. Toch doet hij het, want *Hij* heeft het gezegd. Eindelijk is hij bij het badwater Silóam aangekomen en met van ontroering bevende handen schept hij het water, dat zijn oogholten reinigen moet. En nauwelijks heeft hij het gedaan, of op den spiegel van zijn oog weerkaatsen weer de beelden des levens, eerst zwak maar steeds sterker. Wijd sperren de oogen zich open als willen ze een zee van licht in zich opnemen om het verlorene weer in te halen. Alles tegelijk willen ze zien. Ze willen zich „dronken” zien. En over Silóa's watervlak galmt de blijde jubel van hem, die blind was en nu ziet: „ik zie, ik zie!” „Meer dan Salomo is hier”.

* * *

Op een anderen dag ben ik gegaan naar de *Kal'a*, „het kasteel”. dat rechts van de Jaffa-poort ligt en waaraan de traditie sinds de Middel-

eeuwen den naam van David verbindt, terwijl het bouwwerk in zijn oudsten vorm toch niet hooger opklimt dan Herodes en in zijn huidige gestalte hoofdzakelijk uit de 14de eeuw dateert. Nadat het heel wat aanvallen heeft moeten verduren en herstellingen heeft moeten ondergaan, heeft de reeds vaker genoemde sultan Soliman het aan een grondige restauratie onderworpen en sindsdien heeft niemand er meer aangeraakt. De Turken hebben er natuurlijk bezetting in gelegd en langen tijd hebben daar drie kanonnen onder de wapperende „halve-maan-vlag” geslapen.

Als men er zoo vlak voor staat, dan krijgt zelfs iemand, die zoo weinig militair is als schrijver dezes, een diepen indruk van de geweldige sterkte van dit bouwwerk. Langzaam glooiend verheft zich de ondermuur uit de diepe gracht, waarmede hij een hoek van 45 graden vormt. Achter de borstwering is wat de Franschen een *chemin des rondes* noemen, een omgang voor de wacht. Daarboven verheft zich een geweldige toren van bijna 30 meter hoogte. Nog kan men, ofschoon de beruchte tand des tijds in samenwerking met aanvallers van vroegeren en lateren tijd hier al heel wat heeft geknaagd, het werk bewonderen van die oude vestingbouwers. De voorkant der steenen is merkwaardig glad afgewerkt, zoodat hier een geheel is gevormd, dat praktisch onbeklimbaar mag heeten. Daartegen steekt het muurwerk van den toren geweldig af. Deze is van lateren tijd en met veel minder zorg gebouwd. Toen gebruikte men geen steenen meer van drie en vier meter!

Hier staan we voor het droeve overschot van het beroemde paleis van Herodes, door dezen gebouwd op de hoogste punt van den Noordwestelijken heuvel van Jeruzalem met een tweeledig doel. Allereerst om een citadel te hebben, waarin hij zich veilig kon gevoelen tegenover zijn onderdanen, van wier onvoorwaardelijke trouw hij allermintst overtuigd was, en van waaruit hij de geheele stad kon beheerschen. En dan voorts ook om Jeruzalem praktisch oninneembaar te maken.

De bekende geschiedschrijver Flavius Jozefus heeft ons een in hoogen toon gestemde beschrijving gegeven van dit paleis, of liever van dezen koningsburcht. Hij vertelt daarbij, dat deze aan de Noordzijde, dus tegen den vijand van buiten, beschermd werd door drie ontzaglijke torens.

De eene daarvan droeg den naam van de ongelukkige Mariamme, de Has-moneesche erfdochter, die Herodes tot zijn vrouw had gemaakt ten einde zijn Idumeesche familie met die der geëerde Hasmoneërs te verbinden, en die in 29 v. Chr. op aandrijven van zijn zuster Salóme door hem ter dood werd gebracht op grond van de valsche beschuldiging, dat ze hem naar kroon en leven stond. Haar bloedige schim heeft hem steeds achtervolgd en het was om zijn geweten te stillen, dat hij een der torens van zijn koningsburcht naar haar noemde. De tweede toren noemde hij naar zijn broeder Fasaël, die in 40 v. Chr., toen de Parthen, in wier handen hij gevallen was, hem aan den door hen tot koning van Jeruzalem gemaakten Hasmoneër Antigonus uitleverden, de hand aan zich zelf sloeg ten einde de schande van den dood door beulshanden te ontgaan. De derde toren kreeg den naam van zijn vriend Hippicus, aan wien de koning zooveel verplichtingen had. De onderbouw was als 't ware een kunstig rotsblok, gevormd door zonder mortel op elkander gelegde steenen. Daarboven lagen tot een hoogte van 49 meter kunstig versierde vertrekken, waarvan sommige zelfs met baden waren voorzien. Bovendien was de burcht omgeven door een zwaren ringmuur, die ook weer door torens was versterkt. Binnen den eigenlijken burcht lagen zalen, versierd met een groote verscheidenheid van uit meerdere landen bijeengebrachte zeldzame steensoorten en beroemd ook om de buitengewoon lange balken, die ze afdekten. Sommige waren zoo groot, dat honderden gasten hier bij feestmaaltijden konden aanliggen. Zuilengangen verbonden deze grootere en kleinere vertrekken. Bovendien vond men hier tuinen en waterpartijen, fonteinen en standbeelden, ook torens voor duiven, waarvan Herodes — zeker door de wet der tegenstelling! — zooveel hield.

Toen in 6 n. Chr. Herodes' zoon Archelaus op verzoek zijner Judeesche onderdanen naar Gallië werd verbannen en Judea onder een Romeinschen landvoogd werd gesteld, werd Herodes' paleisburcht diens residentie, zoo dikwijls de landvoogd, die gewoonlijk in Cesaréa verblijf hield, in Jeruzalem vertoefde. Daarbij nam hij natuurlijk de voorzorg een der vijf cohorten, die Cesaréa's bezetting uitmaakten, als zijn lijfwacht mede te nemen. Dit zijn „de krijgsknechten des stadhouders”, waarvan in Matth. 27 : 27 sprake is.

Wie de huidige Jaffapoort binnengaat en zich aan de Oostzijde van de *Kal'a* plaatst, waar nu „Cooks office” is, staat dus ter plaatse, waar Pilatus de vierschaar spande over den Heere Jezus, toen deze, na door Kajafas als Godslasteraar te zijn gebrandmerkt, door „de geheele menigte” (Luk. 23 : 1) naar Rome's landvoogd werd gebracht ¹⁾.

Het verhaal, dat Flavius Jozefus doet van de gebeurtenissen, die onmiddellijk aan den grooten Joodschen oorlog, welke tot de catastrofe van het jaar 70 heeft geleid, voorafgaan, illustreert daarbij op geheel eenige wijze, wat bij des Heeren veroordeeling is gebeurd. We hooren daar, hoe de *bèma* van den landvoogd op een plein voor het paleis wordt geplaatst, zoodat de leiders der Joden gemakkelijk toegang hebben en een gesprek met den Romeinschen stadhouder kunnen voeren. Van die *bèma* is ook sprake in Matth. 27 : 19 en Joh. 19 : 13 (St. V. : rechterstoel). Ook hooren we van de soldaten van zijn lijfwacht, die onmiddellijk bereid zijn de bevelen van den landvoogd uit te voeren, en van de geeseling precies als Matth. 27 : 27. Eindelijk hooren we van het plein, waarop de menigte samenvloeit. Dit is de *Lithostrótos*, de „met steenen geplaveide” plaats vóór de *bèma*, waarnaar het volk „opgaat” (Mark. 15 : 8), waarom ze dan ook „in het Hebreeuwsch *Gabbatha* genaamd” wordt, d.i. verhevenheid. Eindelijk hooren we van de vertrekken, voor de stadhouderlijke lijfwacht in het paleis ingeruimd. In een daarvan zal de gebeurtenis van Mark. 15 : 16 hebben plaats gehad.

Bij Jeruzalems beleg heeft Herodes' paleisburcht een groote rol gespeeld. Zelfs na den ondergang van den tempel heeft hij nog weerstand geboden onder Simon bar Gióra, die de bovenstad bezet hield. Maar toen de Romeinen ook hier een bres hadden gemaakt, zakte de weerstand ineen en stormden Titus' soldaten de eigenlijke stad binnen, wier verdedigers tevergeefs een schuilplaats zochten in onderaardsche gangen. Wel had Titus gezworen de gansche stad met den grond gelijk te maken, maar toen hij Herodes' bouwwerk van nabij zag, besloot hij, dat de torens ervan zouden blijven staan. Het nageslacht moest zien welk een ontzaglijke weerstand door Rome's legioenen gebroken was. Nu staat er, gelijk we

---

¹⁾ De huidige traditie geeft een andere voorstelling; zie het hoofdstuk over de Via Dolorosa.

zagen, nog slechts een van: die van Fasaël. Maar zelfs in zijn bouwvalligen staat spreekt hij van de geweldenaren, die hem bouwden.

* * *

Den 21sten April 's middags om half vijf behoorde ik tot de gasten van den Engelschen gouverneur van Jeruzalem, Sir Ronald Storrs, die met zijn vrouw de vriendelijke gedachte had een thee aan te bieden aan de leden van het Archeologische Congres. Een prachtgelegenheid om daarna onder de bevoegde leiding van Prof. Garstang kennis te maken met het inwendige van het gebouw, dat nu natuurlijk van zijn Turksche soldaten verlost is en waarin reeds verschillende opgravingen hebben plaats gehad, die weer eenige bladzijden hebben toegevoegd aan de geschiedenis van Herodes' bouwwerk.

Men treedt er binnen van het Oosten uit, waar een houten brug geworpen is over de breede, maar natuurlijk droge gracht, die het bouwwerk nog van drie zijden omgeeft. Zoo komen we op een groot plein, op een zijde waarvan de z.g. „toren van David" staat, in een van welks zalen de thee werd geschonken onder de opwekkende tonen van een muziekcorps, dat wel buiten speelde, maar welks prestaties door ons uitstekend konden worden genoten, daar de vensteropeningen meer openingen dan vensters waren.

Natuurlijk heeft ook hier de traditie getracht hoogtij te vieren. Zoo wordt in een groote gewelfde zaal, die haar licht ontvangt door smalle schietgaten een *michrab* aangewezen als gebedsplaats van David. Ook beweert men, dat David door een dezer schietgaten Bathséba heeft bespied. De traditie is nu eenmaal niet erg bijbelvast! Hier heeft David natuurlijk ook zijn psalmen gedicht.

Gelukkig zijn we niet verder door de traditie lastig gevallen. Rustig hebben we de onderste steenlagen kunnen bewonderen, die Garstang weer aan het licht heeft doen brengen. Schitterend gehouwen, zoodat er nauwelijks een opening tusschen de steenen is te bespeuren, liggen ze daar nog ter plaatse, waar Herodes' architecten ze hebben opgestapeld, en getuigen van een soms onbegrijpelijke beheersching der grondstoffen. Ook hebben we een

eerbiedigen blik geslagen op de gewelven, die de bovenste bouwwerken hebben moeten dragen en ons een denkbeeld kunnen geven van de volharding, waarmede dat gebouw is opgetrokken. Eindelijk zijn we langs soms zeer smalle trappen opgeklommen naar den ringmuur, die het geheele bouwwerk omgeeft. Eerst daar krijgt men een kijk op Herodes' genialen blik. Inderdaad, van hier uit beheerscht men de stad. Hier is het hoogste punt van geheel Jeruzalem, zooals dat binnen de muren ligt. De citadel ligt niet minder dan 784 meter hoog, dus 45 meter hooger dan de rotskoepel van het tempelplein, en verheft zich 100 meter boven het dal. Geen wonder, dat zelfs Titus' heirscharen haar eerst op 't allerlaatst hebben kunnen bemachtigen. Geen wonder ook, dat Julius Sévérus na den opstand van Bar Cochba het toch maar beter vond een gedeelte daarvan te slechten, en dat sindsdien de eeuwen door „de Davidstoren” Jeruzalems citadel is gebleven. Nu zal hij waarschijnlijk tot een museum van oudheden worden ingericht. Een wondere ironie der historie: Herodes' burcht in dienst der wetenschap!

Via dolorosa.

Gelijk in het gebergte boven alle hoogte toch enkele toppen hun kruinen omhoogsteken, gelijk in het heiligdom altijd nog een Allerheilige is, zoo zijn ook in Jeruzalem, die stad, zoo vol van gewijde herinneringen, toch enkele plaatsen, die een bijzondere aantrekkingskracht hebben op gevoel en verbeelding. Voor ons zijn dat: de *Via dolorosa* en de *Kerk van het Heilige Graf*.

De Via dolorosa, de weg, dien Christus eens ging, van Pilatus' rechthuis naar Golgotha; de weg der smarte — Via dolorosa.

En dan die kerk van het Heilige Graf, die binnen haar muren zoowel Golgotha als het Graf besluit. Golgotha, de getuige van den dood — het Graf, het ledige Graf, de getuige van opstanding.

Menigmaal hebben we over die Via dolorosa gewandeld, want van onze verblijfplaats, het Johanniter-Hospiz, moesten we haast elken dag dien weg betreden; maar ook in haar geheele lengte hebben wij ze vaak met aandacht gevolgd. We wandelden op die Via dolorosa stil alleen, en met de processie, die op elken Vrijdagmiddag door de Franciscanen wordt georganiseerd en die gedurende ons verblijf te Jeruzalem, in de lijdensweken, door een groote en eerbiedige schare werd meegemaakt.

Via dolorosa; nauwkeurig wordt ze door de traditie aangewezen, voorzover de latere bouw van Jeruzalem den weg tenminste niet heeft versperd.

Nauwkeurig wijst men de verschillende staties aan, waar iets bijzonders op den kruisweg voorviel.

Het *beginpunt* is de plaats, waar eens de burcht Antonia stond, aan den Noord-Westhoek van het tempelplein. Daar zoekt de traditie het rechthuis van Pilatus.

Het *eindpunt* is het Heilige Graf in de Grafkerk.

Maar.... wat is waarheid?

Daar zijn er, die Pilatus' rechthuis elders zoeken, en die ook Golgotha

verder buiten Jeruzalem plaatsen. En dan. . . ja, als begin- en eindpunt onzeker zijn, dan blijft er van den weg zelve niet veel over.

We erkennen gaarne, dat we in menig opzicht nog in het duister tasten. En daar is een groot stuk waarheid in dat woord van den gids van Ds. Krayenbelt: „om tot besliste zekerheid te komen, zouden we moeten beginnen met het geheele tegenwoordige Jeruzalem op te ruimen en dan te gaan graven en het Oude Jeruzalem bloot te leggen”.

Maar. . . vermoedelijk zal de hartstochtelijkste archeoloog dezen maatregel toch wel wat radicaal vinden.

* * *

Het is me opgevallen, dat er in de bestaande reisbeschrijvingen van het Heilige Land zoo heel weinig gevonden wordt over die Via dolorosa. Misschien zijn we eenzijdig protestantsch voorgelicht. En daarom willen we thans eens een uitvoerige beschrijving geven van dien weg en van zulk een Vrijdagsche processie. We ontleenen den tekst van de gesproken liturgie aan den (Katholieken) reisgids van Barnabé Meisterman: *Guide de Terre Sainte*.

De processie, die wij een week voor Goeden Vrijdag meemaakten, stond onder leiding van Padre Nunzio, dien de lezers van Johannes Jörgensen's boek: „Jeruzalem” allen kennen.

Een schilderachtig gezicht is het, dien bonten stoet van pelgrims te zien slingeren door de nauwe, hellende straatjes van Jeruzalem. Even wordt soms het drukke straatverkeer belemmerd, wanneer de stoet de Bazaarwijk passeert. Maar overigens wordt er in Jeruzalem weinig notitie genomen van die biddend voortschrijdende menigte. Mohammedaan noch Griek noch Jood trekt er zich wat van aan. Men is 't gewend!

Voor de processie aanvangt, luidt het gebed:

„O Jezus, Gij ziet mij hier staan aan het begin van den weg, dien Gij gegaan zijt, dragende uw kruis. Ik wil de bloedige sporen van uwe schreden volgen, in gemeenschap met U en uwe heilige moeder, die U tot op Golgotha heeft vergezeld.

Ik smEEK van uwe oneindige barmhartigheid een volkomen verbrijzeling van wege mijne zonden, opdat deze heilige oefening heilzaam zij voor mijne ziel en ik den aflat verdien, die hieraan verbonden is tot lafenis van de zielen in het vagevuur.

Ik vraag U ook door de verdiensten van uw heilig lijden en de smarten der onbevleete Maagd: de Heilige Kerk, onze Moeder, te helpen en te beschermen”.

Bij elke statie wordt nu even halt gehouden; de leider der processie roept het nummer van de statie en zegt:

„Wij aanbidden U, Christus, en loven U”, waarop de pelgrims antwoorden: „omdat Gij door uw kruis de wereld verlost hebt”.

De leider leest nu de herinnering, die zich aan deze statie hecht; allen knielen en bidden het: „Onze Vader” (de eerste helpt alleen door den leider, dan, vanaf „Geef ons heden” door alle deelnemers. De doxologie wordt weggelaten).

Na „Ave Maria” staan allen weer op.

De voorganger spreekt: „Heer, erbarm U over ons”.

Allen: „Erbarm U over ons”.

Voorganger: „De zielen der geloovigen mogen door de barmhartigheid Gods rusten in vrede”.

Allen: „Amen!”

En de stoet trekt weer verder naar de volgende statie.

* * *

We gaan nu de verschillende staties beschrijven, zooals ze ook op bijgaand schetskaartje zijn aangeduid. We zullen zien, dat de traditie in menig opzicht grillig is, maar toch ook soms opmerkelijk goed overeenkomt met de gesteldheid van den bodem; vooral wanneer men in 't oog houdt, dat de helling van de straten vroeger nog sterker was dan in onze dagen.

In den loop der eeuwen deden de eischen van het verkeer zich gelden en zijn de dalen, die Jeruzalem doorsneden, langzaam opgevuld.

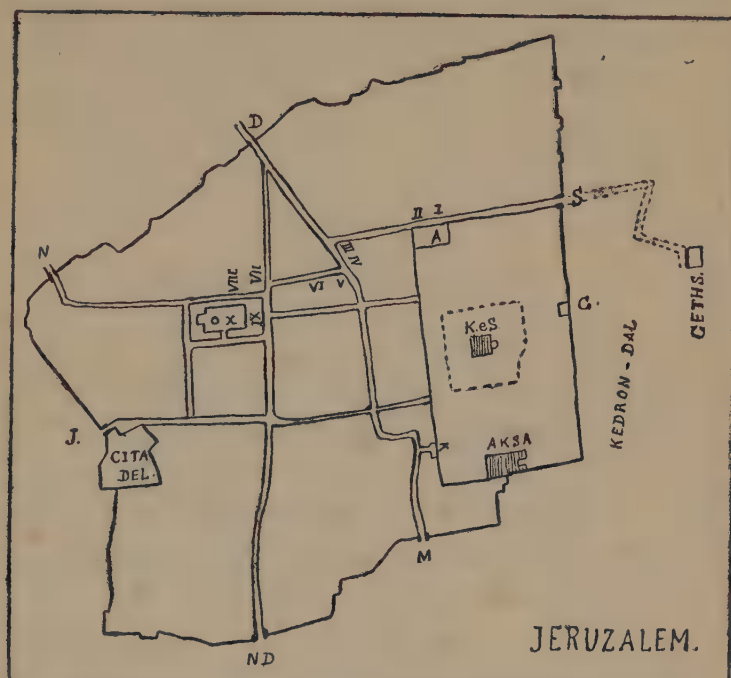
We beginnen onze wandeling over de Via dolorosa dan bij de Stefanuspoort, of de Bab Sitti Marjam, zooals ze tegenwoordig heet (de poort van de jonkvrouw Maria).

Ongeveer 200 M. van de poort vinden we aan de rechterhand de eerste statie, een steen in den muur van de z.g. kapel der geeseling, met het opschrift: „*Locus in quo apprehendit Pilatus Jesum et flagellavit*” d. i. de plaats, waar Pilatus Jezus nam en geeselde. En daarnaast een andere steen met het opschrift: „*Et milites plectentes coronam de spinis imposuerunt*”

capiti eius” d. i. En de soldaten, een doornenkroon gevlochten hebbende, zetten die op zijn hoofd.

Twintig meter verder is de tweede statie der kruisoplegging, die geen opschrift draagt, maar alleen het nummer aangeeft.

Eigenlijk moeten we de plaatsen, waar Jezus gegeeseld werd en waar

A Anthonia. I, II enz. Staties van de via dolorosa. D Damascuspoort. N Nieuwe poort. J Jaffa-poort. ND Poort Nebi Dawoed (Sionspoort). M Mogrebinen poort. G Gouden poort. S Stefanus poort. K.e.S. Kubbelt es Sachra (Rotsmoskee). K Klaagmuur.

Hem het kruis werd opgelegd, niet aan den weg zoeken, maar in de oude Turksche kazerne, die links van den weg staat, de oude burcht Antonia, aan den N.W. hoek van het tempelplein.

Daar zou volgens de overlevering het rechthuis van Pilatus zijn geweest. En nog toont men daar het plein, dat in den Bijbel als *Lithostrotos* d.w.z. „met steenen geplaveid”, wordt aangeduid.

De Vrijdagsche processie heeft reeds van oude tijden het verlot om de bedevaart te beginnen in de kazerne.

De voorganger zegt, na de lofprijzing:

Eerste Statie:

Jezus wordt ter dood veroordeeld.

„Hier verhief zich eertijds het praetorium van Pilatus; hier voltrok zich de eerste acte van het bloedige treurspel onzer verlossing. Hier stond Gods Zoon als misdadiger voor den rechterstoel van den heidenschen rechter; hier werd Hij met doornen gekroond; hier eischte het volk zijn kruisdood.

O, Zondaar, zie uw werk”.

Nu daalt de processie af naar het plein Lithostrotos en de voorganger leest weer de herinnering:

Tweede Statie:

Het kruis wordt Jezus opgelegd.

„Op het Lithostrotos leverde de onrechtvaardige rechter het onschuldige slachtoffer over aan zijne vijanden en kreeg de Goddelijke Verlosser, als een nieuwe Izak, het zware hout te dragen, waarop Hij zou sterven.

„O, Jezus, als ik U met zooveel liefde, tot redding van mijne ziel het martelwerktuig zie omarmen, dat mijne zonden U hebben opgelegd, dan zal ik met gelatenheid al de droefenissen dragen, die het U zal behagen mij op te leggen tot heil mijner ziele”.

De processie verlaat nu het praetorium en komt op de straat, die van de Stefanuspoort de stad in leidt.

We passeeren den z.g. Ecce Homo-boog, een overwelling van de straat, waar Pilatus Jezus getoond zou hebben aan het buiten-wachtende volk met de woorden „Ecce homo!” Zie den mensch.

Zoo meldt n.l. een inscriptie bij den boog: „*Ad arcum Ecce Homo, ubi Pontius Pilatus Christum Judaeis traditit ut crucifigeretur*”, d.w.z. De Ecce-Homo-boog, waar Pontius Pilatus Christus aan de Joden overgaf om gekruisigd te worden.

Van hier af begint de weg af te dalen naar het dal, dat van de Damascuspoort in het Noorden, naar het Zuiden loopt. Rechts zien we de gebouwen, waar in de onderaardsche gangen de gevangenis getoond wordt, waar Jezus en Bar-abbas gevangen gezeten hebben — totaal onhistorisch, die gevangenschap van den Heiland!

Aangenamer doet ons het opschrift aan, dat aan de pelgrims op deze Via dolorosa toeroept: „*O, vos omnes, qui transitis per viam, attendite et videte, si est dolor sicut dolor meus*”, d.w.z. Gij allen, die langs dezen weg gaat, let op en ziet of er een smart is, zooals de mijne.

Ongeveer 100 M. na den Ecce Homo-boog mondt de straat uit in het dal, dat we reeds noemden. We slaan links af, de dalstraat in, en vinden daar in den muur van het hoekgebouw — natuurlijk weer een kerk! — twee steenen, vlak bij elkaar, die de derde en vierde statie aanwijzen.

Wat ze ons willen herinneren, hooren we weer uit de voorlezing van den leider:

Derde statie:

Jezus valt voor de eerste maal

„Na enkele schreden gedaan te hebben, viel Jezus, uitgeput door bloedverlies en lichamelijk en geestelijk lijden, neer onder het gewicht van het kruis.

Deze droeve val herinnert mij mijn fouten op den weg van de plicht. Verleen mij, o Heer, door de verdiensten van uw goddelijke uitputting de genade, om voortaan zonder vallen te leven in uwe liefde”.

Vierde statie:

Jezus ontmoet zijn heilige moeder.

„De stoet staat even stil om het goddelijke lam, dat daar in het stof ligt en onder de slagen van zijn beulen pogingen doet om zich weer op te heffen. Van dit oponthoud maakt Maria gebruik, om door de menigte te dringen tot dicht bij haar Goddelijken Zoon. Zij wisselt met Hem een blik, waarin heel hunne ziel ligt, maar die ook beider harten als een zwaard doorboort.

O Jezus, O Maria, ik heb door mijne ongerechtigheden uwe harten verscheurd! Laat de tranen van mijn oprecht berouw de balsem zijn, die de smart van uwe ontmoeting verzacht en mij weer verwaardigt, in uwe vriendschap in te treden”.

Een dertigtal Meters verder verlaten we de dalstraat en slaan rechts om, een nieuwe straat in, die vrij steil naar boven gaat. 't Is de straat,

die naar de oude stadspoort leidde, welke toegang gaf tot Golgotha, buiten de muren.

Hier bij het begin van dezen klimmenden weg, heeft de traditie de ontmoeting des Heilands met Simon van Cyrene geplaatst. „*Simoni Cyrenaeo crux impositur*”, d.w.z. „Het kruis wordt Simon van Cyrene opgelegd”, zoo lezen we op den gedenksteen. En zoo de plaats al niet historisch gedocumenteerd is, ze is ontegenzeggelijk dan juist gekozen.

Het kruisdragen op de effen straat ging nog, maar tegen de hoogte op, het kruis te torschen, dat was voor den uitgeputten lijder haast onmogelijk!

Hoor de lezing van den voorganger:

Vijfde statie:

Simon van Cyrene helpt Jezus het kruis te dragen.

„Ondertusschen keert Simon van Cyrene van zijn akker, en de wacht legt hem den vernederenden last van het kruis op. Jezus neemt met dankbaarheid den dienst aan.

Wat men aan den minste uwer broederen doet, doet men U.

Naar het voorbeeld van den man van Cyrene wil ik U dan helpen, uw kruis te dragen, verlichtend het lot der armen, troostend de bedroefden, bereid tot hunne hulp in allen tijdelijken en geestelijken nood”.

Steeds klimt de weg.

En zelfs zonder het kruis moet de gang voor onzen Heiland zwaar geweest zijn. 'n Honderdtal passen verder heeft de overlevering dan ook de ontmoeting met Veronica gesteld, een verhaal, dat we in onze Evangelien niet vinden, en dat ook het stempel van onwaarschijnlijkheid in zich draagt.

Voorals 't waar is, dat de naam Veronica een verbastering zou zijn van „vera icon” „het echte beeld”; dan kunnen we begrijpen, dat de geheele overlevering, de naam van de medelijdende vrouw incluis, gevormd is om een oude beeltenis van Jezus als „echt” aan te dienen.

Anderen echter zien in Veronica eenvoudig een nevenvorm van den, ook uit het N. T. bekenden, naam: „*Bernice*”.

We laten de traditie voor wat ze is, letten alleen even op het opschrift der statie: „*Hic pia Veronica Christi faciem linteo tersit*” d. w. z. hier

droogde de vrome Veronica het gelaat van Christus met een doek af; en we luisteren weer naar den processie-leider.

Zesde statie:

Een vrome vrouw wischt het gelaat van Jezus af.

„Veronica dringt door de menigte met een linnen doek, gedoopt in frisch water, en legt die eerbiedig op het gelaat des Heeren, bedekt met bloed en stof.

De goddelijke Meester drukt die tegen zijn voorhoofd en tot belooning van deze edele daad, laat hij in den doek de trekken van zijn goddelijk aangezicht achter.

Goddelijke Verlosser, ik wil uwe heilige trekken in mijn ziel drukken, menscheneer verachtend en alle stoffelijk belang, dat in strijd is met uwe heilige wet.

Geef mij de genade alle hinderpalen te verachten in den weg uwer geboden”.

Weer een vijftig Meter verder kruist de via dolorosa de drukke bazaarstraat. We kunnen ons voorstellen dat daar eens eenzelfde menschengedrang om den Kruislijder stuwde.

Het geheele verkeer staat een oogenblik stop, als de pelgrims neerknielen voor een nis in een zwaren muur, die een steen draagt met het inschrift „VII statie”.

Hier zou volgens de overlevering de oude muur van Jeruzalem geloopt hebben en hier was de stadspoort door welke Jezus naar buiten trad, om den kruisheuvel te bereiken en „buiten de poort te lijden”.

„*Porta judiciaria*” of Gerichtspoort zou ze geheeten hebben. Wat er bij die poort plaats had, hooren we weer uit de voorlezing:

Zevende statie:

Jezus valt voor de tweede maal.

„Onder vervloeking verlaat Jezus de stad, die haren God doodt. Bij de poort valt hij wederom.

O, Goddelijke Verlosser, Gij hebt mijn talloos vallen op den weg der deugd willen boeten en mij kracht gegeven, weder op te staan. Met diepe

smart beloof ik U, gesteund door uwe genade, beter te waken en met vasten tred den weg ten hemel te betreden”.

Nog blijft de weg klimmen.

De processie passeert de trap van ons „Johanniter Hospiz”, dat met zijn roode kruis steeds aan den bloedigen kruisweg herinnert, klimt nog ’n dertigtal passen het trappenstraatje op en houdt dan halt bij een zwart kruisteeken op den zwaren massieven muur.

We hooren lezen:

Achtste statie:

Jezus wendt zich tot de vrouwen van Jeruzalem.

„Buiten op het veld ontmoet Jezus een groep weenende vrouwen. „Dochters van Jeruzalem” zoo zegt Hij — „weent niet over Mij, maar weent over uzelve en uwe kinderen!” Want in zijn goddelijk vooruitzien schouwt Hij de ontzaglijke kastijding, die stad en volk treffen zal.

Laat ons niet weenen, als Jezus beleedigd wordt door de ongerechten. Zij kunnen Hem niet deeren. Laten we niet zuchten, als de Kerk door de hel wordt vervolgd. Zij is onsterfelijk. Maar laat ons de arme zondaren beklagen, omdat hunne zonden over hun hoofden den goddelijken toorn brengen voor tijd en eeuwigheid”.

De plaats dezer achtste statie is weer goed gekozen. De hellende straat laat toe, het terrein te overzien, dat we ons denken moeten als onbebouwde grond buiten de muren.

Thans is alles volgebouwd. En hoewel we in rechten afstand niet ver meer van den heuvel Golgotha verwijderd zijn, moet de processie nog een heelen omweg maken om dezen heuvel, in de Grafkerk ingebouwd, te bereiken.

Het is te begrijpen, dat om de meest heilige plaatsen, die de traditie aanwijst, als Golgotha en Graf, geen vierkante Meter grond ongebouwd is gebleven. Alle godsdienstige gezindten zijn om deze plaatsen neergezwerm en hebben er hun kerken, kapellen en kloosters gebouwd.

Om de Grafkerk te bereiken moet de processie dus nu weer teruggaan van de achtste statie naar de zevende, en slaat dan rechtsom de drukke, nauwe en overwelfde Bazaarstraat in.

Rechts bij het Koptische klooster stijgen we een trap op en vinden daar de

Negende statie:

Jezus valt voor de derde maal.

„Aan den voet van den kruisheuvel begaven de krachten opnieuw aan het onschuldige slachtoffer. Jezus viel voor de derde maal.

Gij wist, Jezus, hoe zwak de wil van den mensch is. Maar uwe barmhartigheid is grondeloos. Gij hebt ons door uwe profeten laten zeggen, dat onze zonden altijd genade zullen vinden bij een oprecht berouw. Vertrouwend op uwe goedheid hef ik dan tot U de oogen, vol tranen en herhaal zonder ophouden: „Jezus, erbarm U over mij!”

* * *

Hoewel we wederom vlak bij Golgotha zijn, ongeveer tegen de kapel van Helena aan — we zijn in een grooten boog om den ingebouwen kruisheuvel heengewandeld! — kunnen we nog niet in de kerk komen.

Door nauwe straatjes wandelt de processie nu langs een grooten omweg, naar den ingang van de Grafkerk, want de volgende staties zijn alle in deze Kerk ingebouwd.

Over de Kerk zelve spreken we nader in het volgende hoofdstuk; het is ons thans te doen om de geheele Via-dolorosa-processie ten einde toe mee te maken.

We treden dus de kerk binnen en wenden ons direct naar de kapel aan de rechterhand. Daar is de kruisheuvel. Van den heuvel zelf zien we niets, hij is geheel omgeven door een kapel, maar de trappen, die naar de hooger-gelegen kapel leiden, wijzen toch duidelijk aan, dat hier een hoogte is.

Boven aan de trap toeven we eerst even; 't is de

Tiende statie:

Jezus wordt van zijn kleederen beroofd.

„Men is nu aangekomen op de strafplaats. Ruw wordt Hem het kleed afgerukt, dat door de geeselslagen vastkleeft aan het vleesch. De wonden worden opengereten. Zijn bloed stroomt. Maar het Lam Gods prevelt een gebed en lijdt deze nieuwe kwelling zonder klacht.

O Jezus, ontnem mij mijne ongerechtigheden, die mijne ziel omhullen

als een vergiftigde mantel. Geef, dat ik niet meer mijn verlangens najage, maar afzie van het zinnelijke leven, waarvoor Gij zoo wreed geboet hebt door uwe ontkleeding”.

* * *

We zijn dus nu op de hoogte van den Kruisberg, ongeveer 4,5 M. hooger dan het niveau van de kerk.

De kapel, die we binnentreden, is in twee deelen verdeeld. Het eerste (Zuidelijke) deel is het eigendom der Latijnen. We zijn bij de

Elfde statie:

Jezus wordt aan het kruis geslagen.

„De Goddelijke Verlosser strekt zich uit op het kruis en biedt zijn handen en voeten aan de beulen, die ze met groote nagelen doorboren. Zwaar valt het opgerichte kruis in de gegraven opening en veroorzaakt onzegbare pijn. ¹⁾ Den blik op God gericht zwijgt Jezus. Hij ziet in zijn beulen de werktuigen van Gods toorn tegen de zonde. De mond des profeten sprak immers: „ik zweeg, omdat Gij, mijn God, het gedaan hebt”.

Welk een les geeft Gij mij, o Jezus. Ik, die zoo ongeduldig ben onder het minste lijden en opsta onder den minsten tegenspoed, hoe kan ik mij ooit uw discipel noemen? Heere, open mijn geloofsoog, opdat ik uw werk zie in alles, wat tegen mijne natuur ingaat”.

We gaan nu naar de andere helft van de kapel, het bezit van de Grieken. Daar wijst men in een opening onder het altaar, de plaats, waar het kruis in den grond zou hebben gestaan.

Een paar zwart-marmeren platen duiden de plaats aan van de kruisen der moordenaren en onder een metalen plaat toont men een spleet in de rots, die door de aardbeving bij des Heilands sterven ontstaan zou zijn. Hier is de

Twaalfde statie:

Jezus sterft op het kruis.

„Onder doodssmartten vergeeft Jezus zijn beulen, belooft het paradijs

¹⁾ Eigenlijk past deze herinnering hier niet. Bij deze statie gedenkt men de nageling op het kruis. Het kruis zelf heeft volgens de traditie bij de volgende statie gestaan. Maar . . . die volgende statie is in bezit van de Grieken!

aan den berouwhebbenden moordenaar, verkwikt zijn moeder en den discipel, dien Hij liefhad, en geeft uiting aan den dorst der zielen, voor welke zijn hart brandt.

Eindelijk, na een teer en kinderlijk beroep op zijn Vader, beveelt Hij zijn geest in Gods handen.

Zal ik bij dit schouwspel minder bewogen zijn dan de rots, die bij Jezus' sterven spleet? O Jezus, ik wil mij geheel geven aan U, die Uzelf gegeven hebt voor mij. Gij zult voortaan zijn: mijn enig goed, mijn eenige liefde, mijn al''.

* * *

Recht tegenover het altaar der Grieken is nog een altaar der Latijnen, het altaar „*Stabat Mater*'' . Daar stond de moeder der smarte het lijden van haar Kind aan te zien en daar drukte zij het lijk haars Zoons in hare armen.

We hooren den leider spreken:

Dertiende statie:

Het lichaam van Jezus wordt van het kruis genomen.

„Jozef van Arimathea en Nicodemus gaven aan Maria het ontzielde lichaam van haar Goddelijken Zoon. Toen vooral was het, dat het zwaard door hare ziel ging.

O, Maria, gij zijt de moeder van den volmaakt Rechtvaardige, maar tegelijk ook de moeder van den schuldigen mensch.

Druk in mijn hart het beeld van den Gekruisigde tot afkeer van het kwaad en liefde voor de deugd.

Dat ik voortaan voor u moge zijn een liefhebbend zoon en slechts leven om uw Goddelijken Zoon te behagen''.

Nu daalt de processie weer de trappen af van Golgotha en wandelt naar het eindpunt, de Grafkapel onder den hoogen koepel van de Kerk.

De leider treedt het Graf binnen en terwijl allen daar buiten wachten klinkt het:

Veertiende statie:

Jezus wordt in het graf gelegd.

„Het lichaam van Jezus wordt in een nieuwe grafholte gelegd om te wachten op een glorierijke opstanding.

Dat ook mijne ziel door de heilige communie een graf van Jezus worde. Maar... maak het Heere, een nieuw graf door het te reinigen van zijn vlekken; een graf, in de rots uitgehouwen door mijn standvastigheid in uwen dienst; een glorierijk graf, opdat ik U niet meer den dood toebreng door mijne zonden.

O Maria, gij die gewaakt hebt op het graf van Jezus, bewaak ook mijne ziel, opdat Jezus steeds leve in mij”.

* * *

De processie is ten einde.

Lezer, die ons in den geest gevolgd hebt op de Via dolorosa, begrijpt ge, dat deze bedevaart toch ook op ons, protestanten, een eigenaardige bekering oefent?

Ja, we moeten even over dat herhaalde knielen, over het geprevel der gebeden en over het specifiek Roomsche in de voorgelezen „herinnering” heen komen. Maar dan treft de plechtigheid ons toch, bovenal door haar eenvoud en door de, dikwijls fijne, weergave van de stemmingen bij elke statie.

Niet al te critisch bezien we de traditie. *Waarheid* is ten slotte nog iets anders dan *historiciteit*. En in dezen zin voelde 'k op de Via dolorosa de traditie echt *waar*: als 't hier dan niet *was*, dan had het hier toch *kunnen* zijn!

Met zeldzame teerheid heeft men de historische momenten op den lijdensweg vastgelegd. En de plaatsen zijn in volkomen harmonie met de herinnering.

Wat wil men meer?

We zijn dankbaar, die Vrijdagsche processie eens te hebben meegemaakt.

Er is iets gejaagds in dat „afloopen” van die staties. Even stil... dan weer verder... dwars door het marktgewoel van het leven heen... maar is het menschenleven eigenlijk ook wel anders?

Ja... mocht ons leven maar wat *meer* hebben van die processie: een openbaar belijden, Wien wij zoeken en willen volgen: Jezus Christus, den Gekruisigde!

De Grafkerk.

We betraden reeds met de Vrijdagsche processie de Kerk van het Heilige Graf. Een wonderlijk bouwsel. Een kerk vol kerkjes. Een verwarrend complex van kloosters en kapellen, behoorende aan nagenoeg alle godsdienstige gezindten. Want iedere groep van Christusbelijders is neergestreken op deze plaats vol herinnering en heeft zich een plekje veroverd tot aanbidding van Hem, die hier stierf aan het Kruis en den dood overwon.

En met hand en tand verdedigt ieder zijn recht op een deel van den buit.

De plattegrond van de Grafkerk, waarop de bezittingen van de verschillende kerkgenootschappen in kleuren zijn aangewezen, lijkt sprekend op dat oude statenkaartje van Middel-Duitschland, waaraan 'k uit mijn jeugd zulke liefelijke herinneringen bewaar.

Ieder het zijne!

De twee groote mededingers zijn natuurlijk de Roomsche-Katholieken, gewoonlijk Latijnen genoemd, en de Grieken. Ze hebben, zooals we reeds hoorden, ieder een helft van de kapel op Golgotha. De *Latijnen* hebben bovendien het geheele noordelijke deel van de kerk, o.a. de kapel der verschijning aan Maria Magdalena (No. 9 op het schetskaartje) en de grot, waar eens het kruis gevonden werd (K).

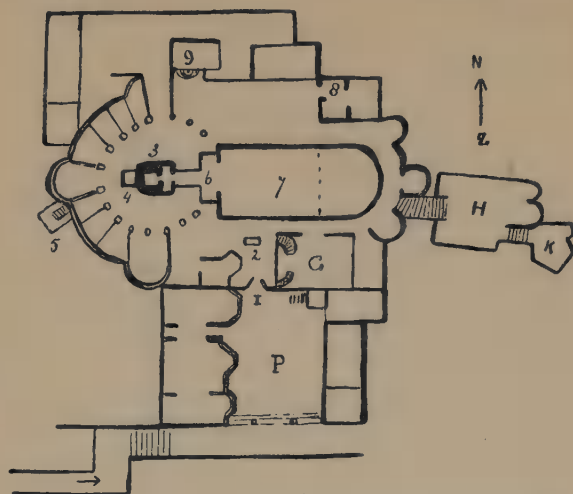
De *Grieken* zetelen in het centrum der kerk. Zij hebben daar hun Kathedraal (7) en bezitten de gevangenis van Christus (8) en de meeste kapellen aan weerszijden van het Voorplein (P).

De *Armeniërs* zijn trotsch op hun kapel van Helena (H); de *Syriërs* moeten zich vergenoegen met een kapel in de rotonde van den grooten koepel, die zich boven het Heilige Graf welft, maar hebben ook een graf, het graf, waarin later Jozef van Arimathea zelf begraven zou zijn! (5).

De *Kopten* eindelijk hebben hun kapelletje vlak tegen de kapel van het Heilige Graf aangebouwd (4).

Maar nu moet ge niet meenen, lezer, dat we er al mee klaar zijn.

Platte grond van de Kerk van het Heilige Graf.

- Toegang van de „Christenstraat”.
 P. Voorplein.
 1 Ingang; 2 Zalfsteen; 3 Grafkapel; 4 Kapel der Kopten;
 5 Grafspelonk; 6 Koor der Franciscanen; 7 Grieksche Kathedraal; 8 Gevangenis van Christus; 9 Verschijningskapel.
 G. Golgotha; H. Kapel van St. Helena; K. Kapel der kruisvinding.

O neen, nu komen nog de stukken, die *algemeen* bezit zijn, b.v. de wandelingen en de **Grafkapel**.

En dat zijn juist de plaatsen, die vaak het schouwtooneel werden van een verbitterden concurrentie-strijd.

Want iedere groep moet daar steeds zijn recht van meezeggenschap verdedigen tegen de aanspraken en de brutaliteiten van de andere groep.

Gedreven door hetzelfde verlangen en door dezelfde vereering van Christus, bekampt men elkaar als doodsvijanden. Zullen we uit de hoogste oordeelen? Maar hoe maken de Christelijke kerken het in ons eigen lieve Vaderland?.....

„Ieder het zijne!”

En in de neutrale zônes, het algemeen bezit, demonstreert iedere groep haar recht van medezeggenschap nu, door daar een aantal lampen neer te hangen.

'n Zorgvuldig afgepast aantal.

Niet minder! — daar zorgt ieder zelf wel voor.

Niet meer! — daar zorgen de anderen voor.

In de voorste afdeeling van het Heilige Graf, de z.g. „Engelenkapel” hangen 5 lampen van de Grieken, 5 van de Latijnen, 4 van de Armeniërs en 1 van de Kopten. In de achterste ruimte, het Heilige Graf, weer dezelfde lampen-rechten-demonstratie: 13 van de Grieken, 13 van de Latijnen, 13 van de Armeniërs en 4 van de Kopten.

Ieder het zijne! En wie zal zeggen, hoeveel geld en . . . hoeveel bloed geofferd is, voor het zoover was, dat ieder zijn „recht!” had veroverd.

Maar we zijn er nog niet, lezer!

Want de Mohammedaan is er ook nog. En ook die heeft zijn „rechten”.

Tenslotte is hij meester van het terrein.

En zonder zijn toestemming komt er geen Christen in de kerk. Van overoude tijden had een Jeruzalemsche Mohammedaansche familie het recht, van de bezoekers dezer heilige plaatsen een entrée te heffen. Dat wordt nu afgekocht, maar de Mohammedaan laat zich nog gelden. Ook hij heeft zijn recht-demonstraties.

Elken dag bij het openen en sluiten der kerk, ziet ge twee leden van die Mohammedaansche familie verschijnen. De een draagt een trapje en den sleutel van de Kerk; hij is de bezitter van den sleutel.

De andere is de bezitter van het sleutelrecht; hij moet de Kerk openen en sluiten.

De man van den sleutel zet zijn trapje tegen de Kerkdeur, want het sleutelgat zit heel hoog. Dan klimt de man van het sleutelrecht het trapje op en ontsluit de kerkdeur. En nu kunnen de Christenen er in.

Maar de Mohammedaan houdt de wacht. Den heelen dag ziet ge enkele leden van de familie van het recht, op den divan zitten, dien ge aan uw linkerhand in een nis van het kerkportaal vindt, zoodra ge door de deur zijt binnengetreden.

Want de Mohammedaan heeft n  g een recht: een einde te maken aan de ruzies tusschen de Christusbelijders.

Ieder het zijne!

O, wat hindert die rechtendemonstratie den bezoeker, die op de heilige plaatsen een oogenblik van stemming en wijding zoekt.

We ondervonden het zelf op een Vrijdagmorgen.

Vroeg waren we naar de Grafkerk gegaan om zoo mogelijk iets van de stilte te vinden, vòòr de groote karavanen van Cook-reizigers alle rust komen verjagen.

De Kerk kreeg een Vrijdagsche beurt en allerlei monniken en geestelijken waren aan 't vegen en plassen. Niemand mocht er nog in. Maar de man van 't sleutelrecht, met wien ik tevoren reeds een enkele maal 'n praatje had aangeknoopt, was me terwille en loodsde me binnen.

't Prachtgelegenheid om nu eens heel alleen de Grafkapel binnen te sluipen. Er was niemand in dan één Grieksche priester, die met de grootste teerheid bezig was, zijn lampen klaar te maken en bloemen te schikken op het altaar boven de marmeren grafbank.

De goede man met zijn lange haren tot een knotje gebonden op het achterhoofd, liet me stil begaan.

Juist speelde het orgel in de eenzame kerk een zachte litanie, overgaande in een jubellied. En 't was me, als hoorde ik den jubel van den Paaschmorgen losbreken na de sombere dagen van kruis en lijden en dood.

En mijn oog viel op het onderschrift van één der drie altaren: „Hij is hier niet; zie de plaats, waar de Heer gelegen heeft!”

Ja, Hij is hier niet. En toch! . . . 't was mij goed, daar in dat ledige graf. Maar het mocht niet lang duren.

Want ieder is najverig op zijn recht. Daar kwam de Latijnsche priester. Welk recht had die Griek, om mij daar toe te laten? Het graf behoort toch niet aan *hem* of aan *zijn* kerk.

De Latijnsche priester kon ook wel iemand toelaten.

En de man van den sleutel kwam er ook bij te pas, want de bezitter van het sleutelrecht was toch niet alleen baas.

Ik moest er weer uit. . . Een bank werd voor den toegang geschoven. De bezems veegden, het water plaste, de kerk kreeg weer haar „groote beurt”.

Ik zag nog hoe een Franciscaan bezig was, het verhoogde weggetje te dweilen, dat van de Grafkapel naar de Grieksche Kathedraal leidt, onder voortdurende ruzie met zijn Griekschen collega, die zijn kerk dweilde en met den Mohammedaanschen sleutelbezitter, die heelemaal niet dweilde, maar met souvereine minachting voor 't werk, de Christenen liet plassen.

Ieder het zijne!

Dat waarborgt den vrede op deze wereld.

Maar, dat is ook de bron van eindeloozen twist.... hier en elders.

Dat verhoogde weggetje, waarvan we daareven spraken, heeft het maar al te duidelijk getoond.

Het paadje wordt elken morgen door een Franciscaan geveegd of gedweild. Maar in 1901 veegde de broeder, per ongeluk of met opzet, te ver. Hij veegde ook Grieksch gebied, of neutraal gebied.

En wie nu meenen mocht, dat hij voor dezen extra-liefdedienst een dankbetuiging van zijn naburen ontving, vergist zich schromelijk.

Want dit betoon van dienende liefde is in den grond alweer een rechten-demonstratie. Ieder behoort immers zijn eigen straatje te vegen. „Wat verbeeldde hij zich, om eens anders straatje te vegen? Wou hij doen, of dat ook van hem was?” zoo meende de Grieksche collega en er kwam een woordenwisseling. Ja, een bloedig gevecht ontstond, toen uit de aangrenzende kloosters hulptroepen kwamen aanzetten.

Na beëindiging van den slag lagen er 18 Franciscanen dood of ernstig gewond op het slagveld.

Een Europeesch conflict dreigde en op aandrang van Italië en Duitschland werden 15 Grieksche geestelijken tot gevangenisstraf en boeten veroordeeld.

„Sinds dien hebben de Grieken zich kalm gehouden” — zegt Jörgensen, aan wien wij dit verhaal ontleenden — „maar indien blikken dooden konden, waren er niet veel Roomsche-Katholieke pelgrims levend de heiligheden ontsnapt, waar de Grieksche monniken de wacht houden”.

Droevig tooneel.

En stond zulk een geval nu maar eenzaam in de historie!

Maar helaas!.... Ook in de Geboortekerk te Bethlehem vindt men soortgelijke toestanden met dergelijke gevolgen.

Ook daar: ieder het zijne!

Ook daar diezelfde lampen-recht-demonstratie in de kapel der geboorte: 6 voor de Grieken, 5 voor de Armeniërs, 4 voor de Latijnen.

En op den 25sten April 1873 schouwde de Mohammedaansche wereld ook daar een bloedig gevecht.

Op dien dag trok een Roomsch-Katholieke processie door het Grieksche terrein van de Geboortekerk.

Weldra werden Grieken en Latijnen handgemeen; de Grieken drongen de Latijnen terug tot in de grot der geboorte, verbrijzelden de Roomsche altaren en lampen; Turksche soldaten vuurden op de woedende menigte en, nadat de orde hersteld was, bleken 40 Turksche kogels de kapel doorboord te hebben, waar de Christenen naijverig op hun „rechten” waken om de kribbe van den Vredevorst.

Ik versta de verzuchting van een schrijver over deze dingen: „Zoolang we nog niet toe zijn aan een Christendom boven geloofsverdeeldheid, is het maar beter, de gedeeldheid te accepteeren en in de door God gegeven schakeering ieder in eigen huis God te dienen, dan.... onder één dak te strijden.”

* * *

Maar laten we nu eens het wondere bouwsel, dat Grafkerk heet, wat nader bezien.

En dan gaan we maar niet in op de betrouwbaarheid van de traditie, die hier Kruisheuvel en Graf heeft geplaatst.

Heele bibliotheken zijn volgeschreven over de echtheidsvraag. Ieder zal wel weten, dat de moeilijkheid zit in de questie: „*buiten de poort*”. (Hebr. 13 : 12). Golgotha lag in de dagen des Heilands buiten de muren. En al is het waar, dat de muur toen liep, waar de verdedigers van de traditie haar nu aanwijzen, dan lag de gerichtsplaats toch heel dicht tegen de heilige stad aan.

Een andere vraag is: waren kruisheuvel en graf zòd dicht bij elkaar, als thans door de overlevering wordt aangewezen!

Mogelijk is het, niemand kan 't beslist ontkennen, maar het is wel erg dicht bij. Het viel ons vooral op, toen we van het dak van het groote Grieksche klooster eens neerzagen op de Grafkerk. Hoe heel dicht zijn de koepels, die zich boven Graf en Golgotha welven, dan bij elkaar. 40 M. afstand!

En het allerwonderlijkste lijkt voor den bezoeker, dat de heuvel Golgotha geen hoogte is en het graf geen diepte. 't Lijkt alles zoo gelijkvloersch.

Nu moet men met het maken van conclusies uit de tegenwoordige

situatie echter zeer voorzichtig zijn. De bodem is later gelijk gemaakt, en al ligt de Golgotha-kapel nu slechts 4½ M. boven het gewone niveau van de kerk, er is toch een heuvel, die een heele schare kon doen aanschouwen, wat er op zijn top plaats greep. En de rots, waarin het graf was gehouwen, kan later ook afgegraven zijn.

We moeten ons dan voorstellen, dat tusschen Golgotha en grafrots eens een dieper dal was.

Hoe 't zij, de traditie is er en. . . . ze is oud, heel oud. Reeds in het jaar 336 werden hier Christelijke kerken gebouwd, één om het graf, de Anastasis- of Opstandingskerk, en een Basiliek van het kruis.

Van die oudste kerken is *niets* over. In de 7e eeuw werden ze in asch gelegd, wederopgebouwd en weer verwoest.

In de dagen der kruisvaarders werd de groote kerk in Romaanschen stijl opgericht, die beide heilige plaatsen omsloot, en die nog te herkennen is in den koepelvormigen rondbouw om het Heilige Graf en in den langbouw van de Grieksche Kathedraal met haar Oostelijk halfronde koor.

De tegenwoordige kerk dateert echter eerst van 1810, terwijl de koepel boven het Graf nog pas in 1868 geheel is gerestaureerd.

* * *

De eenige toegang tot de kerk is van het Zuiden.

Uit de z.g. Christen-Straat dalen we langs enkele treden af tot het Voorplein (Zie het kaartje P).

Links en rechts zijn kloosters en kapellen. Vlak voor ons zien we den voorgevel van de kerk, met haar dubbele poort, waarvan de rechtsche sinds vele jaren is toegemetseld.

Links verheft zich de lompe klokketoren, die eens los van de kerk stond, maar nu ook al met kerk en bijgebouwen tot één groot steencomplex is saamgebouwd.

We treden het portaal binnen, zien de Mohammedaansche wachters op hun divan rooken en praten, en staan met een paar passen voor den Zalfsteen (2), waarop volgens de traditie het lichaam des Heeren bereid werd voor de graflegging.

Zware kaarsen en een aantal gouden lampen beduiden de heiligheid van deze plek.

We laten het zware bouwwerk aan onze rechterhand, de kapel van Golgotha, nu liggen en wenden ons eerst links om.

Door hooge pilaren gedragen welft zich majestueus de zware koepel boven de Grafkapel (3).

Daar staan we voor het mooie, maar bontversierde heiligdom, 8 M. lang en 5,5 M. breed.

De voorste ruimte, de z.g. Engelenkapel, draagt in het midden op een marmeren voetstuk den grafsteen, die eens de tweede ruimte, het eigenlijke graf, afsloot.

Door een laag poortje treden we daar binnen: „Zòd laag, als alleen de ingang naar het Koninkrijk der Hemelen zijn kan”, zegt Jörgensen. Maar 't hindert niet. Wie zou hier rechtop binnen treden? Wie buigt niet vanzelf het hoofd? Wie is niet neergeknield, voor hij 't zelf weet, ook al is hij protestant?

Eerbiedig stil is 't, daar in die donkere grafholte van 2 Meter lang en 1.80 M. breed, waarvan de helft nog ingenomen wordt door de bank, waarop het lichaam des Heeren zou hebben gerust.

Slechts vier of vijf personen kunnen hier staan of knielen. Even mediteeren, even maar!... want daar buiten wacht gewoonlijk een lange file van menschen, allen nieuwsgierig, allen verlangend naar Het Graf. Ja, Het Graf.

Andere beroemde graven danken hun bekendheid aan het gebeente der grooten, die daar rusten. Dit graf heeft zijn onvergankelijke betekenis daarin, dat het leeg is. Eens een dood lichaam omsloot, en toch geen verderving zag.

* * *

Maar de wachter rukt ons uit onze mijmering.

We bezien even het onbelangrijke Koptische kapelletje (4), dat achter tegen de Graf-kapel is aangebouwd en dalen door de kapel der Syriërs af in een diepe spelonk, in den rotsbodem uitgehakt (5). Weer een graf, nu een goed en duidelijk type van een rotsgraf. Daar zouden Jozef van Arimathea en Nicodemus begraven zijn, de twee edele figuren uit den kring der Jeruzalemsche grooten, die Jezus' dood eischten.

Eén in eerbied voor den verachten Gekruisigde, één zelfs in den dood.

Och, vraag niet direct, of die overlevering wel eenige waarschijnlijkheid heeft. Hier in deze omgeving behooren die namen er bij!

We keeren weer terug, en wandelen over het verhoogde gangetje, dat de Grafkapel verbindt met de Grieksche Kathedraal. Deze Kathedraal (7) is het middenschip van de groote Kerk der kruisvaarders; maar in een omgeving, waar ieder zoo vecht voor het zijne, heeft men natuurlijk van dit middenschip alweer een „kerk in de kerk” gemaakt en een muur tusschen de pilaren opgetrokken, zoodat de ruimte aan de onbescheiden blikken der concurrenten is onttrokken. De Grieken moeten er echter in berusten, dat de hoofdingang tot hunne Kathedraal over Latijnsch gebied loopt (6).

De Kathedraal is rijk versierd, onsmakelijk vol behangen met gouden en zilveren lampen, terwijl het hoogaltaar wel lijkt op een expositie van kostbaarheden — de Grieksche Kerk is rijk in Jeruzalem!

Midden in de kerk staat een soort beker van gebeeldhouwd marmer, die den zinnebeeldigen naam draagt van: „het middelpunt der wereld”. Inderdaad, hier in deze omgeving is de strijd gestreden, die voor de wereldgeschiedenis beslissend was.

In een kapel van het zipschip toont men den bezoeker een donkere ruimte, waar Jezus en de beide moordenaren een oogenblik gevangen hebben gezeten, terwijl de toebereidselen voor de kruisiging werden gemaakt (8). Dat er een blok is, waar 's Heilands voeten in werden gesloten, en dat een afdruk van zijn voeten in den steenbodem achterbleef, verhoogt voor ons de waarschijnlijkheid der traditie geen enkelen graad.

We dwalen nog even rond door de geheimzinnig duistere ruimten in het Noorden der Kerk, waar de Latijnen allerlei kloosters en kapellen hebben, b.v. de kapel, waar de Heiland aan Maria Magdalena zou zijn verschenen (9), en waar ook het voetstuk van de zuil getoond wordt, waaraan Christus bij zijn geeseling gebonden zou zijn; dan gaan we naar de Armenische kapel van St. Helena (H).

Een trap van 29 treden voert naar een lager liggende ruimte, waar eens de basiliek van keizer Constantijn moet hebben gestaan. Uit de hoogte der ramen valt een gedempt licht in de weinig kunstrijke ruimte,

waar de eenige bijzonderheid is: vier dikke zuilen van roodachtigen steen, die het gewelf dragen en die, naar een oud verhaal, vroeger dikwijls tranen stortten!

Een trap van 13 treden voert naar een nog lagere, en nog donkerder ruimte (K), de kapel van de kruisvinding, waar keizerin Helena, de moeder van Constantijn, in een grot de drie kruisen zou hebben gevonden van Jezus en de moordenaars.

De omgeving spreekt weinig tot ons. Hinderlijk druk doen de karavanen van babbelende reizigers, en even hinderlijk is het gebedel van slordig gekleede vrouwen en blinden, die op de trappen van dit afgelegen hoekje neerhurken.

We eindigen onzen ommegang bij de kapel van Golgotha (G), waarmee we bij de Vrijdagsche processie reeds kennis maakten.

Alleen bezien we nu nog even de ruimte onder de kapel, die dus een rotsholte in den kruisheuvel zou moeten zijn. Ze heet: de „*Adamskapel*”. En volgens het verhaal, zou hier Adam begraven zijn, die, door het bloed van Jezus, langs den kruispaal door een spleet in de rots afdruipeende, weer tot nieuw leven werd gewekt.

Van al de overleveringen, waarmee we van stap tot stap in deze wondere omgeving kennis maakten, is deze stellig de meest treffende in haar kinderlijken eenvoud.

Absoluut onhistorisch natuurlijk, maar toch door en door *waar*. Het bloed des Kruises — het leven der menschheid.

Door Adam de dood — door Christus het leven.

En dan gaan we toch vrede krijgen met die enge saamvatting van Golgotha en Graf, onder één dak. Hooren ze eigenlijk niet bij elkaar? Heel dicht bij elkaar? Zooals de Goede Vrijdag en de Paaschmorgen ook bijna rug aan rug staan?

* * *

't Valt alles eerst zoo tegen, als we nuchter critisch ons oog laten gaan over die plaatsen van wereldhistorische beteekenis. 't Is alles zoo klein, zoo weinig imponeerend. Maar is 't tenslotte niet volkomen in harmonie met het leven van onzen Heiland? „Geen gestalte”... alles zoo nederig, zoo eenvoudig, zoo stil.

En toch zoo groot!

Vele reizigers hebben geklaagd, dat 't alles zoo tegenviel.

De Grafkerk valt tegen.

Jeruzalem valt tegen.

Heel Palestina valt tegen.

't Kan zijn, en ik begrijp die klacht.

Maar dan vraag ik: wat heeft men er ook gezocht?

Natuurschoon of meesterwerken van bouwkunst?

Dan zoeke men elders en vindt allicht grootscher natuur en hogere kunst.

Of heeft men er directe verdieping des geloofs gezocht?

Hoopte men op de heilige plaatsen dichter bij God te komen en dieper in te leven in de gemeenschap met Christus?

Ook dan stelt Palestina te leur. 't Is daar juist bij die heilige plaatsen zoo druk, en 't is zoo „mooi gemaakt”, en de Christusbelijders staan zelve allermeest in den weg.

En dan zie 'k weer voor mijn geest dat opschrift in het Heilige Graf, dat met zeldzame eerlijkheid den pelgrim toeroept: „*Hij is hier niet!*”

Neen, Hij is hier niet! 't Is maar de plaats, waar Hij gelegen heeft.

En toch. . . . gelijk de Engel den blik der vrouwen over het ledige graf heen, vestigt op den Verrezenen, zoo herinnert toch bij elken voetstap de omgeving aan Hem, die hier den zwaren kruisweg ging voor ons.

Die leed en stierf, maar zonde en dood verwon, en leeft in heerlijkheid.

En als we daar iets van verstaan, dan blijven we niet hangen aan de plaatsen.

Sursum corda! Omhoog de harten!

Op het tempelplein.

Ik moet het maar dadelijk zeggen: neen, we zijn niet onmiddellijk naar het tempelplein gegaan. We hebben het eerst uit de verte aangezien. Daartoe zijn we den *Báb Sitti Mirjám*, Jeruzalems Oostpoort, de poort van Vrouwe Maria uitgegaan en hebben we, na in het Kidrondal te zijn afgedaald, ter plaatse waar de traditie de steeniging localiseert van Stefanus en het graf zoekt van Maria en den hof aanwijst van Gethsemane, de westelijke helling van den Olijfberg beklommen, waar we ons rustig hebben neergezet om het tempelplein eerst eens van boven af te bezien en zijn verhouding tot het eigenlijke Jeruzalem vast te stellen. En ik ben nog altijd blij, dat we dat eerst hebben gedaan en daarna het tempelplein zelf hebben bezocht.

Naarmate we de helling beklommen van den berg, waarop de Heere Jezus zoovele nachten heeft doorgebracht (Luk. 21 : 37, 22 : 39), waar Hij tranen van diepen weemoed over haar onafwendbaar lot heeft geschreid (Luk. 19: 42—44) en eindelijk ten hemel is gevaren, zien we de stad langzamerhand oprijzen uit hare muren, die van de dagen van Sultan Soliman (1496—1566) haar in dezen vorm omgeven. Koepels, minarets, kerktorens eerst; daarna de kerken en moskeeën, kloosters en scholen, en eindelijk de huizen, totdat ten slotte de geheele stad zich voor onze oogen ontrolt.

Een steenen stad! Ik geloof niet, dat er veel steden zijn, waarin zoo weinig hout is verbruikt als Jeruzalem. De ramen en deuren der huizen zijn in steen gevat met zoo weinig hout als maar eenigszins mogelijk is. De platte daken zijn met steenen overdekt. De muren der vertrekken zijn zonder houtwerk. De vloeren zijn van steen. Geen houten stallen ziet ge, geen afdaken noch overdekkingen. Het is een groote steenmassa, opgetrokken op steenachtigen bodem, gelegen in een land van steen. „Wat een steenen en wat een gebouwen!” (Markus 13 : 1). De ringmuur, dien

we vlak voor ons zien, is geweldig. Ofschoon stukken ervan in een tot 30 M. dikke puinlaag staan, verheft hij zich toch nog 40 à 50 M. boven den grond. En er zijn steenen in van buitengewone afmeting. Een is zelfs 11 M. lang, 3 M. dik en 1 M. hoog.

Daarachter zien we den *Harám esj-Sjerif*, „het verheven heiligdom”, waarop de Mohammedanen prat gaan, wijl het getuigt van de overheersching van „de halve maan” en bij welks zuid-westelijken muur Joden uit alle landen, van iederen leeftijd en van beide kunne iederen Vrijdag, vooral tegen 4 uur, in droeve overpeinzingen aan het droeve lot van hun volk denken of in luide klachten uiting geven aan hun zielesmart.

De oostelijke poort, die van het Kidrondal uit toegang tot het tempelplein gaf, is dichtgemetseld. Hij staat bekend onder den naam van „de gouden poort”. Een dubbele vergissing! In Hand. 3 : 2 is sprake van „de tempelpoort, genaamd de *Horaia* of schoone”. Nu heeft men in de Latijnsche vertaling dit *Horaia* vervormd tot *aurea*, wat „gouden” beteekent. Maar bovendien: de „schoone poort” van Hand. 3 was niet gelegen in den buitenmuur der stad, doch bij het binnenste voorhof van Herodes’ tempel.

Aan deze poort, die eigenlijk uit twee openingen bestaat (zie Noordtzij, Palestina, foto 36) zijn allerlei tradities verbonden. Jezus zou hierdoor Jeruzalem binnengetrokken zijn, toen hij van Bethanië kwam, omstuwd door een jubelende en met palmtakken wuivende schare (Joh. 12 : 12—19). Keizer Heraclius zou in 629, beladen met „het ware kruis”, dat hij op de Perzen heroverd had, hier de stad zijn binnengereden. Vast staat slechts, dat deze poort, die misschien ligt ter plaatse van Herodes’ Susan-poort, tegen het einde der 5de eeuw gebouwd is door de Byzantijnsche keizerin Eudoxia en in de 7de eeuw is gerestaureerd. Toen de Christenen in den tijd der kruistochten de stad in bezit hadden, werd ze twee maal per jaar geopend: op Palmzondag ter herinnering aan Joh. 12 en bij het feest van de verheffing van het heilige kruis. De Arabieren, die ze reeds in 810 bijna geheel hadden toegemetseld, hebben ze in 1530 volkomen afgesloten. Ze zijn er bang voor. Ze beweren, dat anders op een Vrijdag een Christelijk veroveraar door deze poort de stad zal binnenkomen.

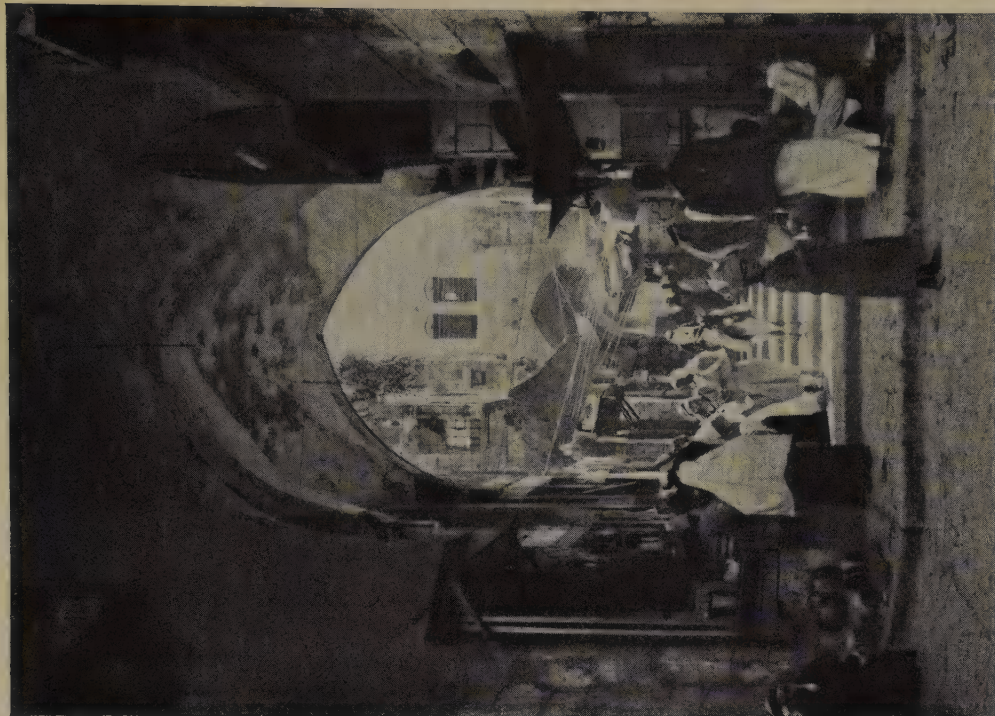
Jeruzalem is wel de stad van het heiligdom! Wat neemt de *Harám* een geweldig groot gedeelte van het stadsoppervlak in! Meer dan de helft van den oostelijken muur wordt ingenomen door den *Harám* en zijn gebouwen. Hij vormt een rechthoek, die zich naar het Noorden een weinig verbreedt en niet minder dan 145.000 M² beslaat, ongeveer het vierde gedeelte van de geheele stad, voorzoover ze binnen de muren ligt. Middenop wordt weer eenzelfde rechthoek gevormd door een terras, dat ongeveer 3 M. hooger ligt en waarop de beroemde *Kúbbet es-Sachrâ*, „de rotskoepel” zich verheft boven de heilige rots, de plaats van Salomo’s brandofferaltaar.

Wat staat hij daar prachtig tegen den achtergrond der langzaam naar het Noordwesten oploopende stad, met zijn koepel, die op een achthoekigen onderbouw van ongeveer 11 M. zich tot een hoogte van $\pm$ 30 M. verheft. Ik heb hem ’s morgens gezien, als hij fel beschenen wordt door de Oostersche zon, die het prachtige witte en blauwe faïence, afgewisseld door geel en groen, glanzen deed als arabesken van paarden en lazuursteen. Ik heb hem ook ’s avonds gezien, wanneer in het Noordwesten de zon zich ter kimme neigde en nog eens alles overgoot met goudgloed en lichtglans. Dan schenen die wanden te leven, als de kleuren in wondere mengeling golven gingen, nu eens vervagend en ineenvloeiend, dan weer opflikkerend en stralend. Dan zag ik een kleurenspeel, dat het oog vermocht te boeien, en begreep ik, hoe de Byzantijsche bouwmeester, die in dienst der nieuwe beheerschers van Jeruzalem dezen koepel in de laatste jaren der 7de eeuw onzer Christelijke jaartelling verrijzen deed, bij alle onderdeelen van den buitenbouw gerekend heeft op den als het ware magischen tooverstaf der Oostersche zon, die, glanzend aan den wolkeloozen hemelkoepel, dezen koepel met zijn wanden van marmer en faïence maken kon tot speelplaatsen van kleurstroomen, die in bonte warreling golven moesten en zoo het bewonderend oog moesten boeien.

In hun geweldige naïviteit hebben de aan allen historischen zin gespeende kruisvaarders in dezen rotskoepel den ouden tempel van Salomo gezien. Wat kenden die vrome ridders hun bijbel slecht! De rotskoepel is gebouwd in het jaar 72 van de Hedsjra d.i. in 691, door den Damasceenschen kalif Abd el-Melik, toen de toegang tot het heiligdom te Mekka

Straatje in Jeruzalem.

Bazaarstraat in Jeruzalem.

Ruinen van het oude Jericho.

De Jordaan.

Geboortegrot te Bethlehem.

geweigerd werd aan allen, die het gezag erkenden van de dynastie der Omajjaden in Damaskus. Maar merkwaardig: het gouden opschrift, dat in het inwendige van het bouwwerk den naam des bouwheers vermeldt, spreekt van El-Mamoen. Maar dat was een zoon van Haróen err-Rasjíd en hij regeerde van 813—833. Toch staat er heel duidelijk: „Abdallah el-Imán el-Mamóen, de beheerscher van alle geloovigen, bouwde dezen kubbeh in het jaar 72”. De zaak is vrij eenvoudig. El-Mamoen heeft het illustre voorbeeld gevolgd van zoovele faraonen, die zich zelf de eer van anderer bouwwerken hebben toegeeigend door hun eigen naam te laten inbeitelen. Maar hij heeft zijn werk half gedaan en te veel gerekend op de domheid der nageslachten. Hij heeft vergeten ook het jaartal te veranderen. En zoo zegt nu het inschrift, dat El-Mamoen dit kunstwerk schiep op een moment, toen hij nog 122 jaar moest wachten voor hij aan de regeering kon komen.

* * *

Van den Olijfberg af heb ik ook de *Mesdsjed el-Aksa*, „het (van Mekka) verst afstaande heiligdom” bekeken, waarvan de Mohammedaansche traditie zegt, dat hij 40 jaar na de Kaäba te Mekka door Abraham is gebouwd, terwijl hij in werkelijkheid niet anders is dan de door Mohammeds tweeden opvolger Omar in een moskee herschapen basiliek, die keizer Justinianus in 536 ter eere van Maria op groote gewelven deed bouwen en die sindsdien zooveel lotgevallen heeft ondergaan, dat er van het oorspronkelijke gebouw, afgezien van eenige kapiteelen en zuilen, weinig meer over is.

Zoo van boven gezien, maakt het gebouw al heel weinig indruk. Het steekt door bouwstijl en materiaal wel heel erg bij den rotskoepel af! Het heeft zich trouwens al heel wat veranderingen moeten laten welgevallen. Al is de grondvorm der basilika gebleven, de kruisvorm is weg-gewerkt. De Bagdadsche kalief El Mahdi (775—795), die het gebouw door een aardbeving ernstig beschadigd vond, gaf bevel het korter en breeder te maken. Zoo werd het een rechthoekig gebouw van 82×60 M., afgedekt door een dak, waarvan het middenstuk hooger is dan de zijstukken, waardoor gelegenheid geschapen is om van boven af licht in de moskee te doen vallen. Dicht bij den achtergevel, die rust op de

ontzaglijke bouwwerken, welke „stallen van Salomo” worden genoemd, verheft zich een door de halve maan versierde koepel, afgedekt met looden platen. Aan de oostzijde vertoont de buitenmuur een voor ons westersch bewustzijn al heel grillige lijn, gevolg van de bouwwerken, die in den loop der eeuwen tegen de oude basilika zijn „geplakt”. Aan den westelijken muur is een andere uitbouw waar te nemen. Het is de oude zaal der tempelridders, die van koning Boudewijn II het ten Westen van de basiliek gelegen paleis van de eerste Jeruzalemsche koningen ten geschenke kregen, waarin hun orde in 1128 tijdens de regeering van Boudewijn I door Hugues de Payns en zijn acht Fransche medestrijders was gesticht.

Op die wijze heeft zich op de zuidelijke helft van den Harám een gebouwencomplex gevormd, dat, wel verre van een architektonische eenheid uit te maken, een wondere mengeling van bouwstijlen te zien geeft, die al heel weinig imposants heeft.

Wie van den Olijfberg af den tempelberg beziet, wordt geboeid door den Mohammedaanschen *Kubbet es-Sachra*, die met zijn marmer en faïence in het zonlicht glanst, en zijn oog blijft slechts even rusten op de moskee *El-Aksa*, de vervorming der Christelijke basiliek, die bedoelde het kruis over Salomo's tempelplein te doen heerschen, maar door Mohammedaansche bouwheeren is omgevormd en misvormd. Een beeld der feitelijkheid! Op Arauna's dorschvloer is voor het Christendom geen plaats.

* * *

Lang heb ik op den Olijfberg zitten droomen, neerblikkend op den tempelberg, waar ik slechts enkele menschen zag ronddwalen, als het ware verloren op de groote ruimte, waarop zelfs de *Kubbet es-Sachra* niet geheel tot zijn recht komt, althans niet van boven af gezien.

Allereenvoudigst is het begin geweest. De dorschvloer van Arauna met zijn door David opgericht altaar, herinnering aan gramschap en genade beide. Daarna Salomo's bouwwerken, die het geheele heuvelvlak noodig hebben: in de zuidelijke helft tuighuis, zuilenhal en troonhal en daarvan afgescheiden Salomo's paleis en dat van Farao's dochter; in de noordelijke helft de tempel met zijn boven Arauna's dorschvloer gebouwd brandofferaltair. Alles glans en heerlijkheid, goud en kleurenpracht. De

rijkdom van den koning, in wiens dagen zilver geen waarde had in Jeruzalem (1 Kon. 10 : 21).

Maar het duurt niet lang. Sjisjak van Egypte voert de schatten weg. Onder Joram en Ahazia vervalt de tempel, die onder Joas grondig moet worden hersteld. Israëls koning Joas, in strijd geraakt met Amazia van Juda, voert de tempelschat weg naar Samaria. Achaz plundert den tempel opnieuw, in den waan daarvoor Assyrië's hulp tegen Rezin en Pekah te kunnen koopen. Ook vervangt hij het Salomonische altaar door een naar Damasceensche stijl. Hiskia zendt om Sanheribs genade te koopen, de tempelschat naar Lachis, waarbij ook de gouden platen van de tempeldeuren het ontgelden moeten. Manasse maakt in den tempel plaats voor de vereering van „de koningin des hemels” en „het hemelheir”. Josia reinigt weer stad en tempel, die echter straks opnieuw door „vreemde goden” werden verontreinigd. Totdat het Godsoordeel aan „het ontrouwe Juda” wordt voltrokken: stad en tempel werden door Neboezaradan, den veldheer van Neboekadnezar, met den grond gelijk gemaakt.

Op de puinhoopen bouwen de teruggekeerde ballingen eerst een altaar, dan na jarenlange ellende een tempel, zoo armzalig, dat bittre tranen schreien zij, die den toch in Zedekia's dagen vervallen tempel van Salomo hadden gezien. Geleidelijk wordt de bouw verbeterd, totdat Herodes het kunststuk waagt om, terwijl de dienst geen oogenblik wordt onderbroken, een nieuwen tempel over den oude heen te bouwen. Daartoe wordt door het oprichten van geweldige steenmuren het tempelplein vergroot, waaromheen overdekte zuilengangen worden gebouwd, die plaats bieden voor leerzalen, bazars en beursgebouwen. Van alle zijden omgeven door het „voorhof der heidenen”, ligt eenige trappen hooger een terras, vanwaar nieuwe trappen voeren naar het eigenlijke voorhof des tempels, waarin afzonderlijke ruimten plaats bieden voor mannen en vrouwen, die zoo gemakkelijk getuige kunnen zijn van het brengen der offers op het geweldig groote brandofferaltaar, dat zich ook binnen dit voorhof bevindt. Nog 12 treden hooger ligt dan het eigenlijke tempelgebouw van 110 ellen lengte en 160 ellen hoogte, met buitenmuren overdekt van witte marmeren platen. Een geweldig gebouw, bestemd om de eeuwen te verduren.

Maar nog geen 80 jaar later wordt de doods-klok over Herodes' bouw-

werk geluid. Titus' heirscharen slaan een bres in den noordelijken tempelmuur en straks lekken de vlammen omhoog, in den dood nederstortend alwie op de tempeltinnen uitziет naar den komst van den „Messias” en onder wie niemand vermoedt, dat Israëel zijn Messias heeft gekruisigd onder den stadhouder Pontius Pilatus.

Zeventig jaar lang liggen weer stad en tempel in puin. Dan komt de Romeinsche keizer Hadrianus en laat op Jeruzalems puin zijn Aelia Capitolina verrijzen. Op het tempelplein wordt een tempel gebouwd ter eere van Jupiter Capitolinus en vlak naast Arauna's rots verheft zich dan Hadrianus' ruitersstandbeeld. Totdat de triomf van het Christendom den tempel van Jupiter doet ineensstorten en Hadrianus in het stof doet bijten.

Een Christelijke era bouwt kerken in Jeruzalem, boven wat men het „heilige graf” waant, ook ter plaatse, waar de traditie het huis zoekt van Joachim en Anna, de ouders van Maria. Natuurlijk krijgt ook het tempelplein zijn kerk: de Maria-basiliek van keizer Justinianus. Maar in eere is dat gedeelte van Jeruzalem toch niet. Wanneer kalief Omar in 638 na de overgave der stad het tempelplein betreedt, vindt hij het overdekt met afval en vuilnis. Zoo trachtten de Christenen de Joden te ergeren!

Wanneer den 15den Juli 1099 de kruisvaarders Jeruzalem binnendringen en een bloedbad aanrichten onder Joden en Mohammedanen beiden, dan wordt de *Kubbet es-Sachra* omgezet in een *Templum Domini*: een altaar wordt geplaatst op de heilige rots, die met marmeren platen wordt overdekt; de wanden worden versierd met tal van opschriften; het hol onder de rots wordt tot een kapel gemaakt. Een plaats wordt aangewezen als geheiligd door „de voorstelling van het kindeke” (Luk. 2 : 21—24); eene andere als „de plaats van Jakobs droom” (Gen. 28). Maar langer dan 90 jaren duurt dit „christelijk regiem” niet: 2 October 1187 trekt de Egyptische sultan Saladin de stad binnen en stad en tempelplein worden weder „gemohammedaniseerd”. En nu voorgoed.

Zoo heeft het tempelplein de eeuwen over zich zien henengaan. Menschelijke hartstochten hebben er gewoed; menschenbloed heeft er gestroomd; menschelijke dwaasheid heeft er getriomfeerd. Maar ook de

Heiland der wereld heeft er gepredikt. Herodes' tempel heeft zijn liefdevol vermaan gehoord; ook zijn wonderen aanschouwd. En van de helling van den Olijfberg neerblikkend op deze „heilige plaats”, is het mij, als of ik Hem door de nu dichtgemetselde Gouden poort „het Huis zijns Vaders” zie binnengaan, gevolgd door een jubelende schare, wier „Hosanna, den Zone Davids” Herodes' tempel doet daveren . . . . precies zooals eenige dagen later hun „Kruis hem” het plein voor Herodes' paleis zal vervullen.

* * *

We zijn niet door den *Báb es-Silsèle*, „de Kettingpoort”, zooals het gebruik het wil, maar door den *Báb el-Kattanin* „de poort der katoenhandelaren” naar den tempelberg gegaan. Zoo voerde onze weg ons eerst door een langen straattunnel met aan beide zijden de nu meestal ledige winkelhuizen der katoenhandelaren, die hier vroeger hun vereenigingspunt hadden. Het is er geweldig donker, want behalve van de beide uiteinden valt er alleen een beetje licht in door ronde tralievensters in het bovengewelf. Maar zoo kregen we een machtige tegenstelling. Uit het donker van den tunnel tredend, zien we ineens het tempelplein voor ons, badend in een zee van licht, glanzend in een groote verscheidenheid van kleuren. En ineens staan we voor het terras van den *Kubbet es-Sachra* met zijn kleurenpracht. We staan stil, overweldigd door de macht der tegenstelling. We zien op naar het donkerblauwe hemelgewelf, vanwaar de lichtstroom neerdaalt, en dan rondom ons naar al die koepels en koepeltjes, die het tempelplein overdekken, naar al die bogen, die het *Kubbet*-terras omgeven. En daartusschen het donkergroen der cypressen en taxisboomen, die hier en daar verspreid staan. Het is inderdaad overweldigend en reeds alleen die enkele indruk is een bezoek aan het tempelplein meer dan waard. Althans, wanneer men het door den *Báb el-Kattanin* betreedt. Eerlijk gezegd, ik begrijp niet, waarom men er van Mohammedaansche zijde altijd weer op staat, dat men door den *Báb es-Silsèle* binnentreedt. Ik heb het óók gedaan, maar het betreurd. Ik miste de ontzaglijke tegenstelling van licht en duister, van de eentonigheid van het donker en de veeltonigheid der lichtzee.

We zijn de trappen opgegaan, die van het tempelplein voeren naar het

terras van den *Kubbet es-Sachra*, onder een der arkaden door, die ten getale van acht het terras omgeven. Ieder van hen vormt vier doorgangen. Maar die, welke tegenover den „Gouden poort” staat, is het slachtoffer geworden van het Mohammedaansche bijgeloof. Zooals de Gouden poort is toegemetseld uit vrees voor een Christelijk veroveraar, zoo is men hier ook aan het dichtmetselen geweest: het aantal doorgangen is tot twee teruggebracht. Maar wat staan ze daar prachtig, die arkaden met hun fijne zuiltjes, waarop hoefijzervormige boogjes rusten. Vanwaar ze die wel mogen gehaald hebben? Ja, laat ik u het maar onmiddellijk zeggen: veel van wat we hier gaan bewonderen is bijeengestolen. Allerlei Christelijke kerken en gebouwen hebben hun cyns moeten betalen voor deze Mohammedaansche bouwwerken.

Ze dragen een aardigen naam, die elegante arkaden. *Mawazin*, „weegschalen” heeten ze. De Mohammedanen zeggen, dat op den oordeelsdag hier schalen zullen worden opgehangen om de zielen te wegen.

We staan vlak voor den *Kubbet*. Neen, we gaan er niet dadelijk binnen. Eerst eens goed rondkijken. Naar het Westen blikkend, zien we het stadsbeeld zich voor ons ontvouwen, dat langzaam naar het Noordwesten oploopt: een altijd weer aangrijpend geheel van steen, waarin slanke minarets, ronde koepels en vierkante torens met elkander wedijveren om het oog te boeien. In het Oosten zien we den Olijfberg rijzen met zijn gebouwen, waar Christelijke en Mohammedaansche traditie hoofdmonumenten uit Jezus' leven trachten vast te leggen. En rechts daarvan blauwen in de verte de bergen van Moab. Naar het Noorden wordt ons oog tegengehouden door de foei-leelijke muren der gebouwen, die daar het tempelplein afsluiten. Een daarvan, in den noord-oost-hoek, staat ter plaatse van de burcht Antonia, die indertijd onder Herodiaansche en Romeinsche overheersching den tempel in bedwang moest houden, waar de harts-tochten soms zoo geweldig konden koken, tot overkokens toe, en van welks trappen de apostel Paulus zijn bekende redevoering heeft gehouden (Hand. 22). Zuidwaarts zien we de *Aksa*-moskee, die met zijn nog altijd Christelijken oorsprong verradenden bouwvorm hier vreemd aandoet in deze omgeving, al heeft Saladin's neef, de Egyptische sultan al-Moeázam door het bouwen van een uit zeven arkaden bestaand voorportaal ge-

tracht dat te maskeeren (1236). En daarachter rijst de *dsjebel Batn el-Hawá*, de berg „windzak”, die zijn Christelijken naam „berg der ergernis” dankt aan de traditie, welke hier de offerplaatsen van 1 Kon. 11 : 5, 7 en 2 Kon. 23 : 13 zoekt. En ten Westen daarvan de *dsjebel Aboe Tór*, de „berg van (het klooster van) der Vader van den Stier (herinnering aan het klooster van Lukas, wiens evangelisch embleem de Stier is?). De Christenen kennen hem onder den naam van „berg des boozen raads”, omdat men sinds de 12de eeuw hier Kajafas’ landhuis plaatst, waarin hij den Joden den bekende raad van Joh. 11 : 49 v.v. gaf.

De dalen liggen natuurlijk te ver beneden ons dan dat wij ze zouden kunnen zien. Daarvoor moeten we straks de wallen beklimmen. Maar dan krijgen we ook een diepen indruk van de geweldige sterkte van den tempelberg. Want daarvoor heeft hij óók moeten dienen. De godshuizen zijn wel meer in militairen dienst geweest! En Herodes heeft de kunst verstaan om den Tempelberg bijna onneembaar te maken. Dat heeft Titus in 70 n. Chr. aan den lijve gevoeld. En als de verdedigers elkander niet in toomeloze partijtwist onderling hadden verteerd, dan is het altijd nog de vraag, of zijn legioenen hun hoofd niet te pletter waren gelopen tegen de wallen van den tempelberg.

* * *

We zijn eerst om den rotskoepel heengegaan. Eerst wilden we den indruk aanvullen, dien we van de helling van den Olijfberg hadden gekregen. Nu kunnen we goed zien, dat het een achthoek is met vier deuren en acht maal zeven rondbogen. Van dicht bij „doet” het faïence het niet zoo goed als uit de verte. Zeker, we zien wel, dat we hier met meesterwerk te doen hebben en hoe de kleurvariaties: lichtblauw, wit, geel en groen zóó zijn aangebracht, dat ze niet „vloeken”. Maar het lijnenspel lijdt onder het felle zonlicht. In Kairo heb ik ook heel wat arabesken gezien van faïence. Daar in het halfdonker ging het beter dan hier. Dat de weersinvloeden zich hier hadden doen gelden, zoodat men had moeten restaureeren en we dus een mengeling kregen van oud en nieuw, hinderde mij nog niet zoozeer. Maar die warreling van lijnen, die ik volgen wilde en toch niet volgen kon. Van boven af had mij dat niet gehinderd. Toen zag ik dat spel niet, maar alleen den kleurengloed, door de Oostersche zon

verhonderdvoudigd. Maar nu ik er vóór sta, nu heb ik er last van. En eigenlijk ben ik blij, als we het gebouw kunnen binnengaan, natuurlijk na de onvermijdelijke pantoffels te hebben aangedaan. Die hooren er nu eenmaal bij, tenzij men wil handelen naar het aloude voorschrift: „de schoenen van de voeten, want de grond, waarop ge staat, is heilig”. Maar schoenen uittrekken is nog lastiger dan pantoffels aandoen, ook al zijn ze te klein of te groot. Trouwens, dat doet er ook niets toe. Ze hangen er toch maar zoo wat bij!

Zoo zijn we door de westelijke deur binnengetreden. En ja, dát is mooi; dát is aangrijpend. Dat mystieke halflicht — halfdonker past hier niet — omvangt u als een liefkoozing en doet u sprakeloos stilstaan. Het Oostersche zonlicht, dat zoo geweldig bestralen kan en dat de omtrekken zoo ontzaglijk scherp kan afteekenen, is hier getemd. Het wordt als het ware „gezeefd” door de gipsplaten, die de vensterruiten moeten vervangen en waarin kleine, naar binnen trechtervormig zich verwijdende openingen zijn aangebracht, die met allerlei stukjes gekleurd glas zijn afgesloten. Alleen als men vlak voor de ramen staat, ziet men het licht naar binnen vallen. Anders lijkt het venster gesloten. Een oogenblik heeft men er moeite mede om het zich duidelijk te maken, dat het maar stukjes gekleurd glas zijn. Men denkt eerst aan robijnen en topazen, saffieren en paarlemoer. Een ware kleurensymfonie, niet brutaal, maar heel bescheiden en toch intens. Hier heeft de onbekende Byzantijsche kunstenaar, die in dienst van den Arabischen veroveraar dit kunstwerk heeft gebouwd, iets meesterlijks geschapen. Die gipsplaten met ingevoegde stukken glas zijn een ware trouvaille. In ons nevelig Westen zou dat niet gaan. Hier is het juist wat we noodig hebben.

In dat halflicht wandelend, zien we, dat de rotskoepel door concentrische zuilenreeksen in twee afdeelingen is verdeeld. De binnenste draagt den koepel. En ieder van die zuilenreeksen is zoo gebouwd, dat bij de binnenste reeks een zuil door een stevigen pijler is vervangen in de acht hoeken van het gebouw, en bij de binnenste in de vier hoeken van den middenbouw. Die zuilen, ieder bestaande uit één stuk marmer, vertoonen niet alleen verschillende kleuren, maar ook verschillende vormen en hoogten. Ze zijn geen eenheid. Dat komt, omdat ze uit zeer onderscheidene gebouwen

zijn „samengelezen”. Misschien zijn er nog wel bij uit den Jupiter-tempel van Hadrianus. Hetzelfde geldt van de kapiteelen, waarvan één vroeger een kruisteecken vertoonde. Overal is weer mozaïek aangebracht en kunnen we weer het fijne lijnenspel bewonderen. Merkwaardig: hier *doet* het 't weer! En dan te denken, dat die arabesken gevormd worden door myriaden kleine stukjes glas! Ook de Koranverzen, die met gouden letteren over een breeden band blauw zijn aangebracht, maken een grootschen indruk. Dat ze ten doel hebben „den Messias Jezus” tot niets meer te maken dan tot „den zoon van Maria” en waarschuwen voor het geloof in „drie goden”, dat worde den Mohammedanen daarbij vergeven.

We hebben eerst de buitenste zuilenreeks doorwandeld. Bij de zuidelijke deur wordt de *Kibla* aangegeven, de richting naar Mekka, die bij het doen van de voorgeschreven gebeden nauwkeurig in acht moet worden genomen. Ofschoon het nog vroeg in den morgen is, zijn meerderen bezig met gebedsoefeningen. Ze vervullen het gebouw, waarin voor 't overige niets anders vernomen wordt dan 't geschuivel van enkele pantoffels, met een eigenaardig gemurmel.

Het gedeelte, dat door de binnenste zuilenreeks wordt omgeven, is geheel en al afgesloten door een ijzeren hekwerk, op welks punten de kruisvaarders indertijd hun kaarsen plantten. Het is van Fransche makelij uit het einde der 12de eeuw en herinnert eraan, dat de Christenen hier eenmaal hun *Templum Domini*, hun „tempel des Heeren” hebben gehad. Daarachter ligt „de heilige rots”, die zelf weer door een houten hekwerk is omgeven.

De heilige rots! Ik durf er haast niet bij te zetten: „17.7 M. lang, 13.5 M. breed en van 1.25 tot 2 M. zich boven den bodem van den rotskoepel zich verheffend”, want dat past zoo slecht bij een plaats, die eeuwen achtereen als „heilige grond” is vereerd. Salomo heeft er zijn altaar op gebouwd. Ook Herodes. Hier hebben Jozef en Maria gestaan met „het Kindeke” om „overeenkomstig des Heeren wil offeranden te geven: een paar tortelduiven of twee jonge duiven” (Luk. 2 : 2—24). Eeuwen achtereen zijn hier de offers des Heeren gebracht. Reeksen geslachten hebben hier — voorzoover zij de verlichte oogen des verstands ontvangen hadden — door de vormen en schaduwen van den O.T.ischen

eeredienst heen uitgezien naar den komenden Messias. Hier heeft Hij zelf geleerd en onderwezen.

Voor de traditie is dit alleen nog niet rijk genoeg. De Talmoed weet ervan te vertellen, dat men onder deze rots de wateren van den oervloed, waarop immers de wereldkoek drijft, kan hooren ruischen. Hier moeten Abraham en Melchizedek hebben geofferd. Hier heeft de ark gestaan. Hier is de *èbèn sjatijja*: de steen, waarvan de wereldschepping is uitgegaan, de grondsteen der wereld. Op dezen steen heeft Jezus den onuitsprekelijken Naam Gods ontdekt, die Hem tot zijn genezingswonderen in staat heeft gesteld.

De Mohammedanen weten er nog meer van te vertellen. De steen zweeft boven den afgrond. Hij rust op een palm, die in verbinding staat met een paradijsrivier. Hier zal ten jongsten dagen de Kaäba van Mekka komen, want hier zal God zitten ten gericht.

Van al dat moois blijft niets anders over dan dat hier het brandofferaltaar heeft gestaan. Men ziet er nog de sporen van een goot voor het neerstroomend bloed en de holte onder de rots was blijkbaar bestemd om dit op te vangen en dan naar den Kidron te voeren door de put, waarvan de rabbijnen verhalen.

Naar dat hol voeren elf treden. Natuurlijk zijn we erin afgedaald. Hier weet men de gebedsplaatsen aan te wijzen van Abraham en David, Salomo en Elia. Ook wijt men een holte in den rotswand aan Mohammed, die er met zijn hoofd dat gat ingeslagen heeft. Volgens de Joden heeft Jeremia zich hier verborgen bij de verwoesting van Jeruzalem.

Waarlijk, we waren meer dan verzadigd, toen we het hol weer verlieten om nog eenmaal het kleurenspeel van den *Kubbet es-Sachrá* op ons te laten inwerken. Wat heeft de traditie toch een neiging om het ware onwaar te maken, het mooie leelijk! We haastten ons naar buiten. Zelfs de baardharen van den profeet, die zorgvuldig hier bewaard worden, maar door niemand mogen worden gezien, hebben ons niet kunnen tegenhouden.

* * *

We hebben onze pantoffels weer uitgedaan, een beetje moe van de beenengymnastiek, die noodig is om ze niet al te ostentatief te verliezen.

We zijn blij weer eens op minder heiligen grond rond te stappen. Daarbij zijn er een paar gebouwtjes, die onze aandacht trekken.

Allereerst de *Kubbet es-Silsèle* of „kettingkoepel”, die ook bekend staat onder den naam van *Mechmet Daoed* „gerichtsplaats van David”. Bouwvorm en sierwijze plaatsen het gebouwtje zonder twijfel in denzelfden tijd als den rotskoepel. Jammer maar, dat er die foei-leelijke Kibla weer tegen gebouwd is. Dat is werkelijk een Mohammedaansche hartstocht: ieder publiek gebouw moet de gebedsrichting aanwijzen. Hier is het al heel jammer, want daardoor wordt de architectonische indruk geschaad.

Ook hier vinden we twee concentrische zuilenreeksen: de buitenste vormen een elfhoek; de binnenste, die den koepel draagt, een zeshoek. Men kan ze dus alle tegelijk zien. Natuurlijk zijn ook deze van andere gebouwen samengelezen. Voor den Mohammedaanschen veroveraar heeft blijkbaar slechts één dogma bestaan, dat trouwens nog niet zijn overtuigde aanhangers verloren heeft: „je prends mon bien où je le trouve”. Zoo wordt diefstal bijna een deugd!

De buitenwand is weer op schitterende wijze met veelkleurig faïence overdekt: dezelfde kleuren als bij den rotskoepel. Maar hier doet de mozaïek veel weldadiger aan. Komt het misschien, omdat we hier niet zoo'n massa te verwerken hebben?

De beide namen van het gebouwtje gaan terug op twee Mohammedaansche tradities. Volgens de eene heeft God — anderen zeggen: Salomo — hier voor den ingang een ketting gespannen. Alleen een waarachtig getuige kon dien aanraken. Zoodra een valsche getuige dat deed, viel een schalm er af. Volgens een andere traditie heeft hier de rechtersstoel van David gestaan. Natuurlijk zijn er ook nog andere in omloop. Heel Jeruzalem leeft immers van traditie? En dus: hoe meer hoe liever. Een Christelijke traditie uit de 12e eeuw zegt, dat hier het graf is van Jakobus, den broeder des Heeren. Een Mohammedaansche beweert, dat „de profeet” hier voor 't eerst de „hoeri's” van het paradijs heeft gezien.

Wij hebben ons echter door al die tradities, die onzichtbaar om het gebouwtje zweven, niet laten weerhouden om er een kiekje van te nemen.

Ook moeten we nauwkeurig bekijken den z.g. „zomerkansel”, die in den Z.O.hoek van het terras ligt en waaraan de naam van den in 1456

gestorven *Kadi* (= rechter) *Boerhán ed-Dín* verbonden is. Zomerkansel heet hij, omdat hier gedurende den vastenmaand Ramadán iederen Vrijdag het woord tot de geloovigen wordt gericht. Een architectonisch juweeltje met zijn fijne pilaartjes en bijna geheel gesloten rondbogen, met zijn massieven en toch zeer sober gehouden trap, vooral met zijn spreekplaats onder een allersierlijkst koepeltje, dat door zes nog fijnere pilaartjes omhoog wordt geheven. Alles is hier „af”. Alle onderdeelen zijn goed verzorgd en toch niet „druk”.

De *fontein van Kait Bey* is me tegengevallen. Op een foto „deed” ze het heel goed; in het dikwijls zoo onbarmhartige licht der Oostersche zon veel minder. In 1445 gebouwd door den Mamlukken-Sultan Kait-Bey, staat ze ten Westen van den rotskoepel. De onderbouw is een vierkant, waarvan de hoeken afgewerkt zijn met zuilen en in welks wanden getraliede langwerpige ramen zijn aangebracht. Daarboven verheft zich een achthoekige trommel, die den met arabesken versierden koepel draagt. De fontein is nu buiten gebruik. De waterverzorging van het tempelplein heeft ze overbodig gemaakt. Het gebouwtje maakt dan ook een eenigszins vervallen indruk.

* * *

Langzamerhand hebben we onze schreden gericht naar de *Aksa-moskee*. Van buiten is hier al heel weinig te zien. Daarvoor hebben er te veel handen aan gewerkt en is het te dikwijls in anderer bezit overgegaan. Alleen de gevel kon een oogenblik onze aandacht trekken. Of eigenlijk is 't een voorportaal met zeven arkaden, waarvan de middenste de grootste zijn. Natuurlijk zijn ook hier weer de zuilen en kapiteelen „samengelezen” van andere gebouwen van Christelijke origine. Dit voorportaal moet aan Justinianus' westersche basiliek een Oostersch tintje geven.

We hebben de pantoffels maar weer aangedaan en stappen nu de moskee binnen. Op den „heiligen” grond liggen natuurlijk evenals in alle moskeeën kleeden en matten. Ook vinden we de Kibla en den kansel, die met den koepel spreken van Allah's profeet. Maar voor 't overige zijn we zoo ongeveer in een Christelijke kerk. De muren zijn met kalk gewit; de gekleurde ramen zijn van westersche makelij. De zuilen, die de drie middenscheppen dragen, stammen uit Justinianus' kerk. Ze her-

inneren met het somber getinte plafond van zware balken aan de geboortekerk in Bethlehem. Zelfs de vensterrijen, die in de zijwanden van het middenstuk zijn aangebracht om licht te laten vallen in de lagere zijbeuken, die hebben moeten dienen om den oorspronkelijken kruisvorm weg te werken, hebben niets specifieks Mohammedaansch over zich. Banken staan er natuurlijk niet in: wie zitten wil, doet dat op den grond.

Eigenaardig, we voelen ons in dit toch in al zijn lijnen streng gehouden gebouw eigenlijk beter thuis dan in den van kleuren glanzenden rotskoepel. Ondanks alle misvormingen, die het zich in den loop der eeuwen heeft moeten laten welgevallen, is er toch nog iets in overgebleven van den Christelijken geest, die indertijd bij den bouw voorzat. Alles is hier sober gehouden. Daarom „doet” de houten koepel het hier ook niet, die zich dicht bij den zuidelijken muur uit het dak verheft en die van binnen versierd is met prachtig mozaïek, dat, naar men zegt, van Constantinopel hierheen is overgebracht, toen de Egyptische Sultan Saladin het gebouw in 1187 restaureerde. Zelfs de *mimbar*, de kansel, rijk versierd met houtsnijwerk met ingelegd ivoor en paarlemoer, toch overigens een waar meesterwerk van Oostersche snijkunst, in 1168 door een kunstenaar uit Aleppo gemaakt en door Saladin hierheen gebracht; zelfs die kansel valt hier een beetje uit den toon. Voor deze omgeving is hij „te mooi”.

Natuurlijk kan men hier weer van alles zien: het graf van de zonen van Aäron, de gebedsplaats van Mozes, het voetspoor van Jezus, ook de plaats, waar „Zacharias” werd gedood, waarbij er zich over strijden laat wie dat geweest is: de man van 2 Kron. 24: 19 v.v. of die van Matth. 23 : 35. Aandacht hebben we er niet aan geschonken. We waren meer dan verzadigd van die „traditie”, die ons overal vervolgde en een beroep deed . . . ja, ik weet waarlijk niet waarop: op onze beleefdheid om aan haar beweringen het zwijgen toe te doen, of op onze stupiditeit om daaraan geloof te hechten.

* * *

Maar daarmee hadden we nog niet alles gezien. Herhaaldelijk had de geweldige hoogte van het zuidelijke gedeelte van de muren van den tempelberg onze aandacht gespannen gehouden en dikwijls hadden we vol verbazing gekeken naar de ontzaglijke steengevaarten, die hier van den

rotsgrond omhoog rijzen. Dat men dit de „stallen” van Salomo noemt, wisten we natuurlijk wel. Ook dat hier ontzaglijke koepelgewelven gevonden waren, over wier ouderdom nog steeds wordt getwist en die sommigen aan Justinianus toeschrijven, terwijl anderen meenen tot Herodes te mogen teruggaan, indien al niet tot Salomo. Dat moesten we dus zien!

Daarom zijn we, na ons weer van de pantoffels bevrijd te hebben, naar den zuid-oostelijken hoek van het tempelplein gegaan, waar een trap ons naar beneden leidde. Dat we daarbij langs „de wieg van Jezus” kwamen, zij slechts in het voorbijgaan vermeld. Voor de traditie is hier niets te krom! Eindelijk waren we in „de stallen”. Dat ze daarvoor gediend hebben in de dagen der kruisvaarders, staat wel vast. Trouwens, de gaten voor het vastbinden der dieren vindt men nog in de hoeken der pilaren. Ook staat het vast, dat in dergelijke ruimten tal van Joden een schuilplaats hebben gezocht bij de verwoesting van Jeruzalem.

Met ontzag zien we naar de groote steenen, die hier zijn gebruikt. Hoeveel heeft men er wel niet noodig gehad om die dertien gangen te maken, die een lengte hebben van 83 M. en een gezamenlijke breedte van 60 M.! En dan die gewelven, die door 88 pilaren gedragen worden!

Merkwaardig die drie nu dichtgemetselde poorten, die bekend staan als de „enkele”, de „dubbele” en de „drievoudige” poort. Onder de eerste, die „betrekkelijk jong” is, werd in 1867 een 21 M. lange tunnel ontdekt, die onder de „stallen” doorvoert. De tweede, welker bogen op dezelfde wijze versierd zijn als die van „de gouden poort”, is waarschijnlijk uit Herodes’ tijd. De derde heeft nog geen antwoord gegeven op de vragen naar haar herkomst.

Intusschen blijkt wel zooveel, dat men van oude tijden getracht heeft het bebouwbare oppervlak van den tempelberg in zuidelijke richting door steunmuren te vergrooten en dat tal van geslachten daaraan hun kunstvaardigheid hebben gewijd. Maar tevens dat eerst een „grondig” onderzoek hier het gewenschte licht kan verschaffen.

* * *

We zijn weer uit de diepte omhoog gestegen, naar het daglicht toe.

„De wieg van David” en „het huis van Simeon” hebben we zelfs geen blik waardig gekeurd.

Op het tempelplein zien we weer dezelfde mensen. Behalve enkele vreemdelingen zijn het allen „geloovigen”. Die gaan niet alleen naar den *Harám* om er hun voorgeschreven gebeden te verrichten. Uren, dagen lang kan de „geloovige” er doorbrengen met niets doen. Hij zit op het gras, voorzoover het te zien is, of op een muurtje onder een boom, voorzoover deze er staat, en droomt in een dolce far niente, waarvan wij, westerlingen, geen begrip hebben. Een oosterling kan inderdaad genieten van nietsdoen. Met innig welbehagen laat hij den tijd over zich heen gaan. Hij kijkt naar den Olijfberg met zijn gebouwen, die herinneren aan ook voor hem merkwaardige gebeurtenissen. Hij kijkt naar de stad met zijn steenmassa's, waaruit koepels en minarets en kerken oprijzen. Hij kijkt ook naar de vreemdelingen, de „ongeloovigen”, die druk pratend over het tempelplein gaan, in een veel sneller tempo dan hij ooit gedaan heeft. En hij denkt . . . . ja waaraan? Misschien aan de overwinning, van de halve maan, waardoor hij hier als heer en meester bevelen kan geven. Om half twaalf moeten we weg, want om twaalf uur begint het gebed. Dan mag er geen ongeloofige over dezen „heiligen” bodem lopen.

Nog snel een overzicht van het geheel. Nog even een blik op wat onze aandacht gespannen hield. En we verlaten het tempelplein. Ieder zwijgt, bezig met de vele indrukken, die dat bezoek hier te verwerken geeft.

De Olijfberg.

Levendig herinner ik mij nog den eersten keer, dat ik den Olijfberg zag.

Het was nog op denzelfden dag van onze aankomst te Jeruzalem. We hadden ons wat verfrist, de koffers ontpakt, en ons voor een verblijf van enkele weken te Jeruzalem ingericht. Het was nog in den morgen, en we zouden een paar uurtjes naar buiten gaan, de straat op, voor de eerste kennismaking. Het ging zonder plan, alleen maar om eens even de omgeving van ons verblijf op te nemen.

„Naar buiten”, — „de straat op”.

Hoe hebben we het kunnen zeggen!

Naar *binnen* gingen we, de straat *in*.

In een oogenblik waren we verstrikt in een warnet van hoogbemuurde stegen en overdekte gangen, zonder te weten vanwaar we gekomen waren of waarheen we gaan moesten. Nóg komt de benauwing weer over me, als ik eraan terugdenk. Dit zal toch de eigenlijke stad niet zijn? We zullen zeker deze wijk moeten dóórworstelen om op de eigenlijke straten te komen, waar meer lucht en licht en uitzicht is. Maar neen, wáár we gaan, — het is overal hetzelfde. Glibberige steegjes, vunzige nisachtige winkeltjes, vuile menschen, donkere overwelfde gangen waarin men als in een spelonk verdwijnt, een flauwe weë geur, die in de keel blijft zitten, — en nergens, nergens uitkomst, nergens licht en lucht en bevrijding. O, de eerste kennismaking met de straatjes van Jeruzalem! O, de gewaarwording van dat eerste uur; dat gevoel van er niet te kunnen blijven, van eruit te moeten omdat men anders zou stikken.

En toen — toen heb ik den Olijfberg gevonden. En nooit meer zal ik het vergeten.

We waren een straatje ingeslagen, waar het wat stiller was en waar wat meer licht hing. Het liep uit op eene poort. En daar, buiten die poort, daar lag ineens in de volle vrijheid, — de Olijfberg. Hij lag daar,

De Maria-bron te Nazareth.

Siloe-vijver te Jeruzalem.

Bij de Jakobsput.

De oorsprong van den Jordaan.

tegenover ons, in de open zon, en de wijde ruimte. Hij lag daar te ádemen van lucht en licht. Hij lag daar als eene ontdekking, als eene uitkomst, eene bevrijding, eene zegenende openbaring.

Dat het de Olijfberg was, had niemand ons gezegd. Maar we wisten het, we voelden het. We herkenden hem. Het moest zoo zijn. We zeiden het, kort en ontroerd, tot elkaar: — de Olijfberg.

Daar lag hij, een langwerpige, gelijkmatig-glooiende heuvel, vriendelijk en mild; lokkend om op zijne hoogte te komen, in de vrijheid van den open hemel.

* * *

Dáár, buiten de poort, in den aanblik van dien berg, zijn wij toen gaan zitten, elk met zijne eigen gedachten.

Wat heb ik toen méér nog dan vroeger verstaan, waarom Jezus zoo menigmaal uitging naar den Olijfberg.

O, de beknelling voor Hem van Jeruzalem.

Wat heeft de Heiland het daar benauwd gehad.

Alle neerdrukkende en beklemmende machten zijn daar op Hem toegekomen. Het ongeloof en de kleinzieligheid; de haat tegen het goede en edele; de listen om Hem te doen vallen, loerend om de hoeken der straten; het kleingeloof en het onverstand Zijner discipelen; de last onzer zonden, — ja, de last onzer zonden, waaronder Hij gebukt ging; dat alles heeft zich in Jeruzalem tégen Hem en óver Hem saamgetrokken, méér dan in eenige andere plaats van het Heilige Land.

En daarom moest Hij telkens uitgaan naar den Olijfberg. Hij moest de stad der menschen uit, naar den berg, den berg Gods, waar Hij weer kon ademen, waar Hij weer naar bóven kon zien in de vrijheid van den hemel Zijns Vaders, waar Hij zich sterken kon, waar Hij kon zeggen: — Vader, Uw wil.....

Ik zie tegen de glooiing van den Olijfberg op.

Van welk eene kostbare beteekenis is deze berg geworden voor het koninkrijk Gods. Daar waren de engelen en de krachten Gods om den Christus te sterken. Zeker, — op Golgotha is het heil gewrocht; maar wie zal ooit de kracht schatten, die de Olijfberg aan Jezus gegeven heeft voor Zijn leven, Zijn werk, Zijn dood. Nu versta

ik waarom die berg daar moest liggen. Hij lag daar voor Jezus. Hij lag daar ten dienste van onze zaligheid. God, die Jeruzalem gegeven had als de schouwplaats van Christus' worsteling om het heil der wereld, — Hij heeft den Olijfberg daarnaast gelegd als de plek, waarheen de Zoon telkens kon uitgaan, om in de armen des Vaders zich te verkwikken; en vanwaar Hij gesterkt het donker Jeruzalem weer intrad.

* * *

Menigmaal zijn we daar teruggekeerd, op die plaats, waar we den Olijfberg het eerst gezien hadden. Het is buiten de Stefanuspoort; de weg daalt vandaar af naar het dal van de Kedron, en begint aan de overzijde weer te stijgen naar de helling van den berg. Dan, langs Gethsemané klimt men naar boven, recht tegenover het Tempelplein, waar de dichtgemetselde Gouden Poort is.

Ik heb den Olijfberg liefgekreken.

Elken morgen zag ik hem, in het rijzend licht, vanaf het dak van ons verblijf in Jeruzalem, en het was altijd weer eene verkwikking. En bij ons vertrek uit Jeruzalem naar het Noorden, gold onze laatste blik nog den Olijfberg; het was moeilijk van hem te scheiden.

We hebben ons ook geërgerd. Niet aan dien berg, maar aan wat de menschen van hem gemaakt hebben; de Christenmenschen.

Op een onzer tochten wilden we pogen den aanblik te krijgen, dien Jezus gehad moet hebben, als Hij, op den berg vertoevend, de stad voor zich zag liggen. Daartoe gingen we van den Oostkant den berg op, om dan, op zijne hoogte gekomen, ineens Jeruzalem in het oog te krijgen. En toen zijn we teleurgesteld; toen hebben we ons geërgerd. Want allerlei gebouwen stonden onzen blik in den weg. Het gelukte niet, vandaar het gewenschte uitzicht te krijgen, dat toch in Jezus' tijd te genieten was. En we hebben moeten zoeken om eene plek te vinden, vanwaar we de geheele stad onbelemmerd voor ons hadden; totdat we die eerst aan de Westelijke afglooiing van den berg vonden.

De Olijfberg is ontsierd, Christelijk ontsierd. Zijn gelaat is geschonden. Wat heeft men op den top en de helling van den berg al gebouwd. Kapellen, kloosters, een hospitaal, torens, kerken van allerlei gezindte zijn hier plomp en smakeloos neergezet; meerendeels met geene andere

bedoeling dan om in opzichtig praalvertoon eene of andere heilige plaats aan te wijzen, of liever er voor eene bepaalde kerk beslag op te leggen. Samenkomsten der gemeente worden er in die kerken weinig of niet gehouden. Ze zijn slechts monumenten; en meer nog monumenten van den trots en de aanmatiging eener kerkelijke gezindte, dan van de heilige gebeurtenis die men zegt dat op deze plaats geschied is. Wat heb ik aan een kerkgebouw, waar geene gemeente samenkomt? Wat heb ik aan eene heilige plek waar het Woord niet gepredikt wordt? Wat heb ik aan een uitzichttoren, vanwaar men een blik heeft dien Jezus niet heeft gehad? Ik wensch geen ander uitzicht dan Hij gehad heeft, en de profeten en apostelen gehad hebben. Nu staat die toren en die kerk mij in den weg.

Helaas, — het is niet slechts op den Olijfberg, dat de kerken het Schriftuurlijk uitzicht in den weg staan, of een anderen blik op de dingen geven dan Jezus gehad heeft.

* * *

We wandelen weer de Stefanuspoort uit, den weg naar beneden, door het Kedrondal, tusschen den Olijfberg en de hoogte waarop de muren van Jeruzalem rijzen.

Hoeveel historie heeft deze berg gezien, hoeveel historie op zijn top en helling zelf meegemaakt. De Olijfberg is geen stuk natuur slechts, hij is ook een stuk geschiedenis.

Vlak voor hem ligt Moria. Daar heeft hij Abraham zien komen om zijn zoon te offeren; daar heeft hij David het altaar zien bouwen op den dorschvloer van Arauna, in de dagen der pestilentie; daar heeft hij den tempel zien oprijzen; eeuw aan eeuw zag hij de rook van het offer ten hemel gaan.

Voor het aangezicht van den Olijfberg is Jeruzalem gegroeid. Hij heeft Melchizedek gekend, en al de koningen ná hem. David is over zijne hoogte gegaan, vluchtend voor Absalom, „en hij ging op door den opgang der olijven, opgaande en weenende”. Herhaalde malen heeft deze berg Jeruzalem in puin zien liggen, en weer opgebouwd worden. Eeuwenlang daalden de feestgangers van zijne helling; Jezus hield vanaf den Olijfberg Zijn Koninklijken intocht. Alle vijanden van Israël stonden op zijne hoogte, de Romeinen hebben zijne boomen

omgehakt, de kruisvaarders hebben hem beklommen. Alle lotgevallen van Jeruzalem heeft de Olijfberg meegeleefd.

In het gezicht van zijn top is Stefanus gestorven. „En zij vielen eendrachtelijk op hem aan, en wierpen hem ter stad uit; en zij steenigden Stefanus, aanroepende en zeggende: Heere Jezus, ontvang mijnen geest”. Even buiten de Stefanuspoort, een weinig rechts het dal in, wijst men de plek waar het geschiedde; er staat een kapelletje, met Grieksche opschriften. De Olijfberg heeft dit gezien. En Stefanus heeft den Olijfberg gezien. Hij is gestorven met den blik naar den top, vanwaar zijn Heiland ten hemel voer. „Ziet, ik zie de hemelen geopend, en de Zoon des menschen, staande ter rechterhand Gods”. De Schrift zegt, dat hij zacht gestorven is. „Hij ontsliep”. Wie met het aangezicht naar den Olijfberg sterft, die kan ook bij den wreedsten dood in zachten vrede heengaan.

* * *

We gaan verder, de Kedron langs, tusschen stad en berg.

Hier is het dal van Josafat. Het is bekend om de vele graven, die zich daar bevinden. De Kedron loopt er tusschen door. Hoevele dooden zijn hier in het stof en tusschen de steenen gelegd. Van oude tijden af schijnt men hier begraven te hebben. Het graf van Zacharias wordt hier aangewezen; ook het grafteeken van Abraham, waarheen de Joden uit verachting steenen werpen. Rechts liggen de graven der Mohammedanen, tegen de glooiing van de stadshoogte; ze liggen om de dichtgemetselde Gouden Poort; bij eene doode poort behoort eene wacht van dooden. Links, naar het Zuiden het dal in, en tegen de helling van den Olijfberg op, liggen bij duizendtallen de graven der Joden. Ze liggen in wanorde naast en boven elkaar. Alle zijn ze met steenen gedekt, gekalkte steenen, wit en blauw; ze zijn nog altijd gepleisterd, als in de dagen toen Jezus er op wees. We zijn hier op het kerkhof van vele eeuwen. Het dal van Josafat zal, zoo meent men, in den dag der Opstanding, de plaats zijn waar God gericht zal houden; en vanaf de verwoesting van Jeruzalem laten vele Joden zich hier begraven, om eenmaal getuige te zijn van Gods oordeel over de heidenen.

Josafats dal is het dal des doods. En de Olijfberg rijst daaruit op. Van tusschen de graven gaat de helling omhoog naar den top. En die top is

de hoogte des levens. Dáár gingen de hemelen open om den Zoon des menschen te ontvangen. Alle eeuwen door staat de Olijfberg in den glans van Christus' hemelvaart.

Men meent de plaats waar de Heiland opvoer te kunnen aanwijzen. Oude traditiën zouden daartoe het recht geven. De Olijfberg heeft drie toppen; of, beter nog, — in zooverre een top zekere spitsheid onderstelt, — drie verheffingen. De Zuidelijkste wordt „de berg der ergernis” genoemd, wijl koning Salomo daar het verblijf van zijne vreemde vrouwen had ingericht en eene hoogte voor Kamos en Moloch had gebouwd. De Noordelijkste top is de „Scopus”; daar is thans de nieuwe Hebreeuwsche Universiteit verzezen. En de middelste verheffing acht men dan de plaats te zijn, waar het feit der hemelvaart geschiedde. Hier staat de Hemelvaartskapel, waar men den steen aanwijst in welken de afdruk zou zijn van Jezus' laatste voetstap op de aarde. Helaas, dat de plek van 's Heilands opvaart weer eene oorzaak van twist is tusschen verschillende richtingen in de Christelijke kerk. Een eind verder toont de Grieksche kerk eene ándere plaats voor Jezus' ingang in heerlijkheid. De geestelooze tweedracht en verkettering te Jeruzalem zet zich, jammer genoeg, op den heerlijken Olijfberg voort. De theologische twist volgt het pad van den Christus tot zijn laatsten voetstap. En ach, — ware het daarmee uit; maar men twist over Hem zelfs tot in Zijne heerlijkheid. Hoe ongeestelijk ook, dat aanwijzen en vereeren van dien gefantaseerden laatsten voetdruk. De discipelen zagen op den Olijfberg óp, naar bóven; thans ziet men er omlaag, en betast men het stof; — een bedroevend verschil van richting. En de mannen in blinkende kleeding, wanneer ze andermaal hier verschenen, ze zouden hun woord moeten wijzigen en zeggen: „Wat staat gij, en ziet naar beneden, naar de aarde!”

Hoe het evenwel zij, — de Olijfberg is de plaats van Christus' hemelvaart.

Hier is het geschied: ....., en zijne handen opheffende, zegende Hij hen; en het geschiedde terwijl Hij hen zegende, dat Hij van hen scheidde en werd opgenomen in den hemel”.

De Olijfberg moge aan zijn voet de eeuwen hebben meegemaakt, maar op zijn top rust de eeuwigheid.

Ja waarlijk, — deze berg is de berg van Jezus. Het is de berg van

Zijne bevrijding, en rust. Menigmaal heeft Hij de helling beklommen om in de armen des Vaders verkwikking en uitkomst te vinden tegen de benauwing van de aarde; thans op den top hebben die armen zich voor Hem geopend, om Hem eeuwige rust en verheerlijking te geven.

* * *

Toch, — hoeveel heeft die opgang naar de hoogte der hemelvaart Jezus gekost.

Onderaan de helling van den berg ligt de hof Gethsemané; het pad naar boven loopt daarlangs.

Gethsemané!

Ik heb het voorrecht gehad er te zijn, toen geen andere bezoeker er zich bevond. We hadden de goede gewoonte, om, naast onze gezamenlijke bezoeken aan de heilige plaatsen, elkaar ook gelegenheid te geven daar alléén te zijn en onze gedachten den ongestoorden loop te geven. Trouwens, wat Gethsemané betreft, heb ik niets bemerkt van de stuitende drukte en het banaal toerisme, waarover soms de klacht gaat. Het is eene der meest vredige plaatsen, die ik in het Heilige Land gevonden heb. De hof is door een hoogen zwaren muur van het gewoel van den weg naar Bethanië afgesloten. Het geluid der wereld is hier gedempt. Men spreekt zacht. Nauwelijks tien minuten van de stadsdrukke verwijderd, is men daar in eene sfeer van stille intimiteit.

De hof Gethsemané — ik bedoel de oude hof, die in het bezit der Roomsche-Katholieken is; niet die der Griekschen, want ook hier is weer scheiding — de hof Gethsemané is niet groot. Het is een ommuurde kloostertuin van de Franciscanen; gelukkig weinig opgesmukt. De waarde bestaat in een achttal oude olijfboomen, naar men zegt uit den tronk der boomen van Jezus' tijd nog weer uitgeschoten. Tusschen die boomen groeit gras en zijn enkele perkjes en bloemenranden. Deze tuin kan een deel zijn van de uitgebreide olijfvingaarde, waar Jezus vertoefde in den nacht in welken Hij verraden werd.

Een oude pater ontsluit het hek; broeder Julio noemt hij zich. Hij draagt de bruine pij en het ronde napje van de Franciscanen. Een vriendelijk man, met een gerimpeld, lief gezicht. Hij spreekt zacht en week. Een poosje blijft hij bij me, en toont mij de oude stammen. Het zijn bijna

geen boomen meer, zoo uitgeleefd zijn ze. Van binnen blijken ze geheel uitgehold; ze staan slechts op de dikke schors, maar dragen niettemin nog groen en vruchten. In sommige holten zijn steenen gelegd, om eenige zwaarte en steun aan den stam te geven.

Nu en dan legt broeder Julio de hand aan de verweerde boomschors, als wil hij een goeden ouden bekende een klopje van hartelijke verstandhouding geven. Hij is zoo kinderlijk, de oude. De boomen kennen hem. Het zou mij niet verwonderd hebben, als even een tak zich omlaag, naar hem had toegebogen; zooals een oud paard den kop naar zijn meester wendt, als deze hem op den hals klopt.

Of ik enkele bloemen mag plukken?

O zeker, Julio doet het zelf voor mij. En als hij ze in mijne handen legt, is het alsof hij ze streelt ter afscheid. Hij heeft den hof lief. Het is zijn wereld, of beter nog, het is zijn lief wereldje.

Als de oude man mij, op mijn verzoek, alleen gelaten heeft, bemerk ik, dat hij mij in eene stemming gebracht heeft, die mij liefelijk hindert.

Het is hier alles zoo kinderlijk, zoo naief-huiselijk. Gethsemané is een knus tuintje geworden. Maar dat moet ik niet hebben. Dat leidt mijne ziel af; heel lief en met zachte hand; maar het brengt mij in een onjuisten gedachtengang. Is hier niet het ontzaglijke gebeurd? De aangrijpendste en meest schokkende zieleworsteling, die ooit plaats had? Een strijd, waarbij de hemel in ontroering neerzag, en de hel al haar macht naar boven stuwde? Is hier niet de Zoon des menschen in bange ontzetting op de aarde gevallen, en heeft Hij hier niet het geweldige doorleefd, dat al Gods golven en baren over Hem heen gingen? Is niet de machtigste en heiligste greep waartoe óóit een menschenziel komen kan hier gedaan: — Vader!..... Uw wil.....

Ik moet mij losmaken van het vriendelijke en zoete van dezen kloosterhof. Ik ga met ontbloot hoofd op een steen zitten, en neem mijn bijbeltje, om het bange verhaal op de plek zelve nog eens te lezen.

„Toen ging Jezus met hen in eene plaats, genaamd Gethsemané, en zeide tot de discipelen: Zit hier neder, totdat ik heenga, en aldaar zal gebeden hebben. En met zich nemende Petrus, en de twee zonen van Zebedeüs, begon Hij droevig en zeer beangst te worden. Toen zeide Hij

tot hen: Mijne ziel is geheel bedroefd tot den dood toe; blijft hier en waakt met mij. En een weinig voortgegaan zijnde, viel Hij op Zijn aanzicht, biddende en zeggende: Mijn Vader! indien het mogelijk is, laat deze drinkbeker van mij voorbijgaan! doch niet gelijk Ik wil, maar gelijk Gij wilt."

Dit is hier gebeurd.

Ik moet even om mij heen zien. Maar het is beter, dat ik de oogen sluit. De omgeving helpt mij thans niet.

Ik tracht het ontroerend mysterie te benaderen, te verstaan: — de Zoon worstelend om Zijn wil aan die des Vaders te onderwerpen. Eene worsteling zóó zwoegend, dat ik in een ander Evangelie lees: „En in zwaren strijd zijnde, bad Hij te ernstiger. En zijn zweet werd gelijk groote druppelen bloeds, die op de aarde afliepen.”.....

Neen, — ik kan dat geheim niet vatten. Het ontwijkt mij, als ik het wil aanraken. Dit is het binnenst heiligdom van den tempel van Christus' lijden en sterven. Ik vermag den voorhang niet weg te nemen.

Daarginds hebben de discipelen gezeten, — de beste. Er is een steen, die de plaats aanduidt. Zij waren er zoo dichtbij, en zij hebben het óók niet doorzien. Zij hebben nedergezeten, totdat *Hij* gebeden had.

Ik sla nog op en lees wat de apostel zegt in den Hebreënbrief. „Die in de dagen Zijns vleesches, gebeden en smeekingen tot Dengene, die Hem uit den dood kon verlossen, met sterke roeping en tranen geofferd hebbende, en verhoord zijnde uit de vreeze, hoewel Hij de Zoon was, nochtans gehoorzaamheid geleerd heeft uit hetgeen Hij heeft geleden; en geheiligd zijnde, is Hij allen, die Hem gehoorzaam zijn, eene oorzaak der eeuwige zaligheid geworden”.....

Ik sta op.

„Eene oorzaak van eeuwige zaligheid.”

Dat láátste, — dat is voor óns.

Dat is de vrucht van Gethsemané.

Dat zijn de bloemen uit dezen hof; de bloemen, die bloeien uit de aarde waarin de „groote druppelen bloeds” wegzonken. Die bloemen mogen wij plukken.

Nog eenmaal loop ik den Olijvenhof door. Ik leg mijne hand op de boomen, gelijk broeder Julio deed. Ook streel ik de bloemen.

En in mijn hart zingt het: . . . . „eene oorzaak van eeuwige zaligheid”..

* * *

Aan den uitgang is broeder Julio weer. Hij geleidt mij een eind weegs de helling van den berg af. Waar de weg naar de stad afbuigt nemen wij afscheid.

Ik ga het Kedrondal door, naar de Stefanuspoort.

Dan wend ik mij om.

Hier is de plek, waar ik den Olijfberg het eerst zag.

Hij ligt daar weer juist zoo; — de berg waar uitkomst is, bevrijding, verlossing.

Aan zijn voet zijn de graven, het eene kerkhof na het andere. Eeuw aan eeuw keert men daar tot stof weder. Daar, in de laagte, heerscht de dood, — Gods oordeel.

Dat is de gróóte benauwing; drukkender dan die van Jeruzalems straten. „De banden des doods hadden mij omvangen, en de angsten der hel hadden mij getroffen; ik vond benauwdheid en droefenis”.

Die benauwdheid en droefenis heeft Jezus, als Middelaar, doorgemaakt. Daar, aan de helling van den berg, ligt Gethsemané.

Zóó gaat het naar den top. Zóó wordt Christus eene oorzaak van eeuwige zaligheid. Want daar, op den top, daar is de hemel open; daar is de volkomen verlossing van al het drukkende hier beneden.

En zoo rijst de Olijfberg op, uit het dal des doods, door het bloed van Christus, tot eene hoogte van eeuwig leven.

Bethlehem.

Bethlehem is eene van de weinige oude plaatsen in Palestina, die zich tot nieuwen bloei hebben ontwikkeld.

Vele in de Schrift genoemde steden zijn geheel verdwenen, of tot onbeduidende fellah-dorpen teruggezonden. Andere zijn reeds eeuwenlang blijven staan in haar ontwikkeling, en tot monumenten verward. Bethlehem echter, hoewel van hoogen ouderdom, is weer opgeleefd en heeft zijne jeugd vernieuwd.

Hooge ouderdom, — dáárop mag deze plaats zich beroemen. De naam komt reeds voor in het boek Genesis; en sinds kreeg Bethlehem eene indrukwekkende geschiedenis. De klassieke oudheid trok door dit stedeke. De tradities van Boaz en David zijn eraan verbonden. Wie het binnentreedt gevoelt zich in eene sfeer van ver verleden.

En toch, — Bethlehem is weer jong geworden. Het is opnieuw gaan bloeien, en wordt nu voor eene der grootste plaatsen in Zuidelijk-Palestina gerekend. Het geeft een zindelijken, welvarenden indruk. De velden rondom zijn met vlijt bebouwd, en in het stadje is levendige handel en industrie. De bewerking van parelmoer geeft aan vele handen arbeid, en er is een ruime omzet van allerlei religieuze artikelen.

Bethlehem is eene plaats waar beide vereenigd zijn, — het oude en het jonge; en het oude is daar weer jong geworden.

De uitgeleefde stam heeft zich verjeugdigd in nieuwe takken en frisch loof.

* * *

Het stadje ligt aan den grooten weg van Jeruzalem naar het Zuiden, naar Hebron. Bevallig slingert die weg zich vanuit de Jaffapoort, langzaam stijgend, naar de Judeesche hoogvlakte. Omziende, heeft men een schoon gezicht op Jeruzalem.

De afstand naar Bethlehem is niet groot; het zal niet meer dan drie uren loopen zijn. Maria en Jozef zijn dien weg gegaan toen ze van Nazareth

kwamen; ook de Wijzen uit het Oosten; men toont terzijde van den weg een put, waarin, volgens de legende, deze Wijzen, toen zij wilden drinken, de bekende ster terugzagen, die weer aan den hemel verschenen was en haar schijnsel in het water wierp.

De weg gaat gelijkmatig, met eene geringe glooiing, naar boven. Het uitzicht wordt ruimer. Naar het Oosten ligt de diepe inzinking van de Doode Zee; Westelijk zijn begroeide heuvelhellingen; de olijfbboom en de wijnstok komt hier veelvuldig voor.

Niet ver van Bethlehem staat aan den kant van den weg een vierkant steenen gebouwtje met koepeldak. Het is het graf van Rachel. Daarnaast is een kerkhof aangelegd.

Hier is Jakobs vrouw gestorven, bij de geboorte van zijn laatste kind. „Alzoo stierf Rachel; en zij werd begraven aan den weg naar Efratha, hetwelk is Bethlehem. En Jakob richtte een gedenkteeken op boven haar graf; dit is het gedenkteeken van Rachels graf tot op dezen dag”.

Natuurlijk is dit gebouwtje van later tijd; maar de geschiedenis van deze plaats blijft spreken. En die geschiedenis draagt het karakter van Bethlehem; — de vereeniging van het oude en het jonge; het oude, dat heengaat, maar in zijn heengaan zich vernieuwt in het jonge. Rachel sterft, doch zij geeft in haar sterven het jeugdig leven; zij leeft en zet zich voort in het nieuwe geslacht. Er komt een rijsje uit den afgehouden tronk. In Benjamin leeft Rachel voort; straks in Paulus, den grooten zoon van Rachel. En deze Paulus zal zijn leven weer geven, opdat hij in zijn woord en werk zich zal voortzetten in Christus' Kerk.

Jozef en Maria zijn langs dit graf gekomen. Zal Maria even opzij geblikt hebben? Zal zij aan Rachel gedacht hebben? Maria óók moet sterven. Haar zal een zwaard door de ziel gaan. Zij zal alles moeten opgeven, opdat haar kind leve, en *zij* in haar kind. Maria's dood en Maria's nieuwe leven beginnen in Bethlehem.

Jakob óók, — Jakob, de natuurlijke mensch, moet sterven. Hij moet het liefste dat hij heeft van deze wereld met eigen hand begraven; opdat het nieuwe leven, opdat de nieuwe naam „Israël” opbloeie.

„Dit is het gedenkteeken van Rachels graf tot op dezen dag”.

* * *

Bethlehem ligt op eene hoogte. Men kan op verschillende punten aan den rand van het stadje staan, en naar beneden zien; langzaam daalt de glooiing van den heuvel omlaag, om dan weer in het eigenaardig golvend en geplooid bergland van Judea zich voort te zetten. Vruchtbaar is het land niet. Judea is niet vruchtbaar. Het is het land van stof en steenen. Bethlehems omgeving draagt ook dat stempel. Maar de bevolking hier is nijver. Men doet wat men kan. Overal zien we terrasvormig aangelegde akkers tegen de heuvelhellingen. Door steenen muurtjes tracht men de teelaarde vast te houden tegen de kracht van het afstroomend water.

Men wijst ons aan den Oostkant den akker aan, waar Ruth, de Moabietische, aren zou hebben gelezen. „Het veld van Boaz” wordt deze plek nog altijd genoemd.

Hier, in Bethlehem, is die aanminnige geschiedenis voorgevallen, die in het boek Ruth ons verhaald wordt, en die eindigt met de geboorte van Obed.

Ook hier weer het kind, waarop de historie van Bethlehem uitloopt. Het is het kind van Naomi.

„En Naomi nam dat kind, en zette het op haren schoot”; — een Bethlehemietisch tafereel.

Naomi is oud en neigt ten grave. Haar man is gestorven; ook hare twee zoons. Zij is een afgehouwen tronk. Maar in dit rijtje vernieuwt zij zich weer, en leeft voort. „En de naburinnen zeiden: Aan Naomi is een zoon geboren. Die zal haar zijn om haren ouderdom te onderhouden”.

Obed is ook het kind van Ruth; Ruth, die sterven moest aan haar oude leven, aan haar land, haar maagschap, haar 's vaders huis.

„Uw volk is mijn volk, en uw God is mijn God”, — daar sterft Ruth. Maar in dit kind bloeit het nieuwe leven op, en zet zich voort in de geslachtslijn van den Christus.

* * *

Hier, in dezen omtrek heeft Obeds kleinzoon gedwaald, — David. Bethlehem is de stad Davids.

Op gindsche berghellingen heeft hij gezeten temidden van zijne schapen en zwarte geiten. „Vandáár is hij, de knaap, geroepen naar Samuel, om gezalfd te worden. In Bethlehem wordt het jonge leven gezalfd, en bestemd voor eene nieuwe toekomst. „En de Geest des Heeren werd

vaardig over David van dien dag af en voortaan". Dan keert hij terug naar de bergweide. Maar het nieuwe is in hem wakker geroepen. Hoeveel ongekende uitzichten en gedachten gaan van nu aan in hem opstaan. De Geest des Heeren leidt hem verder, en overtuigt hem van zijne roeping. Hij roept de heldenkrachten in hem op, en doet den koning in hem geboren worden. Dat is hier gebeurd. Bethlehem is de stad van den geboren koning.

Met dezen knaap vangt de nieuwe tijd voor Israël aan. Sauls koningschap dooft uit. Israël neigt met hem ten ondergang. Maar in het jonge leven van David gloort boven Bethlehem het licht van eene bloeiende toekomst.

* * *

Op de straten is het druk geworden. Het is etenstijd. Groepjes handwerkslieden gaan naar huis. Een ongekend gezicht in het Oosten. Maar Bethlehem heeft iets Westersch. Het is grootendeels Christelijk, — Roomsche en Grieksch. En dat heeft op het stadje een stempel gezet. De vuilheid en leeglooperij van den Mohammedaan is hier teruggedrongen. De straten zijn breeder, de huizen netter. Ook de kleeding verschilt met die van andere Oostersche plaatsen.

Wij begeven ons naar de voornaamste plek in het stadje, — de plaats waar men zegt, dat Christus geboren is.

We hebben die te zoeken in eene kerk, de „kerk der geboorte". Deze ligt aan den Oostkant van Bethlehem. Het is een zeer oud gebouw, dat duidelijk de sporen draagt van eene veelbewogen geschiedenis. De meeste ingangen zijn dichtgemetseld. Vijandelijke aanvallen maakten dat noodzakelijk. De kerk heeft dus ook als vesting gediend. De nauwe, lage ingang toont, hoezeer men hier in verleden tijden op verdediging verdacht heeft moeten zijn. Meermalen is dit gebouw vernieuwd en uitgebreid; en, gelijk de Heilige Grafkerk te Jeruzalem, is het thans een samenstel van onderdeelen, waarvan verschillende gezindten elk hun eigen stuk bezitten. Sommige gedeelten behooren nog tot den oudsten kerkbouw op deze plek, die van keizer Constantijn. De heidensche keizer Hadrianus had de plaats van Christus' geboorte ontheiligd, door er den dienst van een afgod in te stellen; maar Constantijn maakte daaraan een einde en bouwde er een Christelijke basiliek.

De kerk zelf is thans niet veel meer dan eene holle ruimte, duister en weinig onderhouden. Ze is opgetrokken boven de spelonk of grot, waarin Christus zou geboren zijn. Deze grot bevindt zich in het Grieksch gedeelte van de kerk, vóórin, onder de altaarruimte.

Dat de Heiland in eene grot zou geboren zijn, bevreemde niet. Dikwijls werden en worden nog spelonken en holen in de rotsen, als bestaande en gemakkelijk te gebruiken ruimten, tot nachtverblijf voor het vee bestemd. Dat Jozef en Maria, bij de overvolheid van de gebruikelijke herberg in de dagen der beschrijving, tot zulk eene spelonk de toevlucht zouden genomen hebben, is niet onwaarschijnlijk. Daarbij komt, dat de overlevering hier zeer sterk spreekt. Reeds Justinus de Martelaar, die in de tweede eeuw stierf, wees de hier bestaande spelonk aan als de plaats van Christus' geboorte. En dit getuigenis wordt van andere zijden uit de oudste tijden gesteund.

Terzijde van het Grieksche altaar dalen we langs eene smalle trap in de ondergrondsche spelonk af. Het gewelf boven de trap is laag. We moeten ons bukken.

Na enkele treden bevinden we ons in eene vrij groote ruimte. Er schijnt een zacht licht. Hier kan men weer rechtop staan.

In een der zijkanten van den rotsmuur is een nis. Daarvóór en daarin hangen vele gulden lampen. Sommige branden, en geven een stillen glans. De binnenzijde van de nis is met marmer bedekt. In den vloer is eene zilveren ster ingelegd. Er staan letters gegrift.

Ik buk mij om te lezen.

Hier is Jezus Christus uit de maagd Maria geboren.

* * *

Dit is de kroon en vervulling van Bethlehems geschiedenis; — de geschiedenis van het oude dat zich tot nieuw leven verjeugdigt.

„Want er zal een rijsje voortkomen uit den afgehouden tronk” . . . .

Het oude, — dat is de tijd en de bedeeeling van het Oude Testament; Die bedeeeling versterft, om bij de geboorte van Christus te herrijzen in den Dag des Nieuwen Verbonds; gelijk de grijze Simeon met het Jezus-kind in de armen de eeuwige jeugd ingaat.

Het oude, — dat is het volk Israëel. Dat volk is uitgebloeid; het heeft in

de komst van den Zaligmaker zijne vrucht geboden. Doch in Bethlehem hernieuwt het zich, en zet zich voort in het geestelijk Israël uit alle volken.

Het oude, — dat is de menschheid. Die menschheid is aan den dood overgegeven; zij gaat onder. Hier in Bethlehem echter is een nieuwe aanvang. Hier wordt de menschheid herboren. God daalt af in de wereld, en groeit als kind, als mensch eruit op. En in dit kind is het begin gegeven van het hernieuwde menschelijk geslacht dat in eeuwigheid leven zal.

* * *

Er is eene gesluisde Oostersche vrouw in de grot afgedaald. Zij treedt op de nis toe, en knielt. Waarschijnlijk behoort zij tot de Grieksche kerk. Ze buigt zich voorover, en raakt met haar voorhoofd den steen aan, waar het inschrift staat. Geruischloos beweegt zij zich. Ik treed behoedzaam terug naar het schemerdonker achter in de grot, om de vrouw niet te storen. Nu zie ik haar geknielde gestalte in het afdalend lamplicht. Het is stil in de spelonk. Slechts wordt nu en dan het zachte lispelen van de biddende vrouw gehoord.

Dit is de stemming, die hier behoort; de stemming, waarin ook het oude in ons weer nieuw wordt.

Hier is Jezus Christus uit de maagd Maria geboren, — zoo herhaal ik tot mijzelf het inschrift van den steen. Jezus Christus, Gods Zoon, die gekomen is in onze laagte, in onze donkere doodsspelonk, opdat Hij onze schuld zou boeten, en ons zou uitleiden in het levenslicht. Hoe eenvoudig wordt het Evangelie hier. Als het Evangelie voor het éérst tot ons komt, en eene nieuwe toekomst opent, dan is dat Evangelie zoo eenvoudig. En dan nemen wij het aan als eenvoudige kinderen. Later spinnen we daar allerlei weefsel omheen. Dan wordt het ouder. Maar als God Zijn werk vernieuwt, als het geestelijk leven weer kinderlijk en jong wordt, dan keeren wij tot het eerste terug, en dan herkrijgt het Evangelie zijn eenvoud.

Zacht gaat het fluisterend bidden van de vrouw door de stilte. En zacht begint het te fluisteren in mijne ziel. Eenvoudige Evangeliewoorden van vroeger komen in mij op, als vanzelf, het eene na het ander; — van Jezus Christus, die in de wereld gekomen is om de zondaren zalig te maken; — van Gods Zoon, die arm geworden is, opdat wij door Zijne armoede zouden rijk worden; — en nog meer. Ze worden weer jónɡ, — die woorden.

Nieuw, en levend. En ik gelóóf ze; ik geloof ze als voor het éérst, — eenvoudig en kinderlijk en blijde gelijk voorheen . . . . In Bethlehem heeft het oude zich vernieuwd.

Hier is Jezus Christus uit de maagd Maria geboren.

Jezus! Heiland! Hebt Gij dat voor ons willen doen? . . . Hebt Gij hier willen komen, om ons zalig te maken? . . . . Is Uwe liefde zóó groot? . . . .

De biddende vrouw heeft zich bewogen. Ze buigt zich over den steen met het inschrift, en kust dien. Nu richt ze zich op. Eerbiedig neemt ze het gordijn, dat naast de nis hangt, in haar hand en brengt het aan hare lippen. Ze doet den sluier weer om, die neergevallen was toen zij bad, en wendt zich naar den uitgang.

Dan treed ook ik naar de nis der geboorte; ik kniel voor den steen, en bid . . . .

* * *

Buiten is de ruimte en het zonlicht.

Daarginds aan de glooing van den berg, wijst men de velden der herders. Daar zijn de hemelen opengegaan, en de engelen, die nooit oud worden, hebben daar het Kerstevangelie gepredikt en gezongen. Hoe nieuw is voor de herders toen het leven geworden.

Daar is ook het woord gesproken, dat sinds als een heilige oproep de wereld en de eeuwen is doorgedaan; — „Laat ons dan heengaan naar Bethlehem!” En telken jare maakt de Christenheid zich op, en gaat in den geest naar Bethlehem, en knielt bij de kribbe. En altijd weer herkrijgt Bethlehem dan zijn karakter, — dat het oude en het jonge zich daar vereenigen, en dat het oude daar weer jong wordt. Op het feest der geboorte van Christus treedt de grijsheid in heilige vreugde toe, en tegelijk heeft dit feest zijne wondere bekoring voor het kinderhart.

Het Kind van Bethlehem maakt allen tot kinderen, eenvoudige kinderen. In Bethlehem ligt de aanvang van het nieuwe leven, dat in eeuwigheid jong zal blijven.

Jericho en Doode Zee.

Een tocht die zoowel aan natuurschoon als aan herinnering rijk is, biedt de reis naar Jericho en Doode Zee.

Zoowel het Oude als het Nieuwe Testament heeft men van stap tot stap voor zich liggen; hetzij Bethanië getuigt van de liefdemacht des Heilands, hetzij de dorre, doodsche vlakte om de Doode Zee spreekt van oordeel.

En boven alles imponeert hier de majesteit van de stilte.

Hier peinsde de ernstige boetegezant Johannes de Dooper; hier predikte en doopte hij; hier trok Jezus zich na zijn doop veertig dagen in de eenzaamheid terug.

De omgeving past zóó precies bij deze gebeurtenissen, dat er moeilijk een meer passende entourage te vinden ware.

* * *

't Was op een koelen morgen in het eind van Maart, dat we reeds vroegtijdig Jeruzalem verlieten. En we konden onze overjas en wollen sjaal nog heel best gebruiken, toen we in onze auto over de hoogte van den Olijfberg snorden. Maar we wisten vooruit, dat het straks heel anders worden zou en dat de thermometer, die nu een Hollandsche temperatuur van 60° F. wees, over eenige uren wel een minder Hollandsch aspect zou vertoonen.

Jeruzalem toch ligt op een hoogte van 800 M. *boven*, en de Doode Zee ligt 400 M. *beneden* den spiegel der Middellandsche Zee. Dat maakt een verschil van 1200 M.

Wat een wondere gewaarwording toch, om per auto door al deze oude plaatsen te rijden. Men zegt, dat het niet past! Mogelijk! Maar... op deze wijze kan men nu toch in één dag een streek bezoeken, die vroeger twee dagen eischte, en — wat erger is — een nachtlogies in een zeer primitief hotelletje of in een tent noodzakelijk maakte.

Nu slaapt men 's avonds weer in Jeruzalem op z'n eigen bedje.

De mooie breede rijweg van Jeruzalem naar Jericho — een der weinige goed onderhouden wegen in Palestina — voert door het Kedrondal, langs Gethsemané, en klimt dan langzaam tegen den Olijfberg op.

Even over de hoogte ziet men het bekende dorpje Bethanië, waaraan zoo vele teedere herinneringen zich hechten. De rustplaats voor Hem, die klagen moest: „de vossen hebben hunne holen en de vogelen des hemels hunne nesten, maar de Zoon des menschen heeft niets, waar Hij het hoofd kan neerleggen”.

Bethanië, een rustplaats voor lichaam en ziel.

Och, we vragen niet, waar het vriendelijke huis van Lazarus en zijn beide zusters gestaan heeft; Bethanië heeft thans een geheel ander karakter gekregen. Het is een onooglijk Mohammedaansch dorpje geworden, waar jong en oud weer „baksjisch” bedelt.

Ja, het z.g. graf van Lazarus moesten we toch even zien, al wisten we vooruit, dat het een teleurstelling worden zou.

Het graf is een zeer diepe spelonk, waarin men met 22 treden afdaalt. De eigenlijke grafkamer ligt nog weer dieper. Langs enkele treden bukt men door een zeer lage opening er in.

Een kwartier verder ligt de „herberg van den Barmhartigen Samaritaan”. Op deze plaats zou de Heiland de bekende gelijkenis verteld hebben.

't Is wonder, dat de overlevering nog niet zegt, dat hier de bedoelde herberg zelve *gestaan* heeft. 't Is wel 'n gelijkenis, maar, als men in Jeruzalem de woning van den rijken man en van den armen Lazarus aanwijst, waarom zou er dan ook geen herberg van den barmhartigen Samaritaan kunnen zijn?

In ieder geval illustreert de weg uitnemend de bekende gelijkenis.

Ten eerste verstaan we nu heel duidelijk de uitdrukking: „Een zeker mensch kwam *af* van Jeruzalem naar Jericho”.

De weg daalt na de hoogte van den Olijfberg steil naar de diepte.

En ten tweede biedt deze woeste en eenzame streek een uitnemend tooneel voor een roovershistorie.

Volgens Luk. 10 : 38 sprak de Heiland deze gelijkenis werkelijk niet ver van Bethanië en vond Hij dus ter plaatse de bouwstof voor zijn verhaal.

Opeens duikt terzijde van den weg een bord op, dat door een blauwe streep de hoogte van den zeespiegel aanduidt. We zijn dus reeds 800 M. gedaald. Maar het valt moeilijk, zich te realiseeren, dat men hier, midden tusschen de bergen, en diepe kloven voor zich, op de hoogte staat van een Hollandsch polderland.

Nog een paar krommingen van den weg en daar ligt heel in de diepte de breede, witte, dorre vlakte van den Jordaan, met het blauwgroene watervlak van de Doode Zee.

Wat lijkt alles weer klein en dichtbij.

Voor uw verbeelding is het nog maar een half uurtje *gaans*. Maar in werkelijkheid hotst ge nog met de auto een half uur over een licht glolvende vlakte, waar het zout glinstert op het witte zand, en onder de wielen knapt als bevroren sneeuw.

Absolute onvruchtbaarheid om u heen. Een enkele houterige, uitgedroogde heidestruik met scherpe dorens — de z.g. Spina Christi, waarvan de doornenkroon gevlochten zou zijn — dat is alles wat deze streek aan plantengroei biedt.

't Is alsof de vloek over Sodom en Gomorrha nog op heel dezen omtrek rust.

En de Doode Zee zelve? Ze draagt haar naam met het volste recht. Geen vischje spartelt in het blauwgroene water. Geen vogelgezing roept u het welkom toe. Dat een vogel niet over de zee zou kunnen vliegen, is echter een sprookje. Ze vallen net zoo min bedwelmd neer als wij, die over het water varen of er in zwemmen.

Maar wat zouden vogels hier doen? Van zingen alleen leeft zelfs een zangvogel niet. Er is hier niets te halen. Noch van den bodem, noch uit de zee.

We zagen slechts een enkele meeuw, die aasde op de visschen, die door den Jordaan worden meegevoerd, en die heel of half dood in het Noorderlijke deel van de Doode Zee nog rondrijven.

Zelfs schelpen ziet men op het kiezelige strand maar weinig.

Dood — alles dood!

Maar toch mooi en grootsch.

Wat ligt die zee daar bekoorlijk tusschen de donkerpaarsche bergen

van Moab en de witgeplekte bruine bergen van Juda, die soms vlak uit de zee oprijzen.

Het kon een der Zwitsersche meren zijn. Zoo mooi!

* * *

Op het oog is de zee niet breed. Maar dat komt weer door die doorzichtige lucht, die alles zoo vlak bij doet schijnen. In werkelijkheid is de Dode Zee toch nog 10 à 15 K.M. breed. In de lengte kunt ge ze zelfs niet overzien. Van Noord tot Zuid meet ze n.l. 76 K.M.

De zee lokt tot varen uit. En... tot zwemmen eveneens. Allereerst door haar helder water, dan door de nieuwsgierigheid om toch eens aan den lijve te ervaren, of het nu waar is, dat een mensch hier drijft en — last not least — door het feit, dat onze thermometer op dezen middag in de zon 100° F. wijst.

We hebben beide gedaan.

Gevaren tot aan den mond van den Jordaan, die zijn troebel water als een breed bruin lint op het blauwe zeewater uitspreidt. En gezwommen!

Ja, 't is zoo! Het zwemt licht in het zware water met zijn hoog (23%) zoutgehalte. Men drijft rustig op den rug. Alleen prikkelt het water de huid en voelt het wat vetzig aan, zoodat een stortbad van zoet water, dat het kleine hotel aan het strand u verschaft, een welkome naspoeling is.

* * *

Van de Dode Zee voert onze weg weer Noordwaarts over de eindelooze ziltige zandvlakte met haar rimpeligen bodem. We gaan naar een der meest bekende plekjes aan den Jordaan, waar de overlevering tal van gebeurtenissen heeft gelocaliseerd.

't Is het Jordaanveer bij Jericho, waar ten tijde der groote feesten de duizenden feestgangers naar Jeruzalem overtrokken.

Het zal een ondiepe, doorwaadbare plaats geweest zijn. Maar wanneer de Jordaan zoo vol water was, als wij hem thans zagen, en zóó snel stroomde, dan lijkt de overtocht niet zonder moeite en gevaar.

Op deze zelfde plaats moet Elia dan ook met zijn mantel het water van de rivier hebben gespleten, toen hij overtrok naar de overzijde, waar zijn laatste ure hem beidde.

Hier zou de reus Christophoros zijn krachten in den dienst van God

gesteld hebben om de pelgrims over te dragen, en hier zou het Christus-kind zich aan hem geopenbaard hebben.

Maar, wat deze plaats in den loop der eeuwen gestempeld heeft tot wat ze volgens haar naam nog is — *Mahâdet Hadschle* d. i. badplaats der pelgrims — dat dankt ze aan de traditie, dat Jezus hier door Johannes den Dooper gedoopt zou zijn.

Bethabara (Joh. 1 : 28) kan vertaald worden door veerhuis. Nog altijd is deze plaats een geliefde plek voor de Grieksch-orthodoxe pelgrims, die op Driekoningendag (6 Jan.) met groote scharen in witte kleederen hier een bad gaan nemen.

Het water lokte ons thans echter heel weinig uit. Snel stroomde het bruine, breiachtige water voort en we konden iets begrijpen van de minachtende woorden van Naäman: „zijn niet Abana en Farpar, de rivieren van Damaskus, beter dan alle wateren van Israël?”

Van den Jordaan gingen we naar Jericho.

Eigenlijk moeten we 3 Jericho's onderscheiden. Het oude uit den tijd van Israëls intocht in Kanaän, het tweede uit den tijd van Christus en het derde, of tegenwoordige Jericho.

Dit laatste, waar wij 't eerst aankwamen, heeft weinig belangrijks; het tweede ligt een kwartier verder naar 't Zuidwesten, dichtër naar het gebergte toe en ook dit biedt weinig bezienswaardigs.

Alleen het oude Jericho verdient een opmerkzame beschouwing, vooral sinds de uitgravingen van Prof. Sellin de geheele stad en groote stukken van den ouden stadsmuur hebben blootgelegd.

In een afzonderlijk hoofdstuk hopen we iets van dat oude Jericho te vertellen. We volstaan thans met te zeggen, dat de tegenwoordige ruïnes een heel duidelijk beeld van de oude stad geven.

Drie kleine heuvels, aan alle kanten omgeven door een laagvlakte, zoodat de Israëlieten zonder veel moeite de stad konden omtrekken.

Het was, zooals alle oude steden in Kanaän, maar een bescheiden stadje. Het Bijbelsche verhaal spreekt trouwens eenzelfde oordeel uit. Als een leger zevenmaal achtereen de stad kan omtrekken en dan nog kracht overheeft tot den aanval, dan kan de omtrek van den muur moeilijk grooter geweest zijn, dan eenige Kilometers.

Maar bijzonder interessant is de *ligging* der stad. Ze ligt n.l. aan den voet van den steilen berg, dien de overlevering steeds heeft aangeduid als de berg der verzoeking van Jezus — de *Dsjebel Karantal* of *Quarantana*, de berg van de 40 dagen.

Hoog en ernstig rijst de kale rotsberg omhoog uit de vlakte. En al kan men van zijn top niet in letterlijken zin alle „koninkrijken der aarde” overzien, hij biedt toch een der wijdeste uitzichten in Palestina, zoowel over het bergland van Benjamin en de straks te noemen Wadi-el-Kelt, als over de geheele Zuidelijke Jordaanvlakte.¹⁾

Minder grootsch, maar lieflijk is het gezicht van af de ruïnen naar het Jordaaandal.

Hier is n.l. de bron, die reeds het oude Jericho van water moest voorzien, de bron, die door Elisa volgens 2 Kon. 2 zoet is gemaakt en daarom nog Elisabron heet. Als ge ergens de tooverkracht van een goede bron wilt zien, ga dan naar deze plek.

Midden in de doodsche woestenij is door deze bron een oase geschapen, zóó heerlijk, als ge haast nergens elders vindt.

Daar ziet ge de frisch groene palmen, die reeds in oude dagen aan Jericho den naam van „Palmenstad” hebben gegeven.

En door een verstandig irrigatiesysteem, waardoor zoo veel mogelijk profijt van het heerlijke water wordt getrokken, is deze oase van Jericho een lusthof geworden, die een verrukking der oogen is. Daar kunnen, begunstigd door het warme klimaat van de diepe Jordaanspleet, vruchten rijpen, die men nergens elders in Palestina vindt: Zuid-Arabische en Indische gewassen.

We zagen groote trossen bananen en natuurlijk ook de echt inheemsche oranje- of sinaasappelen, die hier een geweldige grootte bereiken en onder de beste behooren, die Palestina voortbrengt.²⁾

¹⁾ In een der Jeruzalemsche musea, n.l. in dat van St. Anna, toonde men ons eigenaardige ronde steenen, van onder plat, van boven gewelfd, die precies den vorm hebben van een Oostersch brood en van onze „komiesbrooden”. Deze steenen moeten heel veel gevonden worden op den berg Quarantana en zouden dan uitnemend het woord van den verleider tot Christus illustreren: „zeg tot deze steenen, dat zij brooden worden”.

²⁾ Dat de Sinaasappel reeds onder het O. T. tot de inheemsche vruchten van Palestina behoord zou hebben, meenen sommigen te mogen opmaken uit Spr. 25 : 11, waar gesproken wordt van „gouden appelen in zilveren schalen”.

Reeds op den weg roken we het heerlijke aroma van de bloesems en van de vruchten in dit paradijsje.

Oudtijds waren de dadelpalmen en de balsem van Jericho beroemd, en ook de Hennastruik, die de roode verfstof levert, waarmede de Arabische schoonen hare nagels verven.

* * *

Een goed klimmer kan van het dal uit, over den berg, in een uurtje de beroemde spleet van de Wadi-el-Kelt bereiken, een van de meest grootsche bergspleten, die het Zuidelijke bergland van Palestina biedt.

Wij maakten echter op de terugreis naar Jeruzalem een oogenblik halt, om vanaf de bergen deze diepe kloof te bezien.

Een waarlijk grootsch tafereel.

Onbeklimbaar steile, soms loodrechte rotsen omsluiten het nauwe dal, waarin de beek zich kronkelt, die men wel eens vereenzelvigd heeft met de beek Krith.

De nieuwe uitleggers zoeken de Krith wel liever in het Oostjordanland, maar we kunnen in deze ruwe, haast ontoegankelijke kloof heel goed de traditie verstaan, die hier Elia's schuilplaats zocht.

Als een arendsnest in de rotsen ligt daar het St. George-klooster, een toonbeeld van eenzaamheid. Hier woonden in de bergholen oude Anachoreten als de heilige Chariton. Thans moet het klooster als 'n soort strafkolonie dienen voor monniken, die eenige zware overtreding op hun register hebben.

Voorwaar.... een geschikte plek om tot zichzelf te komen! De ernst van de machtige stilte. En toch troost in den strijd! Want vanuit de hoogte ziet op dit rotsige dal de berg der verzoeking neer, waar de zwaarste worsteling met den verleider eens werd gestreden.... tot overwinning.

* * *

De zon ging reeds schuil achter de bergen van Juda, toen we van deze omgeving afscheid namen.

Als een geplooid, bollend kleed lagen de zandige heuvelen, die Jericho's vlakke velden omzoomen, achter ons; in donker purper verhieven zich de rotsen van de Wadi-el-Kelt, gloeiend avondrood lag op den bergkam van het Westen.

Wat moet de majesteit van de stilte daar zijn in den nacht!

Naar en in Sichem-Nabloes.

Neen, gelukkig behoefde ik niet voor goed afscheid te nemen, toen ik den laatsten Maart-dag Jeruzalem verliet om met mijn reisgenooten noordwaarts te gaan. Ik heb niet, toen we met de auto, die ons over den eeuwenouden heirweg naar het beroemde Sichem zou voeren, den Scopus beklommen, telkens om behoeven te zien en de woorden van een van Israëls zangers op de lippen behoeven te nemen: „Zoo ik U vergete, o Jeruzalem!” Ik heb sindsdien dezen weg meermalen afgelegd, nu eens van het Noorden komend dan weer het gebergte van Efraim opzoekend. Maar onvergetelijk zal hij mij altijd blijven, die eerste tocht naar Sichem—Nabloes, die eerste kennismaking met het bergland van Efraim.

’t Was een schitterende dag, die 31ste Maart. Alles straalde van zonlicht, zooals ’t dat eigenlijk alleen in het Oosten kan. Vroolijk snorrend staat onze auto bij de Damaskus-poort. Druk is de chauffeur bezig onze bagage een plaats op de beide treeplanken te geven, zoodat er straks een weinig acrobatie bij noodig zal zijn om zich een plaatsje naast hem te verzekeren. Nog één handdruk aan vrienden, wier gezelschap ons het verblijf in Jeruzalem had veraangenaamd, en dan gaat het naar het Noorden.

Eerst gaat het nog.... ja ik durf niet zeggen: door een straat, want de huizen staan niet op een rij; ook zijn er soms groote gapingen..... maar goed, dan toch over een weg met huizen. Sommige daarvan zijn ons goed bekend. Rechts het klooster der Dominicanen, die door hun school van St. Etienne onder leiding van mannen als Lagrange, Dhorme, Vincent, Abel en Savignac een wereldberoemden naam hebben gekregen en wier vriendelijke ontvangst en gulle mededeelzaamheid mij dikwijls van zoo groote waarde zijn geweest. Links de gastvrije woning van den Nederlandschen consul Kan, wiens tulpen we op een Maartschen zonnedag hebben bewonderd bij het wapperen der driekleur en door wien we

in de gelegenheid werden gesteld het leed te helpen verzachten van hen, die in het vaderland zooveel van het water te lijden hadden. Daarachter begroet ik in het voorbijsnellen de British School of Archaeology met zijn Palestine Museum, waarin ik zoo menig uur had doorgebracht en nog zou doorbrengen. Nu moet ik snel weer rechts zien om nog even de lijnen te zien van de American School of Oriental Research, welker directeur Dr. W. F. Albright mij te midden van oude vrienden zoo welwillend was tegemoet getreden en mij — gelijk ook nog later — van zijn groote locale kennis had doen genieten.

Daarna gaat het vlak langs „de koningsgraven” heen, door de alwetende traditie toegeschreven aan Juda’s koningen, terwijl ze in waarheid de rustplaatsen geweest zijn van de $\pm$ 40 n. Chr. met haar familie tot het Jodendom overgegangene koningin Helena van Adiabéne, een rijkje ten Oosten van den Tigris. Herinneringen aan dikwijls penibele kruippartijen wekken ze bij mij op. De bewaker vindt het gemakkelijker de bezoekers maar alleen te laten gaan en geeft hun dan een kaarsje mee, dat bij het minste tochtje uitgaat.

Weldra laten we de huizen achter ons en bestijgen we de helling van den Scopus, die zich tot een hoogte van 828 M. ten Noorden der stad verheft, eigenlijk een voortzetting van den Olijfberg. De traditie zegt, dat van zijn top Alexander de Groote voor ’t eerst de heilige stad heeft aanschouwd en door den hooge priester Jaddua er toe gebracht is de stad te sparen. „Toen de vorst die groote menigte van in ’t wit gekleede menschen zag, de priesters met hun linnen gewaad, den hooge priester met zijn efod van hemelsblauwe kleur met goud versierd, en zijn muts op het hoofd met een gouden plaat, waarop de Naam des Heeren geschreven stond, toen naderde hij alleen, aanbad dien heiligen Naam en groette den hooge priester, die nog door niemand anders was gegroet”, zegt ons Flavius Jozefus (Antt. XI, 8).

Nog even een blik achterwaarts. Daar ligt het vóór ons, dat Jeruzalem, waarin we zoo menigen onvergetelijken dag hebben doorgebracht, waar we het verleden hebben gezocht, maar helaas! niet altijd hebben gevonden; toch vele indrukken hebben opgedaan, die nooit meer zullen worden uitgewischt; toch veel hebben geleerd, dat nooit meer zal worden

vergeten. Ons oog omvat dat geheel van gebouwen, die ieder op hunne wijze een bladzijde vormen — sommige zelfs meer dan een — van Jeruzalems geschiedenis. Links zien we het tempelplein met zijn *Kubbet es-Sachra* en zijn *El-Aksa*-moskee, geflankeerd door de slanke minarets, die het hier in het Oosten toch veel beter doen dan onze massieve kerk-torens. Meer rechts de koepels der Joodsche synagogen, die in hun vervallenheid en hun Oostersche viezigheid zoo ver afwijken van de nette en goed onderhouden synagogen, waaraan we in Nederland gewoon zijn. Daarnaast die van de Grafkerk, welke 't zoo prachtig „doen” tusschen den toren van den Erlöserskirche en de minaret van de *Sidna Omar*-moskee. En geheel op den achtergrond het eigenaardige complex der Dormitio, glanzend van nieuwhed. Geheel rechts de geweldige gebouwen van Notre Dame de France, gekroond door een groot Maria-beeld.

Nog een paar wentelingen van den ronkenden motor en Jeruzalem is weggezonken achter den Scopus, op welks oostelijke helling zoovele soldaten van het Britsche leger rusten, die in den ontzaglijken wereldoorlog hun dood vonden op Israëls bergen.

Nu ligt het vóór ons, het bergland van Benjamin links, het bergplateau van Gibeon rechts. Een geweldige tegenstelling! Benjamin: een merkwaardige wirwar van rotsachtige vlakken en kammen, bezaaid met rotsblokken, en velden met een dunne laag zand met steenen. Een echt land voor een krijgshaften stam! Gibeon: glooiende hellingen met vruchtbare velden. Een prachtig gebied voor hen, die van het leven weinig anders vragen dan een *dolce far niente* en daarom van strijd een afkeer hebben. Maar aan beide zijden spreekt haast iedere steen van Israëls historie. Rechts blikkend zoeken we aan de Noordelijke helling van het massief van den Olijfberg het oude Nob. waar eens de wanhoopskreten van Eli's huis werden gehoord, toen Sauls trawanten, aan 's konings achterdocht en wraakbegeerte gehoorzaamend, in werkelijkheid niet anders waren dan voltrekkers van een Godsoordeel. En daarvan door een lage helling gescheiden ligt Anathoth, Jeremia's vaderstad, die hem wilde uitwerpen, toen hij sprak van het naderend onheil (Jer. II: 21—23). Dan rijst vóór ons Gibeon, waaraan Sauls naam verbonden is en dat in een der gevaarvolste uren van Israëls historie geschitterd heeft als een

ster in den donkeren nacht. En links van ons verheft zich Mizpa, dat zijn naam „uitkijk”, „wachttorenen” met zooveel eere draagt en ons reeds zoo dikwijls uit de verte had gegroet. Mizpa, dat met zijn huidigen naam *Nebi Samwël* nog de herinnering levendig houdt aan Israëls grooten hervormer, die hier op zoo wondere wijze de oppermachtige Filistijnen versloeg ten bewijze hoeveel het gebed vermag des rechtvaardigen (1 Sam. 7: 7—11). Mizpa, waar na Jeruzalems ondergang Safans kleinzoon Gedalja een goed bedoelde poging deed om als Babylonisch landvoogd althans den schijn van volksbestaan te redden voor het op zoo jammerlijke wijze uiteengeslagen volk, een poging, die door den verdwaasden Davidide Ismaël reeds twee maanden later in bloed werd gesmoord (Jer. 40 v).

Iets verder zien we rechts van ons het nu nog *er-Ram* geheeten Rama, „de hoogte”, eens een middel in Baësa's hand om Juda te benauwen (1 Kon. 15: 17), waar naar Jeremia's getuigenis de troosteloze Rachel weent over den dood harer kinderen (Jer. 31: 15). En links van ons rijst Gibeon, eens het hoofd van een belangrijken stedenbond, wier bewoners listig Jozua wisten te brengen tot overtreding van des Heeren gebod (Joz. 9), door wier eischen in Davids dagen zoo bitter leed werd gebracht over Rizpa (2 Sam. 21: 8 v.v.). Gibeon met zijn „grootte hoogte”, waar Israëls tabernakel na Silo's ondergang zoo lang het bewijs scheen te leveren van Baäls meerderheid over Israëls God, totdat David ook hier ingreep en onder Zadoks leiding den dienst des Heeren ook naar Gibeons hoogte bracht (1 Kron. 16: 39, 21: 29). Gibeon, waar de jonge Salomo zulk een groot offer bracht en zulke vérstrekkende beloften ontving.

En dan gaan onze blikken weer rechts, want achter die bergruggen weten we de pas van Michmas, waardoor Jozua na Jericho's wonderen val zijn legerscharen het bergland heeft ingezonden om Ai te veroveren en den heirweg te vermeesteren (Joz. 8). Michmas, waar Saul zijn eersten worstelstrijd heeft gestreden met de Filistijnen en waar Jonathan „den schrik des Heeren” over de onbesneden legerbenden bracht (1 Sam. 13 v.). En niet veel verbeeldingskracht is noodig om dat bergland te hooren weergalmen van de jubelkreten der overwinnende Benjaminiëten, die den gehaten onbesnedene zoo geweldig vervolgen, dat

alleen Sauls dwaze ijver hen voor den algeheelen ondergang vrijwaart.

Nauwelijks zijn we Beëroth, dat in Jozua's dagen deel uitmaakte van Gibeons stedenbond, doorgereden, of we zoeken Bethel. En als we het rechts van ons hebben gevonden, vliegen we de eeuwen door en gaan onze gedachten als van zelf terug naar dien avond, toen over denzelfden weg, dien we nu gaan, een jonge man moeizaam voorwaarts schreed. Een krijgsman is het niet; ook geen jager; het is „een stemmig man, een tentbewoner” (Gen. 25: 27). Hij is alleen. Achter hem ligt het ouderlijke huis, dat hij nu ontvluchten moet, want daar woont die broeder, dien hij zoo schandelijk bedroog en die nu bloedig wraak wil nemen. Rondom hem wonen „de vreemden”, lieden van een anderen stam en van een ander volk, voor wie hij met zijn niet-afbeeldbaren „God de almachtige” een wandelend raadsel is. Van alle zijden dreigen gevaren; niemand beschermt hem. En terwijl in zijn hart het bittere berouw knaagt over wat daar in het ouderlijke huis is geschied, ziet hij rond zich, waar de duisternis zich legeren gaat over de velden en alles met haar lijkwade overdekt: beeld van de donkere toekomst, die hij tegengaat. Van alle zijden grijpt de eenzaamheid hem aan. Verlaten voelt hij zich van God en menschen. Ja, ook van God, dien hij tevergeefs zoekt in den glanzenden sterrenhemel, welks koepeldak zich daar welft boven zijn hoofd, rondom wegzinkend aan den donkeren gezichtseinder. En onmiddellijk begrijpen we hem, dien Jakob, als hij Bethels „heilige plaats” binnengaat en een steen neemt van de talloos vele steenen, die daar liggen en waarin op geheimzinnige wijze „iets” woont, dat straks de toekomst kan ontsluiten voor hem, die dezen steen onder zijn achterhoofd heeft gelegd en in droomtoestand dat fluïde in zich kan opnemen. Daarom legt hij er zich neer met een steen onder zijn hoofd. En ja, het verwachte wonder geschiedt! Daar ziet zijn geestesoog den afstand tusschen hemel en aarde ingenomen door een wondervollen ladder, waarop hemelboden op en afgaan. Daar hoort zijn geestesoor de verzekering, dat de God zijner vaders met hem gaan zal en aan zijn zaad dit land geven zal. Eerst is er bij zijn ontwaken schrik in de ziel, want hij heeft zelfs geen vermoeden gehad, dat de Heere hier woonde en dat dit een „hemelpoort” was (vs. 16 v.). Maar daarna doet hij een gelofte en getroost gaat hij verder (Gen. 28).

Nog een ander beeld rijst voor ons geestes oog: de gestalte van den onbekenden Godsman, die tegen Jerobeams syncretisme getuigen en zijn oog voor de ontzettende gevolgen van dit schijnbaar zoo onschuldige begin openen moet; die straks blijkt zelf niet onverdeeld voor des Heeren woord te beven en dan op den eenzamen weg gedood wordt door den leeuw, die voor een oogenblik zijn bloeddorst heeft afgelegd en noch lijk noch ezel aangrijpt (1 Kon. 13).

Zoo spreekt Bèthels omgeving een machtige taal en beluisteren we de sprake van Hem, die zijne barmhartigheden doet roemen ook tegen het oordeel, maar ook een verterend vuur is voor wie Hem aantast in de majesteit van zijn wezen.

* * *

Geleidelijk verandert het landschap: breeder wordt de vallei, glooierder de hellingen, minder de steenen, groener de velden, talrijker de boomen, meer belovend de akkers; Benjamins armoede heeft plaats gemaakt voor Efraïms rijkdom. De menschen werken hier meer. Reeds de anemonen, die we in grooten kleurenrijkdom hier aantreffen, en de bescheidener viooltjes spreken van rijkeren grond. Straks maakt het gras plaats voor gerst en koren, die in groote komvormige dalen in voor Palestina groote velden worden gevonden. Dat alles geeft aan het landschap een afwisseling, waaraan we in Judea niet gewoon waren. Zelfs de olijfboomen zijn hier grooter en dichter vertakt.

Uit de verte hebben we Silo gegroet, dat ver van den karavaanweg af ligt, eigenlijk een beetje verscholen, zooals het past aan het heiligdom des Heeren, dat bij het uiteenvallen van Israël tot den rang van stamheiligdom is afgedaald en zijn vereerders bijna uitsluitend vindt binnen Efraïms stamgebied. Zelf zijn we den hoofdweg gegaan, die voor korten tijd de waterscheiding verlaat, welke hij toe hiertoe met bijna pijnlijke angstvalligheid heeft gevolgd, en over Lebóna afgedaald. En dan zien we ineens de kleine groenende vlakte van Machna voor ons, die den indruk maakt van een gestold meertje tusschen de bergtoppen, welke haar van alle zijden omringen. Aan de Oostzijde rijst de Gerezim en in het verlengde van het dal zien we iets van den Ebal. Geleidelijk buigen de hellingen westwaarts en openen den toegang tot een tweede dal, dat tusschen Ebal

en Gerezim doorloopt en straks zich verbreedt naar het Noordwesten in de richting van Samaria. We zijn in „het land van Sichem”, waarvan een Egyptisch inschrift uit + 1850 v. Chr. en een der enkele eeuwen jongere Amarna-brieven gewagen.

We staan in het centrum van Kanaän. Dat zegt reeds de geografische gesteldheid. Een enkele blik op de kaart is voldoende om ons te laten zien, dat hier de eenige pas ligt in geheel West-Jordaanland, dat allerlei dalen en kloven hier samenkomen. Het ligt overal vlak bij. Westwaarts golft het gebergte naar het strand der Middellandsche Zee, waar het oudere Joppe en het jongere Cesaréa de eenige havens bieden. Het eerste ligt op ongeveer 60 K.M., het tweede op slechts 52 K.M. afstands. Noordwaarts zinken de bergen straks neer in het dal van Jizreël, dat over Beth-Seán Oost-Jordaanland met het kustland verbindt. Beth-Seán ligt slechts 45 K.M. van Sichem. Van oude tijden af is Sichem dan ook een knooppunt van wegen. De heirweg, die in de lengte over de berghoogten loopt, voert langs Sichem, vanwaar een tweede weg over Tébez afdaalt naar het breede Jordaandal, dat zijn naam ontleent aan Beth-Seán, terwijl een derde over Taänath-Silo zuidoostwaarts afdaalt naar dat gedeelte van het Jordaandal, waarvan Jericho de eenige plaats van beteekenis is. Geen wonder dus, dat juist hier van oude eeuwen af de karavanen samenkamen en zich aan den voet van den Ebal een handelscentrum ontwikkelde, dat zijn groote beteekenis nooit verloren heeft, hoeveel veranderingen ook over Kanaän gekomen zijn.

Geen wonder dus, dat Abraham „naar Kanaän gaande” juist in Sichem komt (Gen. 12 : 6); dat Jakob, naar het vaderlijke huis terugkeerend, eveneens naar Sichem gaat (Gen. 33 : 18); dat juist hier de volksvergadering plaats vindt, waarin Jozua de kinderen Israëls voor de keuze stelde, of ze den Heere wilden dienen dan wel de goden des lands (Joz. 24); dat juist hier Abimelech een poging deed om een rijkje te stichten (Richt. 9); dat Sichem door de dissidente stammen tot verzamelplaats gekozen werd om eerst eens een onderzoek in te stellen naar Rehabeams plannen (1 Kon. 12); dat dit Jerobeans eerste residentie is geweest (1 Kon. 12 : 25).

Geen wonder ook, dat Jozua, zoodra hij zich door de inwoners van

Jericho en Ai den weg naar het bergland heeft gebaad, zich onmiddellijk van Sichem meester maakt en door het bouwen van een altaar op den Ebal in een symbolische handeling het gansche land opeischt voor den Heere, zijnen God (Joz. 8: 30 v.v.). Wie hier staat, overziet het geheele land. In 't Noordoosten hangt de witte Hermon als een wolk boven de hoogten van Galilea. In het Noordwesten golft de „hazewindrug” van den Karmel. In het Westen glanst het watervlak van de diep-blauwe Middellandsche Zee. Zuidwaarts blijft uw oog rusten op den toren van Nebí Samwíl en in het Oosten blauwt de bergketen van Oost-Jordaanland, waarvóór de langgerekte kloof van den Jordaan.

* * *

Ter plaatse, waar de weg om den Gerezim heen naar het Westen buigt, zijn we afgegaan naar de *Bir Jakoeb*, de Jakobsbron, op grond van Joh. 4: 5—42 ook genoemd *Bir Samarijje*, de bron der Samaritaansche. Hij behoort aan een klooster van Grieksche monniken en ligt vlak bij de ruïnen van een kerk uit de vierde eeuw, die men nu helaas weer bezig is op te bouwen. Dat is nu eenmaal een manie. Als er ergens in Palestina een „heilige” plaats is, d.w.z. zulk een, waaraan (terecht of ten onrechte) een belangrijke gebeurtenis uit het leven van den Heere Jezus verbonden wordt, dan wordt er een kerk boven gebouwd. Ook hier is men bezig een kerk te bouwen. Gelukkig is ze uit geldgebrek nog lang niet af. We hadden dus van het gedempte licht, dat nu eenmaal in een kerk heerscht, gelukkig geen last, toen we — natuurlijk onder het geleide van een monnik, die heel veel praatte! — de put naderden.

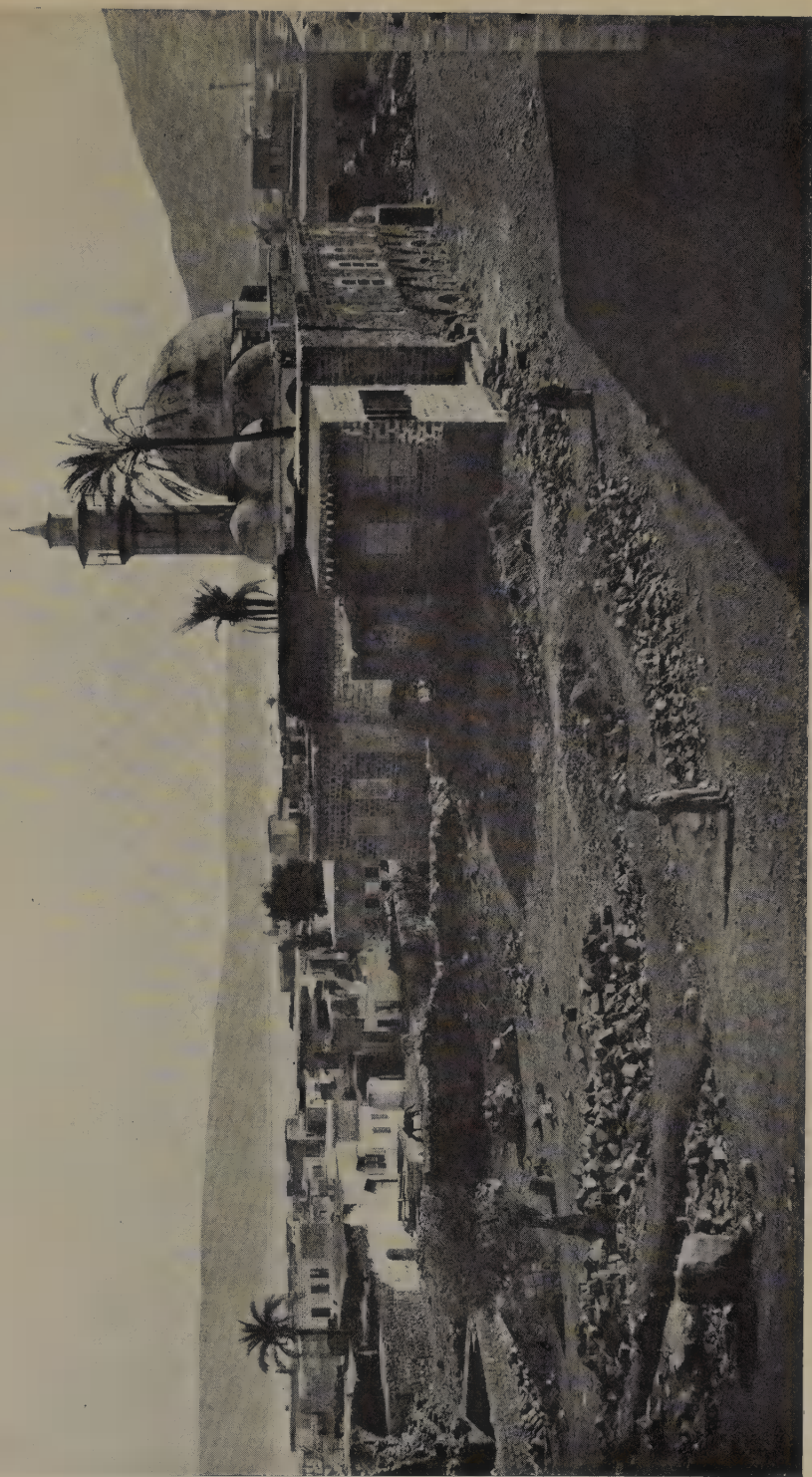
Nimmer zal ik vergeten wat er toen in mijn ziel omging. Natuurlijk niet, omdat ik nu stond op „het stuk land, dat Jakob aan zijn zoon Jozef gaf” (Joh. 4: 5). Maar omdat hier dat ontroerende gesprek heeft plaats gehad tusschen Hem, wiens levensroeping het was om aan de wereld het water des levens te geven, en haar, die bij de bron harer voorvaderen zich hier de levensbron ontsloten zag. De Grieksche monniken mogen nog zoozeer de Jakobsbron hebben misvormd door haar op te sluiten in hun wanhopig-leelijke kerk, ook zij hebben niets kunnen veranderen aan het milieu. Vlak bij ons ligt Balata, waar Sellin het oude Sichem heeft teruggevonden. Vandaar kwam de vrouw „om water te putten”

(vs. 7) uit de „diepe put” (vs. 11), waaruit ook „onze vader Jakob, die ons den put heeft gegeven, gedronken heeft met zijn kinderen en zijn vee” (vs. 11 v.). Achter ons ligt de weg, waarlangs de Heere Jezus noordwaarts trok, dezelfde, dien wij zijn gegaan (vs. 3). Links van ons ligt „deze berg”, waarop „onze vaders hebben aangebeden” (vs. 20). Rondom ons liggen gerstvelden, die den Heere Jezus deden zeggen: „Zegt gij niet: het zijn nog maar vier maanden en dan komt de oogst?” (vs. 35).

Ik ben weggegaan van den monnik, die natuurlijk cijfers noemde (42 M. diep, 20 M. water), die — alweer natuurlijk — sprak van de oude kerk en van de nieuwe, die — nog eens natuurlijk — ons jammerlijk-gekleurde prentbriefkaarten trachtte te verkoopen en geld vroeg voor zijn kerk. Ik wilde een oogenblik alleen zijn, buiten die kerkmuren zonder dak. Daar wilde ik het hooren: „de ure komt en is nu, wanneer de ware aanbidders den Vader zullen aanbidden in geest en waarheid”. Daar wilde ik Hem zien, wiens spijze het was te doen den wil Desgenen, die Hem gezonden heeft, en zijn werk te volbrengen” (Joh. 4: 34). Daar wilde ik ook die Samaritanen zien, die op het wondere verhaal der vrouw uitgegaan zijn naar de bron om Hem te aanschouwen, die sprak van „het levende water” en die nu gelooven, omdat ze Hem kennen als „den Zaligmaker der wereld” (Joh. 4: 40 v.v.). En daarvoor is het noodig alleen te zijn, alleen. Want dan alleen ontstaat die geestesgemeenschap, die de eeuwen doornvliegt en die getuige doet zijn van wat voorheen geschiedde.

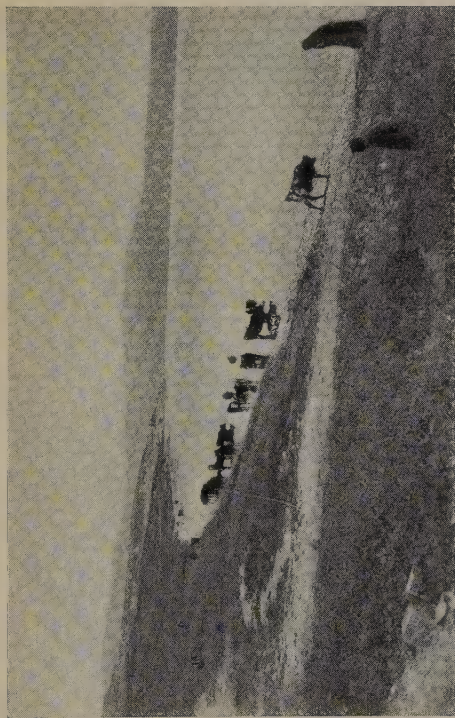
* * *

Natuurlijk zijn we van daar gegaan naar het vlak bij gelegen Balata, waar Sellin reeds vlak voor den wereldoorlog de doorslaande bewijzen vond van het oude Sichem en waar nu door een Duitsch-Nederlandsch comité diens opgravingen zijn voortgezet, waarbij verrassende uitkomsten zijn verkregen. Sellin was nauwelijks begonnen, toen we hem op dien 31sten Maart bezochten. Nauwelijks waren enkele resten van oude muren blootgelegd en enkele scherven gevonden. Op den 20sten April ben ik er weer geweest. Wat was alles toen veranderd! Een belangrijk stuk van de oude stad was in den vollen zin des woords uit den grond getooverd. De westpoort met zijn typisch Hetitische bouwwijze lag daar

Tiberias met de Moskee.

Meer van Galilea.

Synagoge van Kapernaum.

Magdala.

open en bloot. En daarvóór lag die groote massa leemgrond, die den toegang tot de poort moest afsluiten en die door Sellin en Böhl destijds gaarne werd toegeschreven aan een belegeraar, die de stad tot de overgave wilde dwingen. En vandaar ben ik onder het vriendelijk geleide van Dr. van Ravesteyn naar de oostpoort gegaan, die eenzelfde cachet vertoont en waarnaast een stuk van de oude stadsmuur was blootgelegd. Foto's heb ik toen genomen; aantekeningen heb ik toen gemaakt; maar tevens beloofd daarvan in publieke geschrifte geen gebruik te maken. Ik mag dus over hetgeen ik daar zag niet verder uitweiden. Slechts wil ik van deze gelegenheid gebruik maken om allen, die in de herwinning dier oude wereld belang stellen en daarin met mij een krachtig middel zien om nieuw licht over des Heeren openbaringsdaden te doen opgaan, op te wekken dezen arbeid ook geldelijk te steunen.

Eindelijk is dan het probleem opgelost van de ligging van het oude Siche en de oude bisschop van Cesaréa, Eusebius († 340) in het gelijk gesteld, die reeds in zijn beroemd *Onomástikon*, een alfabetische lijst van de in de H.S. voorkomende plaatsnamen, wier onderlinge ligging zoo nauwkeurig mogelijk wordt aangegeven, zeide, dat Siche ten Oosten van Neápolis (Nabloes) lag. Nu begrijpen we, waarom de stad Siche, d.w.z. schouder, heette. Want inderdaad, ze ligt op een smalle helling, die gemakkelijk met een 's menschen schouder kan vergeleken worden, tegen den Gerezim, aan de Noordzijde beschermd door den Ebal. Het moet een groote stad geweest zijn, want als de eerste schatting juist is, besloeg ze ongeveer 19 H.A., was dus tweemaal zoo groot als Gezer en bijna viermaal zoo groot als Megiddo. Ook een rijke stad, want hier zijn voor 't eerst in Kanaän gouden sieraden gevonden van eenigen omvang. Natuurlijk ook een „heilige stad”. Hoe zou het ook anders kunnen? In een stad als Siche, waar handelskaravanen uit alle richtingen samenvloeien, waar menschen samenkomen, die op hun tochten ieder oogenblik door allerlei gevaren zijn omringd en die dus meer dan ooit behoefte gevoelen aan het brengen van offers ten einde de hulp der goden over zich in te roepen; in zulk een stad moet wel een „heilige” plaats zijn. Dat wordt dan ook in Genesis uitdrukkelijk gezegd. Wanneer Abraham, uit Haran zuidwaarts trekkend, over Damaskus en Béth-Seán Kanaän

binnentrekt en den ouden handelsweg volgend van zelf in Sichem komt, dan gaat hij naar „de *makam* (Hebr.: *makom*) van Sichem”. En dat wil nu niet zeggen, gelijk het in onze Staten-vertaling heet: „de plaats Sichem”, maar gelijk ik reeds aanduidde: de plaats van Sichem, de plaats van eeredienst, de heilige plaats, waar dan ook een terebint stond, uit welks ruischende bladeren men geloofde de toekomst, die vooral aan deze handelskaravanen zoozeer ter harte ging, te kunnen voorspellen. Vandaar dat die boom een naam had, die de aan hem toegeschreven macht nader aanduidde: „waarzegger” (St.V. laat dit onvertaald: Morè). Daarvan hooren we ook weer Gen. 35 : 4, waar gezegd wordt, dat Jakob al de vreemde goden, die zij bij zich hadden, en al de ringen, die zij in de ooren droegen, begroef „onder den terebint, die bij Sichem staat”. Daarmede maakte hij dat alles *taboe*: alles werd eigendom van dien bij de omwonenden in een reuk van heiligheid staanden boom; niemand kon er nu meer aankomen. Eindelijk hooren we ervan in Joz. 24 : 26. Wanneer Jozua, na Jericho en Ai vernietigd te hebben vasten voet heeft gekregen op het gebergte en tot Sichem is doorgedrongen, dan neemt hij in die centrale en destijds meest belangrijke plaats van Kanaän het gansche land voor den Heere in bezit. Kanaän is nu „het land des Heeren” en nu moet Israël als „volk des Heeren” in dat „land des Heeren” wonen. Vandaar de vernieuwde bondsluiting, die nu schriftelijk wordt vastgelegd en toegevoegd aan „het wetboek Gods”, opdat het duidelijk zij, dat Israël zich plechtig verbonden heeft dienovereenkomstig in Kanaän te leven. En opdat nu de volgende geslachten altijd aan deze bondshandeling zouden denken en mede daardoor voor afval zouden worden behoed, wordt een gedenksteen opgericht onder den terebint, die nu van zijn ouden naam wordt ontdaan, in het heiligdom, dat nu voor Israëls God in bezit is genomen en daarom „des Heeren heiligdom” heet. Heerlijk, dat Sellins opgravingen ter plaatse hem ook dat heiligdom hebben doen hervinden en dat zijn nauwkeurig onderzoek ons althans iets van de geschiedenis daarvan heeft aan het licht gebracht.

* * *

Zoo kwamen we dan eindelijk in de stad, die na Sichems ondergang zijn plaats heeft ingenomen en haar huidige naam Nabloes dankt aan

Vespasiánus. Nadat diens generaal Cereális in 67 n. Chr. bij den wanhopigen opstand der Joden zich ook van Sichein had meester gemaakt en deze stad aan de plundering had prijs gegeven, werd ze na 70 ter eere van Flavius Vespasianus — meer westwaarts? — herbouwd onder den naam *Flávia Neápolis*, waarvan het laatste lid in den loop der eeuwen verworden is tot *Nábloes*.

We staan hier dus midden in het gebied der Samaritanen, zonen van het volk, dat geworden is uit de samengroeijing van bij Samaria's ondergang in het land achtergebleven zonen van Efraïm en de door Sargon en lateren als kolonisten binnengevoerde „mensen uit Babel, Koetha, Avva, Hamath en Sefarvaim” (2 Kon. 17 : 24 v.v.), die, door een priester van het oude heiligdom van Bethel onderricht „hoe zij den Heere hadden te vreezen”, een nieuwe gemeenschap vormden, welke zich grondde op Mozes' wet, zich schaarde rondom Gerezims tempel en leefde van de tegenstelling met Jeruzalem.

Onder de regeering van de Ptolemeën en Seleuciden deelen ze in de lotgevallen der Joden, met wie ze toch overigens op vijandigen voet staan, zoodat Jezus Sirach klaagt over „het goddelooze volk van Sichein”. Wanneer onder Antiochus Epífanés (175—164 v. Chr.) een steeds zwaarder wordende vervolging over de Joden komt, trachten de Samaritanen op allerlei wijze zich van hen los te maken. In een brief aan den koning noemen zij zich Sidoniërs en beloven zij hun tempel op den Gerezim aan den Griekschen Zeus te zullen wijden. Eigenaardig, dat in denzelfden tijd de in Egypte wonende Samaritanen in een dispuut, ten overstaan van koning Ptoleméus Filométor in Alexandrië gehouden, de hoogere waarde van hun tempel tegenover dien van Jeruzalem hardnekkig verdedigden en juist op hun Jood-zijn nadruk legden.

Geen wonder dat bij het uitgroeien van de Joden tot een krachtig koninkrijk onder de Hasmoneën, dezen wraak namen over wat zij Samaritaansche trouweloosheid noemden. Johannes Hyrkánus verwoest in 128 v. Chr. den tempel op den Gerezim en Samaria maakt voortaan deel uit van het nieuwe koninkrijk. Wanneer dit uiteenvalt, komt het met Judea onder een Romeinschen landvoogd (6 n. Chr.). Hoe scherp intuschen de verhoudingen waren, moge blijken uit een gebeurtenis, welke

kort daarna moet hebben plaats gegrepen. Gedurende een Paaschfeest weten eenige Samaritanen 's nachts den tempel te Jeruzalem binnen te dringen, dien ze verontreinigen door overal beenderen van menschen te strooien. Voor een Jood is „Samaritaan” dan ook het pijnlijkste scheldwoord (vgl. Joh. 8 : 48).

Gedurende den Joodschen oorlog trachten ook de Samaritanen het Romeinsche juk af te schudden, maar de beweging wordt in den kiem gesmoord, waarbij niet minder dan 11600 menschen het leven laten op den Gerezim. Sindsdien verdwijnen de Samaritanen een geruimen tijd uit ons gezicht, maar tegen het einde der vierde eeuw hooren we van groepen Samaritanen in Egypte, in Gaza, Damaskus en Rome, ook op verschillende eilanden van de Roode Zee. Dat is een periode van bloei en rijkdom voor hen geweest. De Gerezim is hun vereenigingspunt. Maar hun haat tegen het Christendom voert hen ten verderve. Bij het Pinksterfeest van het jaar 484 vallen zij de Christengemeente aan, die in Sichem hun bisschop heeft, en brengen vele harer leden om. Wanneer dan keizer Zeno hun den Gerezim ontnemt, op welks top nu een Mariakerk wordt gebouwd, dan bestormen zij kort daarna den berg en dooden de bewakers der kerk. In 529 komen ze formeel in opstand. Hun aanvoerder Julianus maken zij tot koning; tal van Christelijke dorpen en kerken worden geplunderd en verbrand; totdat hun koning verslagen en met vele zijner volgelingen gedood wordt. Dan neemt de overwinnaar, keizer Justinianus, zulke drastische maatregelen, dat ze als volk bijna geheel worden vernietigd.

Eerst in 1170 hooren we opnieuw van hen. Ze hebben dan behalve de groepen in Cesaréa, Askalon en Damaskus een gemeente van 100 zielen in Nabloes, waar ze een synagoge bezitten. Hun feesten, vooral het Paaschfeest, vieren zij op den Gerezim, waarbij offers worden gebracht. Sindsdien leven ze van hun eigen verleden, steeds meer ineenschrompend en steeds dieper wegzinkend. Weggestorven zijn reeds de kringen in Cesaréa, Askalon en Damaskus. In Nabloes wonen er nog slechts 158. Al kleiner wordt de schare, die in de schaduwen van den „heiligen” Gerezim woont, op welks top nog steeds enkele ruïnen spreken van vroegere heerlijkheid. Steeds meer slinkt het aantal weg van hen, die zich groepeeren rondom den hoogepriester, van wien gezegd wordt, dat hij is

van zuiver Levitischen bloede. Steeds minder oogen worden opgeslagen tot de als een heilige relikwie vereerde wetsrol, waarvan verhaald wordt, dat ze geschreven is door een achterkleinzoon van Aäron. In afwachting van hun Messias sterven de Samaritanen weg.

* * *

Hij stond als 't ware op ons te wachten, de neef van den tegenwoordigen hoogepriester, toen we bij het Roomsche missie-huis uit onze auto stapten. Blijkbaar beschikken ze over een goed georganiseerden inlichtingendienst. Hij wist dan ook dadelijk het doel van onze komst en zeide met iets vragends in zijn toon: *Keniset es-Sámire*, de synagoge der Samaritanen. En onmiddellijk daarna heeft hij zich omgedraaid en is gegaan in de richting der synagoge. Voor een gesprek was geen mogelijkheid, want een Europeesche taal was hij niet machtig.

Een prachtmensch! Statig van gestalte, voornaam van gang; met iets edels in zijn oog; met schoon gevormd gelaat, dat omlijst werd van een goed onderhouden zwarten baard. Telkens als hij omkijkt en zich ervan vergewist of we hem nog wel volgen, treft ons dat aristocratische van heel zijn persoonlijkheid. Geen glimlach glijdt over zijn gelaat, wanneer hij ziet, dat wij ons haasten zijn voetstappen te drukken. Zelfs geen voldoening glanst in zijn oog. Wie ons daar zoo ziet volgen, kan zich met recht afvragen, of hij ons misschien een dienst bewijst, nu hij ons voorgaat naar zijn oude synagoge.

Hij gaat ons voor door een wirwar van stegen en sloppen. Straten treft men hier eigenlijk niet. Al heeft Nabloes nu een bevolking van bijna 20.000 inwoners, een stad is het niet. Het is veeleer een conglomeraat van woningen, die gewoonlijk in een voor den westerling vaak onbegrijpelijke wanorde naast en door elkander zijn geplaatst, waarbij er blijkbaar naar gestreefd is om zooveel mogelijk profijt te trekken van de beschikbare ruimte. Wie hier verdwaalt, komt er niet zoo gauw uit. Wij zorgen er dan ook voor vlak bij onzen gids te blijven. En dat te meer, wijl men ons in allerlei toonaard verzekerd had, dat de inwoners van Nabloes gewoonlijk weinig vriendelijk zijn tegenover Christenen.

Nabloes is overwegend Mohammedaansch. Behalve de 158 Samaritanen wonen hier nog slechts 356 „Christenen”, waaronder een honderd-

tal protestanten, vrucht van den arbeid der Engelsche zending, die hier een school en een hospitaal heeft. De Samaritanen wonen apart, in de Zuidwestelijke helft der stad, vlak bij hun synagoge.

Daarheen voert ons onze gids. Een paar kinderen loopen achter ons aan. Ze roepen ons wat toe. Vriendelijk is het blijkbaar niet, want spottend klinkt hun lach, als ze op een blik van onzen man zich snel uit de voeten maken. Eindelijk zijn we ter plaatse. Met een vorstelijk gebaar worden we binnengeleid. Algemeene deceptie! Is dat nu de synagoge? Een kleine burgerwoning is grooter. Eigenlijk is het niet meer dan een groote kamer, waarin van boven wat licht valt. De muren zijn met witte kalk bestreken. Alles maakt een armzaligen indruk. Ook de bank, waarop we uitgenoodigd worden om plaats te nemen. Intusschen is een ander binnengekomen, een grijsaard ditmaal, blijkbaar de hooge priester, want hij wordt door onzen gids met teekenen van eerbied begroet, die hij als rechs tens hem toekomende aanneemt zonder er verder notitie van te nemen.

Alles is hier blijkbaar op vreemdelingen-bezoek ingericht. Zonder een woord te spreken weet ieder wat hij te doen heeft. Voor de bank, waarop we met ons vieren zitten, wordt een stoel gezet. Dan gaat de hooge priester naar de *Arôn*, de kast, waarin de wetsrollen verborgen zijn. Deze is hier natuurlijk niet als in de Joodsche synagoge naar Jeruzalem gekeerd, maar naar den Gerezim. Met grooten eerbied wordt een der wetsrollen, die in een bronzen cylinder besloten is, van zijn groen-zijden omhulsel ontdaan; de cylinder wordt geopend en tegen den rug van den stoel gezet, zoodat het volle licht er op vallen kan.

Ik heb intusschen het gelaat der beide mannen bestudeerd. Bijna had ik gezegd: de beide acteurs. Eigenlijk voelen zij zich toch zoo: ze voeren iets op, het drama der oude wetsrollen. En daarbij komt het er voor hen op aan den toeschouwer te doen gelooven, dat hij de rol van „Aärons kleinzoon” voor zich heeft. Jammer maar, dat ze er zelf niet in gelooven en dat ze ieder oogenblik tegenspraak van de zijde van den toeschouwer verwachten.

Wat ze vóór ons hebben gezet is een oude perkamenten rol, waaraan de beruchte tand des tijds heeft geknaagd, zoodat er hier en daar lappen op gezet zijn, nog onkundig en op een wijze, die van weinig eerbied getuigt. Natuurlijk hopen zij, dat wij die zonder meer voor de beroemde

zullen houden. Maar merkwaardig: nauwelijks zien ze een afwijzende handbeweging, of de rol wordt weggeborgen en door een andere vervangen. Die is ook al heel wat „bijgelapt”. Of dat nu de „echte” is? Erg onwaarschijnlijk. De waarde van de oude wetsrol is veel te groot dan dat ze door voortdurend af- en oprollen aan meer dan gewone slijtage onderworpen mag worden. Want al is ze natuurlijk lang niet zoo oud als de Samaritanen willen doen gelooven, het staat toch wel vast, dat „de echte” ouder is dan eenig Hebreeuwsch handschrift. Het zou dan ook een prachtig iets zijn, als van deze wetsrol eens een goede fotografie kon worden gemaakt. Maar helaas! daarvoor is ze te heilig! In de synagoge haar fotografeeren, *kan* niet; er buiten *mag* niet.

We hebben het onze ervan gezien. Tegenstrijdige gevoelens vervullen ons. Eenerzijds is er zoo iets van eerbied voor die mannen, die als de hogepriesters van hun volk de eeuwenoude traditie hebben te bewaren en die dat doen met al den ernst, waartoe een menschenziel in staat is. De majesteit van het erfelijke priesterschap straalt zelfs door hun armoede heen. Want arm zijn die mannen wel, ondanks hun kleet van hel-blauwe stof en hun turban van purperroode zijde. En toch anderzijds: hoe is alle leven hier geweken; alles is hier een handelsartikel, zelfs de handschriften hunner „heilige wet”. Als we weggaan, wordt ons een briefje in de hand gestopt, dat in slecht Fransch gewaagt van voorbijgegane heerlijkheid en van zwaar te dragen armoede en een gift vraagt voor de school, waarin de opgroeiende Samaritaansche jeugd wordt onderwezen. Waarin, wordt niet gezegd.

We zijn onder het geleide van onzen gids weer gegaan door den wonderen wirwar van steegjes en slopjes, die nu eenmaal aan een Oostersche stad zulk een eigenaardig cachet geeft. Maar gesproken hebben we niet. Ieder was te veel bezig met wat we hier hadden gezien: den langzamen ondergang van een volk, dat uit zeer disparate bestanddeelen opgebouwd, een periode gekend heeft van krachtig opbruisend leven, van breedvertakt volksbestaan, van rijkdom en grootheid, en dat nu wegsterft, en dat op een oogenblik, waarop de door hen zoo gehate Joden tot nieuwe kracht zich verheffen en een vroeger nimmer gedachte toekomst wenken zien: herbouwers van het rijk der vaderen, beheerschers van het aloude Kanaän.

Het meer Gennezareth.

Onder de merkwaardigste en meest geliefde deelen van het Heilige Land is zeker het meer Gennezareth met zijn naaste omgeving te rekenen.

Het vraagt onze belangstelling door zijn geografische gesteldheid, door zijn wonderbare schoonheid, maar niet het minst door de gewijde herinneringen, die zich aan zijn oevers vastgeknoopt hebben.

Aan elk van deze dingen willen we eenige bladzijden wijden.

* * *

We kunnen de geografische gesteldheid van het meer echter niet bespreken zonder meteen een blik te slaan op dat geheele, merkwaardige Jordaandal: een dalspleet, die de diepste droge plaats van de geheele wereld kan aanwijzen.

El-Ghor — d.w.z. „de spleet”, zoo noemen de Arabieren deze dalkloof.

Waar de drie beken, waaruit de Jordaan ontstaat, zich vereenigen, bevindt men zich nauwelijks 150 M. boven den zeespiegel.

Deze drie voedende stroomen, die hun water ontvangen van den Libanon en den Hermon, zijn:

1° de *Nahr-el-Hasbani*;

2° de *Nahr-el-Leddán*, die het meeste water toevoert, en daarom door Flavius Josefus „de kleine Jordaan” genoemd wordt;

3° de *Nahr-el-Banyas*.

Hoewel deze laatste stroom niet rechtstreeks in onzen Bijbel genoemd wordt, roept hij toch eenige herinneringen wakker.

Vele uitleggers plaatsen hier de gedachten van den dichter van den 42sten Psalm, als hij uitroept: „daarom gedenk ik Uwer uit het land van den Jordaan en Hermon, uit het klein gebergte. De afgrond roept tot den afgrond, bij het gedruisch uwer watergoten; al uwe baren en uwe golven zijn over mij heengegaan!”

Maar tevens verrijst voor onzen geest ook een belangrijk tijdstip uit

het leven van onzen Heiland. We lezen in Mat. 17: „Als nu Jezus gekomen was in de deelen van Caesarea Philippi, vraagde Hij zijne discipelen: „Wie zeggen de menschen, dat Ik, de Zoon des menschen ben?“.... En van toen aan begon Jezus zijnen discipelen te vertoonen, dat Hij moest heengaan naar Jeruzalem en veel lijden....”

Voelde de Groote Lijder in deze zelfde plaats ook niet reeds de baren en golven van zijn aanstaande lijden over zich gaan?

En zou Hij straks aan het kruis niet de klacht van dienzelfden Psalm op de lippen nemen: „Waarom vergeet Gij mij?”

Aan die *Nahr-el-Banyas*, waar de oude Psalmddichter klaagde, heeft ook de Christus een strijd gestreden!

(Het *Caesarea Philippi* van het Nieuwe Testament, is toch dezelfde stad als het oude Banyas, zoo genoemd naar een heiligdom gewijd aan *Pan*, en gebouwd boven de bron van den Jordaän ter eere van Keizer Augustus.

Philippus, de zoon van Herodus den Groote, verfraaide het oude Banyas, en ter onderscheiding van het Caesarea aan de kust der Middellandsche Zee, werd de stad Caesarea Philippi genoemd).

* * *

Na een tiental Kilometers stroomt de Jordaän, die nu een breedte van 16 M. heeft, in het kleine meer Hule, dat nog maar 2 M. boven den zeespiegel ligt. ¹⁾

Na 20 K.M. bereikt de Jordaän nu in snelle strooming het meer Gennezareth, dat reeds 208 M. beneden den zeespiegel ligt.

Juist als bij de Doode Zee is het instroomende Jordaänwater als een bruinrijze streep op het blauwe water van het meer afgeteekend.

Het slib bezinkt en wanneer de rivier aan de Zuid-Westzijde het meer verlaat, is het water weer helder.

Van nu af krijgt de Jordaän een rustiger verloop. De afstand van het meer Gennezareth tot de Doode Zee bedraagt ongeveer 100 K.M. in

---

¹⁾ Heel vaak wordt het meer Hule aangeduid als „het meer *Merom*”. Men vereenzelvigd het dan met „de wateren van Merom”, die in Jozua 11 : 5 genoemd worden de omgeving van Cinneroth (vs. 2) d.i. het meer van Gennezareth, en den Hermon (vs. 3).

Maar deze opvatting wordt ook bestreden.

rechte lijn, maar door de talrijke bochten is de eigenlijke bedding wel drie maal zoo lang. En op dezen afstand heeft de rivier slechts een verval van 188 M. Toch is de snelheid van den stroom in den regentijd en in het voorjaar, als de sneeuw van den Hermon begint te smelten, nog aanzienlijk.

En hoewel de diepte op sommige doorwaadbare plaatsen niet groot is, is de overtocht toch in den regentijd gevaarlijk, ja soms onmogelijk.

We denken slechts aan Jozua 3 : 15 „de Jordaan nu was vol, al de dagen des oogstes aan al hare oevers”.

Schilderachtig is de plek, waar de Jordaan het meer van Galilea verlaat en zich tusschen zijn hooge oevers met hun tropisch weelderigen plantengroei, heenwringt.

Vruchtbaar is trouwens de geheele Jordaanvlakte tot dicht bij de Doode Zee toe, een vlakte die soms een breedte van 25 K.M. bereikt, en waarin de Jordaan zijn diep kronkelbed heeft uitgeslepen.

Toch beteekent de eigenlijke Jordaanvlakte — dat wil zeggen: de streek, die door den Jordaan bewaterd wordt — voor den landbouw niet veel.

De oevers zijn òf steil òf moerassig.

En bijna ondoordringbare bosschen van struikgewas verschaften in oude dagen een schuilplaats aan wilde dieren.

Het is te begrijpen, dat deze diepe Jordaanspleet in den warmen tijd een bijna tropisch klimaat heeft.

En in de eerste dagen van April namen wij aan de oevers van het meer van Gennezareth op twee achtereenvolgende dagen een temperatuur waar van 112 en 120° Fahrenheit in de zon!

Sneeuw komt dan ook wel voor in Jeruzalem en op het gebergte, maar nooit in de Jordaanvlakte.

* * *

In dit Jordaandal plaatst ons nu het meer Gennezareth — door de ouden zoo genoemd naar zijn vorm. Kinnoor = harp.

In den Nieuw-testamentischen tijd wordt het aangeduid als Zee van Galilea of Zee van Tiberias (Joh. 21 : 1 en 6 : 1).

Het meer is in zijn grootste breedte 12 K.M. en in zijn lengte 21 K.M.,

maar door de helderheid van de lucht lijkt het veel kleiner dan het in werkelijkheid is.

Als men aan den oever van Tiberias staat, klinkt het haast als een sprookje, dat men een paar uur zou moeten roeien, om de overzijde „het land der Gaderenen” te bereiken, of een tochtje te maken naar de plaats waar de Jordaan het meer instroomt.

En toch is het zoo!

Een groot verschil is er tusschen den westelijken en den oostelijken oever van het meer. In het Oosten rijzen de bergen bijna vlak uit de zee op en laten geen bewoonbare vlakke ruimte. Dorpen vond men daar dan ook niet.

Het Westen is echter breeder en vlakker, daar lagen al die visschersdorpen, die ons uit de dagen des Heilands zoo welbekend zijn: Tiberias, Magdala, Kapernaüm.

Toch is de zee ook daar reeds dicht bij den oever voldoende diep, zoo dat de Heiland in een visschersboot staande, gemakkelijk de menigte aan den oever bespreken kon.

* * *

Over de schoonheid van het meer in de lente is maar één roep. Lieflijk groen liggen de berghellingen om het diepblauwe water. Purperkleurig worden de rotsen aan de Oostkust in het licht van de ondergaande zon en boven alles uit steekt in het N.O. de Hermon zijn witbesneeuwde kruin ten hemel.

Geen wonder dat één der Midrasch-schrijvers vol verrukking uitroept: „Zeven zeeën — sprak de Heere God — heb ik in het land van Israël geschapen, maar slechts ééne heb ik voor mij zelven gekozen; dat is de zee van Gennezareth”.

Den grootsten rijkdom van bloemen vonden we tegen de hellingen der bergen. Roode ranunkels, die waarschijnlijk bedoeld worden met de „leliën des velds”, cyclamen en anemonen. Eén groen tapijt, doorweven met rood en blauw en geel. En de naakte rots, die telkens massief en bruin boven het groen uitsteekt, verhoogt slechts de schilderachtige schoonheid van het geheel.

Flavius Josefus schrijft dan ook terecht van de omstreken van dit

meer: „Het is hier schoon en vruchtbaar. Er zijn geen boomsoorten, die hier niet groeien willen, en alle soorten van vruchten kunnen hier geteeld worden. Men ziet hier een menigte van noteboomen, die anders kouder luchtstrekken verkiezen en andere boomen, die meer warmte noodig hebben, zooals de dadel, of een zachte lucht, zooals de vijg of olijf. Alles tiert hier. Ja, 't is of de natuur door hare liefde voor deze landstreek er vermaak in schept, om hier de tegenstrijdigste gewassen saam te doen opschieten, en of alle seizoenen in vriendelijken wedstrijd deze welige landstreek begunstigen, want ze brengt niet alleen de beste en fijnste vruchten voort, maar bewaart ze zóó lang, dat men gedurende tien maanden van het jaar druiven en vijgen en andere vruchten eten kan”.

Bijzonder hebben we van de schoonheid van dit meer genoten, toen we op den Paaschmorgen heel vroeg Tiberias verlieten, om een wandeling te maken naar het oude Magdala.

We konden het Paaschfeest niet in *Jeruzalem* doorbrengen, maar daarom kozen we als vergoeding een pelgrimstocht naar de geboorteplaats van die discipelin, die meer dan één der andere vrouwen bedroefd was, maar ook meer dan een der anderen op den Paaschmorgen werd vertroost: Maria van Magdala.

En achteraf gezien hadden we geen spijt.

Wat de drukke, haast levensgevaarlijke dienst in de Grafkerk te *Jeruzalem* nooit had kunnen geven, dat bood de morgenwandeling langs dit stille blauwe meer in den stralenden glans van de Oostersche lentezon.

Het oude Magdala is niet veel meer. Een groepje vervallen modderhuizen, krotten, bevolkt door vuile dorpelingen en bedelende kinderen; aan den zeeweg even vuile en verwaarloosde bedouiententen — dat was alles.

Maar de zee was zoo mooi blauw en de hemel zoo helder en de rotsen zoo ernstig.

In onze gedachten zagen we de eens zoo ongelukkige, krankzinnige Maria Magdalena dwalen door die rotskloven .... tot ze op een dag den Heiland ontmoette aan ditzelfde zeestrand. Jezus van Nazareth, haar Heiland, heelmeester naar lichaam en ziel beide!

Maar een half uurtje verder dan het oude Magdala is een nieuwe Joodsche kolonie verrezen, *Migdal*.

Van het breede dal waardoor een waterrijke beek stroomt, heeft de energie der Joodsche kolonisten een waar paradijs gemaakt.

De moerassige strook aan de zee, die door de heerschende malaria een kerkhof voor de oudste kolonisten was, is door den aanplant van eucalyptusboomen bewoonbaar gemaakt.

Het water van de beek wordt doelmatig geleid, zoodat het oog zich nu verkwikt aan onafzienbare gaarden van citroen, sinaasappel, mandarijn en „grape fruits”.

Kokos- en dadelpalmen styleeren het landschap in echt Oostersch decoratief met bamboe en banaan en cypres.

De „boxa's”, heele boomen, die thans bloeiden met kleine gele bloemetjes, leveren straks die groote peulvrucht, die voor veevoeder dient, en die herinnert aan „den draf, dien de zwijnen aten”.

En voeg bij dezen rijkdom nu nog de wijngaarden tegen de helling der bergen, de bijencultuur, de veestapel en de echt Hollandsche groentekweekerij — we zagen prozaisch familiere roode kool en bieten! — dan begrijpt ge iets van de weelde dezer streek en tevens. . . . dat Kanaän eens genoemd kon worden: een land, overvloeiende van melk en honing!

* * *

Interessante mededeelingen over het meer en zijn oevers hoorden we van Dr. William M. Christi, die reeds een dertigtal jaren hier woont en werkt in de Amerikaansche zending; mededeelingen, die hij ook schreef in the „Dictionary of Christ and the Gospels” en die soms een eigenaardig licht werpen op vele Bijbelsche verhalen en uitspraken.

„Het zachte warme klimaat, verklaart het open lucht-leven, dat we telkens in de Evangeliën aantreffen. De schare overnacht buiten.

(Mat. 15 : 32 en Markus 8 : 2 en 3).

In den regentijd kunnen er zulke geweldige slagregens vallen, dat in eenige oogenblikken bruischende stroomen langs de berghellingen neerstorten, die alles meesleuren, wat ze op hun weg ontmoeten.

Wee dan het huis, dat niet stevig grondvest staat op den rotsbodem, (Mat. 7 : 25).

Bijzonder gevaarlijk zijn ook, voor de visschers op het meer, de plotseling opkomende stormen, die in *elken* tijd van het jaar kunnen woeden.

Door de bergen, die het meer aan alle kanten omringen, schijnt de wind soms uit alle windstreken tegelijk te blazen. Of — wat even gevaarlijk voor den zeiler is! — op de eene plaats is de zee nog betrekkelijk kalm, terwijl een paar Meters verder de wind uit een der bergspleten met geweldige kracht op het scheepje aanvalt.

Zoo verklaarde onze zegsman Joh. 6 : 23 „doch er kwamen andere scheepjes van Tiberias”, op deze wijze, dat de vaart van Tiberias naar Kapernaum onder de beschutting van de Westelijke bergen ongehinderd kon geschieden terwijl de discipelen op hun vaart van de overzijde naar Kapernaum, een zware reis gehad hadden.

* * *

Het meer was in des Heilands dagen zeer vischrijk. Het is dat trouwens nog. Gedurende ons verblijf aldaar aten we elken dag verse visch, die op het oog wel iets heeft van onze baars, maar minder graat-puzzles levert.

Verschillende plaatsen dragen dan ook in haar naam een herinnering aan het visschersbedrijf: Beth-Saïda, vischhuis, en Tarichea, vischbereiding. In deze laatste plaats aan het Zuiden van het meer, werd waar-

schijnlijk de visch gezouten en gedroogd. We zagen daar nog echte „knapen”, pas gevangen, visschen van 10 K.G.

En bijna alle visch, die in het meer voorkomt, mag volgens de Mozaïsche wet door de Joden gegeten worden. Slechts één vischsoort, de z.g. „burbût” wordt tegenwoordig niet gaarne gegeten. Misschien is hierbij te denken aan Mat. 13 : 47, 48.

Van wonderbare vischvangst weet men ook tegenwoordig nog wel te verhalen. Op sommige tijden vindt men in de nabijheid van de warme bronnen, die *bij* en waarschijnlijk ook *in* de zee opwellen, groote scholen visch.

Toch schijnt de vischvangst tegenwoordig niet zoo veel meer te beteekenen als in des Heeren tijd. We hebben den geheelen westoever van het meer afgewandeld, maar zagen haast geen enkel visschersbootje. Slechts hier en daar hingen een paar werpnetten te drogen.

* * *

Over die warme bronnen moeten we nog enkele regels neerschrijven. Men vindt ze aan de Noordkust bij het tegenwoordige *Tabchra*, maar vooral bij het oude Tiberias, dat een weinig ten Zuiden van het tegenwoordige Tiberias ligt.

Boven de hoofdbron, waar het mineraal-rijke, zwavelhoudende water met een warmte van 60° C. uit den grond borrelt, zoodat men de hand er onmogelijk in kan houden, heeft men een koepel gebouwd. 't Is daarbinnen benauwd warm en de zwaveldamp belemmert haast de ademhaling.

Reeds in de oudste tijden heeft men het warme water benut voor lijders aan rheumatisme en huidziekten.

Nog zijn er een paar primitieve badinrichtingen, waar men in het tot 35° afgekoelde water een bad kan nemen in een gemetseld bassin van een paar meters lengte en breedte.

Men staat tot aan den hals in het water, dat zóó warm is, dat men een oogenblik aarzelt voor men z'n lichaam er aan waagt. Het „luie zweet” breekt uit alle poriën der huid.

Maar, wanneer men zich dan met frisch zeewater heeft laten naspoelen — een noodige operatie om jeukte der huid te voorkomen ! — dan voelt

men zich geheel verkwikt en kan de hitte des daags weer beter doorstaan.
Alleen opgepast voor kouvatten!

* * *

Een historische plek dit Tiberias.

't Is de eenige stad, die zich uit de dagen des Heilands heeft kunnen handhaven. Al de andere dorpen zijn vergaan. Van Bethsaïda is niets meer over, Chorazin is weg, van Magdala bleef maar een dorpje van ellendige hutten, Kapernaum heeft alleen de ruïnen van zijn bekende Synagoge, maar Tiberias is er nog. Schilderachtig ligt het aan de zee tegen de hellingen der bergen, en het Joodsche element van de $\pm$ 10 duizend inwoners wordt overwegend sterker.

Merkwaardig, dat alleen Tiberias bleef.

Tiberias, het door de Joden geschuwde, waar de Heiland dan ook geen Zijner krachten toonde, en dat geen enkele rol speelt in de geschiedenis van het Nieuwe Testament.

Wie denkt weer niet aan het woord des Heeren uit Mat. 11 : „Toen begon hij de steden, in welke zijne krachten meest geschied waren, te verwijten, omdat zij zich niet bekeerd hadden. Wee u, Chorazin! Wee u Bethsaïda, want zoo in Tyrus en Sidon de krachten waren geschied, die in u geschied zijn, zij zouden zich eertijds in zak en asch bekeerd hebben.

En gij, Kapernaum, dat tot den hemel toe zijt verhoogd, gij zult tot de hel toe nedergestooten worden. Want zoo in Sodom die krachten waren geschied, die in u geschied zijn, zij zouden tot op den huidigen dag gebleven zijn”.

Alleen Tiberias bleef.

Tiberias, het geschuwde, gemedene.... Waarom zoo gemeden?....

Toen Herodes Agrippa $\pm$ 20 n. Chr. de stad ging bouwen, die hij ter eere van keizer Tiberius Tiberias doopte, stieten de werklieden op graven. De Joodsche arbeiders weigerden verder te werken, omdat de oude graven hun heilig waren en Herodes moest, om zijn plan door te zetten, vreemde werklieden aan 't werk zetten, waardoor daar een gemengde bevolking ontstond.

Bovendien maakte Herodes er een Romeinsche stad van, met renbaan en een paleis met dierenbeelden.

De landing te Jaffa.

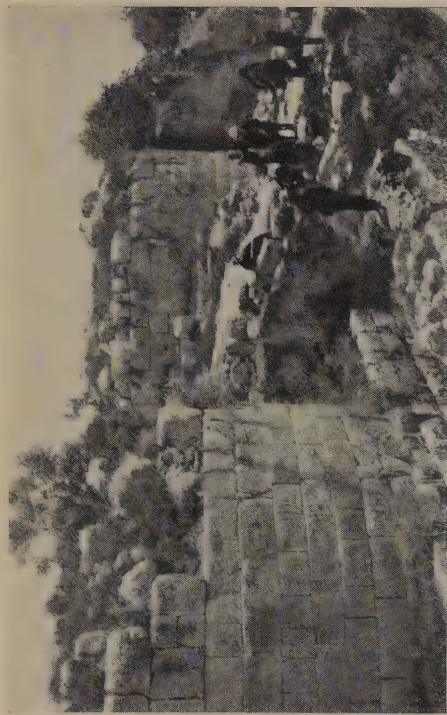
Jaffa.

Karmel.

De voormalige poort te Samaria.

Paleis van Omri en Achab te Samaria.

De ruinenheuvel van Beth-Seán.

Toch zou Tiberias na de verwoesting van Jeruzalem juist een groote rol gaan spelen in de latere geschiedenis van het Joodsche volk.

Het werd de zetel der schriftgeleerden en van het Sanhedrin.

Daar voltooide Rabbi Juda en zijn school de *Mishna*, de verzameling van de oude overleveringen der vaders in zake de Joodsche wet.

Nog toont men de graven van vele bekende Joodsche geleerden en is er, dicht bij de warme bronnen, een school voor wetsstudie.

* * *

Maar we kunnen geen afscheid nemen van deze streek, zoo vol herinneringen aan onzen Heiland, zonder nog even melding te maken van de overblijfselen van een gebouw, dat door zijn voet zoo menigmaal werd betreden, zijn woorden hoorde en zijn reddende liefde aanschouwde. (Luk. 4 : 31—40).

Ik bedoel de Synagoge van Kapernaum, „*Zijne stad*”, waar Levi geroepen werd en Petrus woonde, waar Jäirus dochtertje werd opgewekt, waar stroomen van kracht telkens van Hem uitgingen.

Volgens Luk. 7 was de Synagoge gebouwd door een hoofdman over honderd, een Romeinsche Centurio, en de overblijfselen van de synagoge laten ook duidelijk vreemden invloed herkennen.

Men heeft met groote zekerheid in het tegenwoordige Tel-Hum het oude Kapernaum herkend. Een mozaiek-vloer is gevonden van een kerk, aan Petrus gewijd, en opgericht boven het huis, waar deze gewoond zou hebben. En vlak daarbij zijn de ruïnen van de oude Synagoge, die men in deze dagen bezig is voor een gedeelte weer te restaureeren.

Duidelijk zijn de grondslagen van het gebouw; de zuilen en kapiteelen zijn weer van alle kanten saamgebracht en heel goed zijn de ornamenten bewaard: Joodsche motieven als het Dävidsschild of Magen David, de zespuntige ster, het tegenwoordige Zionistische embleem, en het z.g. schild van Salomo, de vijfpuntige ster.

Verder afbeeldingen van ramshoornen, zevenarmige luchters, maar ook dierornamenten, waartegen van de zijde der strenge Pharizeesche partij steeds oppositie was gevoerd.

* * *

Noode namen we afscheid van dit meer, dat door schoonheid en gewijde herinnering ons geboeid had.

Zoo vreedzaam is heel deze omgeving.

Daar is een harmonie tusschen dit gebied en Hem, die hier woonde. Die sprak van de leliën des velds en de vogelen des hemels. Die rondging goeddoende en genezende alle kwalen van lichaam en ziel. Die vrede bracht in het leven van 'n Maria Magdalena en die van deze heuvelen zijn zaligsprekingen deed hooren.

„Zalig de vredemakers, want zij zullen Gods kinderen genaamd worden”.

Bovenstaande drie vignetten stellen voor: 1°. De scherpe zespuntige ster, het z.g. Davidschild. 2°. De ronde zeshoekige, variatie van het zelfde Davidsschild. 3°. De vijfpuntige ster, het schild van Salomo; alle drie ornamenten gevonden op de Synagoge te Kapernaum.

Het Zionisme.

Welk een ongedachte rijkdom van ideëele goederen in een volk kunnen opgesloten liggen, bewijst wel het Zionisme! Daar hebben we vóór ons een volk, sinds bijna 26 eeuwen uit elkander geslagen. Eerst waaieren zijn deelen na Jeruzalems ondergang uit naar gansch West-Azië en het Nijldal. Daar blijven ze in groote meerderheid wonen, ook wanneer Cyrus vergunning geeft tot Jeruzalems herbouw, want ze hebben het er goed. Meerderen hunner komen er tot rijkdom en macht, beheerschen zelfs voor een tijd de geldmarkt. Maar vergeten hebben ze Jeruzalem niet. Zij, die met Zerubbabel, Ezra en Nehemia worstelen voor den herbouw van stad en tempel, kunnen rekenen op den daadwerkelijken steun van wie achterbleven en Jeruzalem wordt ook door hen niet vergeten, die veraf wonen. En wanneer straks onder de Hasmoneën een korten tijd de tijd van David schijnt herleefd, stroomen ze althans op het Paascheest naar „de heilige stad” om daar met eigen oogen te aanschouwen „wat God gedaan heeft voor zijn volk”.

Straks komt de duisternis van Jeruzalems ondergang, wanneer Titus' cohorten stad en tempel verwoesten en „Abrahams zonen en dochteren” voor een spotprijstje verkocht worden; weldra gevolgd door de laatste stuiptrekking onder Bar-Kóchba, „zoon der ster” (Num. 24 : 17), door rabbi Akíba begroet als „koning Messias”, door anderen later gehoond als Bar-Kóziba, „zoon des bedrogs”. Dan wordt voorgoed aan iedere poging om het Jodendom tot een zelfstandig volksbestaan te brengen, een einde gemaakt en sindsdien worden ze verspreid over de geheele wereld. Veel lijden is over hen gekomen en zware verdrukkingen hebben ze moeten ondergaan. Paulus' woord „beminden om der vaderen wil” (Rom. 11 : 28) is tegenover hen wel heel snel vergeten!

Zoo worstelen ze de eeuwen door. Schijnbaar vallen ze uiteen in allerlei volksgroepen, die zonder contact naast elkander voortleven, waarbij

ieder den soms diepgaanden invloed ondergaat van de natie, in welker midden ze eerst als nauwelijks gedulde gasten woonden om er straks volberechtigde leden van te worden. Schijnbaar voelen ze zich thuis, ieder in zijn eigen land, ook al wordt er soms verachting over hen uitgestort, worden er pogroms tegen hen ontketend. Ze voelen er zich thuis, ook al gaat er geen Paaschfeest voorbij zonder dat ze het als een harte-wensch uitspreken: het volgend jaar in Jeruzalem.

Totdat de tweede helft aanbreekt der 19de eeuw.

Dan wordt langzamerhand een nieuwe geest over hen vaardig. Als gelijkberechtigde burgers erkend, nemen ze in klimmende mate deel aan Europa's cultuurleven, verlaten hun ghetto's, verruimen hun blik, gevoelen hun eenheid. Het bewustzijn der saamhorigheid doet Sir Mozes Montifiore († 1885) op de bres staan voor zijn in het Oosten zoo bloedig vervolgde landgenooten, geeft Adolphe Cremieux († 1880) de gedachte eener Alliance israélite universelle, die over de geheele wereld arme joden ondersteunt en vooral in het Oosten scholen sticht en onderhoudt, en opent de beurzen van geldmagnaten als Rothschild en Hirsch. Steeds krachtiger gloort de vonk der hope op een herstelling der nationale eenheid en steeds groter wordt het aantal van hen, die aan hereeniging denken van de nu alom verspreide „zonen Abrahams”. In 1882 wordt de kring der „Amis de Sion” gevormd, gevolgd door nieuwe pogingen om door het stichten van Joodsche kolonies en aan arme volksgenooten steun te bieden en den Joodschen invloed in Palestina te versterken.

Zoo is langzamerhand de bodem voorbereid om het zaad te ontvangen, dat straks met bewonderenswaardige genialiteit gestrooid zal worden door *Theodor Hertzl*, die onder den diepen indruk van het jammerlijke proces Dreyfus zijn boek: „Der Judenstaat” schreef, dat naar zijn eigen getuigenis de vrucht is van een geestverheffing, waarin hij „boven zijn hoofd iets voelde heengaan als een vleugelslag”. Dit boek, in 1895 voor het eerst verschenen, was als de electrische vonk, die de harten der beste vertegenwoordigers van het Joodsche volk deed ontgloeien en hun den weg wees, waarop de sinds eeuwen verloren maar nimmer vergeten volkseenheid kon worden herkrege. Daarin maakte hij duidelijk, dat de Joden, nu over de geheele wereld verspreid, een enkel volk vormen;

dat zij, die zich één gevoelen met het volk, in welks midden ze een plaats hebben gekregen, die banden niet moeten losmaken, maar dat de anderen, die geen haard hebben gevonden, maar allerwege worden vervolgd en uitgedreven — en daarbij had hij bijzonder het oog op Roemenië en Rusland, Gallicië en Polen — een land moeten kunnen vinden, waar ze rustig aan den herbouw des volks kunnen arbeiden. Van Palestina sprak hij nog niet; althans niet met uitsluiting van andere landen. Hij zocht slechts een rustige schuilplaats voor de vervolgte zonen van zijn volk.

Hierop volgt in 1900 zijn „Alt-neuland”, waarin dezelfde gedachten worden gekleed in het gewaad van een roman. Met dit verschil echter, dat hier Palestina in het centrum der belangstelling staat. Hier ziet hij het oude vaderland overdekt met bloeiende steden en dorpen, waarin een vreedzaam volk der Joden zich wijdt aan arbeid en cultuur. De wateren van den Jordaan zijn dienstbaar gemaakt aan een breedvertakte industrie. De tempel van Jeruzalem is herbouwd in oude pracht en heerlijkheid en ziet naast zich een paleis des vredes, dat centrum is van internationaal-wetenschappelijk leven. Ook de oude taal is herleefd en overal wordt weer de „tale Kanaäns” gehoord. Zoo is het Joodsche volk herboren, dat zich nu uitsluitend richt naar de aan de nieuwere tijdsomstandigheden aangepaste wet van Mozes.

Daarmede is het Zionisme geboren, de machtige beweging, die sinds het begin dezer eeuw steeds meerdere harten van hoogstaande Joden van geestdrift heeft vervuld, die voor menig geestesoog de toekomst heeft verhelderd en menig jongman, die in Europa of Amerika een rustig leven had kunnen vinden, naar Palestina heeft doen trekken, daar worstelend als arbeider of boer om den onder Turksch bewind uitgemergelden en verwaarloosden grond te dwingen in de levensbehoeften der Joodsche kolonisten te voorzien.

Straks treden naast hem Wolffsohn en Nordau, Zangwill en Eliëzer ben Jehoeda, die ieder op hunne wijze de massa's inspireeren en voor veler oog een wondere toekomst glansen doen. Het Zionisme wordt een lawine. Het sleept steeds meerderen mee. Internationale congressen volgen elkander regelmatig op en steeds verder grijpt de geest van mystiek enthousiasme om zich heen. Een oogenblik wenkt Oeganda, door Engeland

aangeboden als Joodsch „dominion” met alle politieke en economische rechten daarvan. Maar Jeruzalem, door alle voorgeslachten „gesteld boven hun grootste vreugde” (Ps. 137 : 6) en de eeuwen door begeerd als de stad der wedergeboorte, overwint en de scharen zionisten, die een oogenblik om der wille van Afrikaanschen grond verdeeld schenen, scharen zich met nieuwe geestdrift rondom Jeruzalems Stedemaagd.

Dan komt de wereldoorlog, waarin ook Palestina betrokken wordt. Generaal Allenby, krachtig gesteund door het Joodsche bataillon onder Trumpeldorf en Jabotinsky, bezet Jeruzalem. Ook Galilea wordt bevrijd van het Turksche juk. Engeland verklaart bij monde van Lord Balfour (2 Nov. 1917), dat „de Britsche regeering met een gunstig oog beschouwt de vestiging van een nationaal tehuis in Palestina voor het Joodsche volk” en dat streven wil bevorderen, waarbij echter niets gedaan mag worden, „dat inbreuk maakt op de godsdienstige en politieke rechten der niet-Joodsche gemeenschappen in Palestina of op de rechten en maatschappelijke toestanden der Joden in eenig ander land”.

Zoodra de vrede is gesloten, beginnen de Joden naar Palestina te stroommen. Allerwege worden onder den naam *Kèren haj-jesód* (Stichtingshoren) vereenigingen opgericht, die gelden moeten verzamelen en steun moeten bieden, en in Juni 1920 wordt dit *Kèren haj-jesód* gemaakt tot het algemeene financieele instrument voor de kolonisatie van Palestina. Sindsdien is, vooral nadat 24 Juli 1922 Engeland door den Volkenbond officieel was aangewezen als mandataris voor Palestina, de arbeid krachtig voortgezet. Palestina moet worden *èrès Jisraël*, „het land van Israël”. Daartoe worden allerwege koloniën gesticht, vooral langs de zeekust, in de vlakte van Jizreël en in Galilea. Overal koopt het *Kèren kajjèmeth le-Jisraël* (oprichtingshoren voor Israël) land op. Lagere scholen, industrie- en landbouwscholen worden gesticht; kindertuinen worden aangelegd; onderwijzers worden gekweekt. Van 1919—1925 hebben niet minder dan 45.000 Joodsche kolonisten een plaats gekregen, ten wier behoefte niet alleen huizen zijn gebouwd, maar ook banken zijn opgericht. Een medische organisatie *Hadassa* „mirteboom” zorgt voor de oprichting van hospitalen en poliklinieken, laboratoria en apotheken, inspecteert de scholen, houdt toezicht op immigranten en waakt over de kolonies.

Handelsgenootschappen worden gesticht als *Sjèmen* (olie) in Haifa en zelfs is er een „Palestine Electric Corporation Ltd”, die zal straks trachten Rutenberg's groote plan te verwezenlijken, dat reeds door Hertzl was voorzien, om de wateren van den Jordaan dienstbaar te maken aan Palestina's industrie, terwijl een andere de rijkdommen der Doode Zee zal gaan exploiteeren.

Zoo heerscht alom koortsachtige haast om Palestina om te bouwen en het tot „Israëls bezit” te maken. Reeds is er een uitsluitend Joodsche stad verzezen in het vlak bij Joppe gelegen *Tel Aviv*, „Koren-heuvel”. Die naam wil niet zeggen, dat het hier vruchtbaar is, want de stad is gebouwd op het zandige strand der Middellandsche Zee. Maar het is een symbolische naam: hij spreekt van „volheid van koren in het land”, waarvan de „vrucht op den top der bergen ruischt als de Libanon”. Hier tintelt alles van leven. Hier geen wandelende Oosterlingen, maar koortsachtig werkende mannen en vrouwen. Ieder werkt hier. Een groote silikaatfabriek levert het bouw materiaal voor de huizen, die als Engelsche cottages naast elkander zijn gebouwd in breede rijen, afgewisseld door speeltuinen. Een electrische centrale zorgt voor de verlichting; de waterleiding is hier geen onbekende meer. Een gymnasium is er, dat zijn leerlingen uit geheel Palestina trekt. In zijn groote zalen ontvangt het zijn 600 leerlingen, waarvan een derde gedeelte kosteloos onderwijs ontvangt. De gemeenteraad vergadert in zijn eigen gebouw. Natuurlijk ontbreekt ook een synagoge niet.

* * *

Overal hoort men en ziet men Hebreeuwsch. Dat begint al bij de grens. Zoodra men in Kantára, aan den Oostelijken oever van het Suez-kanaal, plaats neemt in den trein, ziet men, dat men in een land is, waar de Joden den toon aangeven. De politie-agenten zijn Joden; de conducteurs zijn Joden. Allen dragen een plaatje met een Hebreeuwsch opschrift op de borst. Overal beluistert het oor Hebreeuwsche klanken.

Dat is voor het overgroot gedeelte vrucht van den arbeid van Eliëzer ben Jehoeda. Van der jeugd af is deze man — een taalkenner als weinigen, een geleerde *hors ligne*, een man van wondervol doorzettingsvermogen — beheerscht door de gedachte om mede te arbeiden aan den herbouw

van zijn volk en aan de herleving van zijn taal. Van den aanvang af was voor hem en zijn gezin het Hebreeuwsch *de* taal, die hij heeft verrijkt met een wondere schat van woorden. Dank zij zijn taalkundig genie is het nu mogelijk een kelner zoowel als een handdoek, een spoorweg zoowel als een station, een postzegel zoowel als een briefkaart in het Hebreeuwsch aan te duiden. En dat niet zooals b.v. postkantoor (*pósta*), kaart (*mappa*), koffie (*kawé*) door uitheemsche woorden min of meer te hebraïseeren. Maar overeenkomstig het Hebreeuwsche taaleigen heeft hij tal van nieuwe woorden gemaakt. Zoo b.v. *sjamsjijja* (ruit, eig. zonneding), *sjoelchan rechisa* (waschtafel), *miklala* (universiteit), *ittón* (krant).

Rus van geboorte, wordt hij student in de medicijnen te Parijs. Na zijn gezondheid te hebben hersteld op de hoogvlakte van Algiers, gaat hij naar Jeruzalem arbeiden voor zijn ideaal. Met spottenden lach wordt hij ontvangen. Maar bij het uitgroeien van eigen gezin weet hij anderen te winnen. Steeds krachtiger wordt de stroom. Steeds meerdere gezinnen spreken Hebreeuwsch. En nu is het een geheel volk. Wat Jood is spreekt onderling de taal der vaderen. Dagelijks verschijnen Joodsche kranten. Ook Joodsche boeken worden geschreven. Zoo het merkwaardig boek van Klausener: „Het leven van Jezus Christus”, het eerste oorspronkelijke werk in het Hebreeuwsch! Dat op de scholen alle onderwijs gegeven wordt in het Hebreeuwsch, behoef ik zeker wel niet meer uitdrukkelijk te zeggen. Slechts is het jammer, dat deze tot nieuw leven geroepen taal zoo sterk den invloed van het Duitsch heeft ondergaan zoowel in syntaxis als in woordenschat.

Natuurlijk behoort bij een volk ook een Universiteit. De wedergeboorte der taal beheerscht ook het intellectueele leven, dat zijn uitbouw zoekt in een hoogeschool. Zoo staat dan ook in Jeruzalem een universiteit ter bekroning van het geheele onderwijs-systeem. Haar eerste gebouwen kronen den top van den Scopus, den berg, die, behoorende tot het massief van den Olijfberg, Jeruzalem in het Noordoosten beschermt. Haar eerste gebouwen. Ze is nog in haar aanvangsstadium, deze Hebreeuwsche Universiteit. Eigenlijk zijn er nog slechts twee faculteiten: die der Natuur- en Scheikunde en die der Letteren. Examens zijn er nog niet

afgenomen. Nog minder zijn er graden verleend. Van een Academischen Senaat mag zelfs nog niet worden gesproken. Alleen zijn in het mooie gebouw, waarvan de eerste steen op 24 Juli 1918 werd gelegd en dat in het voorjaar van 1925 in gebruik is genomen, Natuurkunde, Scheikunde en Plantkunde goed verzorgd, terwijl in de Letterkundige en Geschiedkundige afdeelingen cursussen worden gehouden door Joodsche geleerden, die daartoe uit het buitenland worden geroepen. Want alleen Joodsche geleerden mogen aan deze Universiteit college geven. Dat is nu wel heel begrijpelijk, maar staat op dit oogenblik nog aan den snellen uitgroei der Universiteit in den weg. De opening der Universiteit was dan ook veelmeer het planten van een stekje dan van een boom en eerst geleidelijk zal het duidelijk kunnen worden, of men hier niet zijn eigen krachten heeft overschat. Voorloopig is ze nog slechts een instituut voor wetenschappelijk onderzoek ten dienste der Joodsche kolonisten.

De plaats der Universitaire gebouwen is met groote zorg en op bewonderenswaardige wijze gekozen. Aan de eene zijde ligt het oude Jeruzalem met zijn minarets, die spreken van Mohammedanisme, met zijn synagogale koepels, die getuigen van het levend Jodendom, en met zijn kerktorens, die herinneren aan het Christendom: de steenen stad, die de eeuwen door als een phoenix altijd weer uit haar asch is verrezen en die nu hare veelsoortige rijkdommen voor ons uitstalt, badend in Oosterschen zonnegloed. Tusschen haar en ons liggen de nu nog groenende hellingen van den Olijfberg met zijn dikwijls terrasvormige tuinen, waaruit hier en daar hooge boomen oprijzen. En wanneer we dan langs de gebouwen heen loopen, komen we in een zorgvuldig onderhouden tuin met een keur van vruchtboomen, afgewisseld door een aantal bloemen, die ons een groote kleurenvariëteit laten bewonderen. Daartusschen springen en zingen vogels van diverse pluimage, die leven en zang brengen op tak en struik. Dien tuin doorlopend komen we bij een reusachtig amfitheater. Hier heeft de feestelijke bijeenkomst plaats gehad, waarin de Hebreeuwsche Universiteit plechtig werd geopend. Hier hebben mannen als Balfour en Herbert Samuel als vertegenwoordigers der Engelsche regeering gesproken van verwachting en hoop. Hier jubelden Zionistische leiders als Weizmann en Sokolow, Bialik en Achad Haâm (pseudoniem van

Usher Ginsberg) van Israëls grootheid. Hier klom de geestdrift der scharen ten top in haar machtig geloof aan een nieuwe toekomst, die zich nu voor Abrahams zonen ontsluiten gaat.

Machtig is het schouwspel, dat zich hier voor onze oogen ontrolt. Vlak bij ons liggen de heuvels van steen en stof, die zooveel zonlicht hebben ingeademd, dat geen boom er meer op groeit, geen gras er meer op gezien wordt. Steeds dieper golven ze van ons weg in woestijnachtige verdorring. En daarachter trilt onder den ontzaglijken gloed der zonnestralen het watervlak der Doode Zee, waarachter weer de bergen van Moab opblauwen. Intens blauw ligt ze daar als een spiegel; geen golfje rimpelt haar watervlak. Maar de spiegel is als beslagen: een warmtenevel hangt er boven, die haar diepte voor ons verbergt. Vlakbij schijnt ze te liggen en hare nevels schijnen de heuveltoppen te willen beklimmen om haar van gassen bezwangerde dampen op tot hier te voeren.

Eenerzijds dus het leven: de groenende hellingen van den Olijfberg; anderzijds de versterving: de steeds meer verdorrende heuveltoppen van Juda's woestijn. Zou deze plaats niet opzettelijk gekozen zijn? Wie in het amfitheater een zitplaats zoekt, keert den rug naar het landschap van den dood en heeft vlak voor zich den groenenden en bloeienden hof der Hebreeuwsche Universiteit. Het Jodendom zinkt niet weg in versterving. Het snelt het leven tegemoet, wanneer straks het uitgroeiingsplan zal zijn beëindigd, Palestina inderdaad zal geworden zijn *ères Jisraël*, Israëls land, waar Abrahams zonen naar eigen wetten zullen leven en hun eigen plaats zullen hebben herwonnen in de rij der volkeren. Dan zal de Universiteit op den Scopus van stek tot boom zijn geworden en zijn uitgegroeid tot een wetenschaps-instituut, dat de haar toekomstige plaats kan innemen in de breede rij der oudere zusters, die de fakkel der wetenschap brandende hielden, ook toen het Jodendom onder den druk der tijden zich in zijn ghetto's verborg en nauwelijks een enkel lid van „het verachte volk” het wagen durfde zijn stem te mengen in het koor van de mannen der wetenschap.

* * *

Dit Zionistische ideaal oefent op menig jongere een machtige bekoring uit. Menig zoon van goeden huize heeft zijn vaderland verlaten, waarin

hij, reeds alleen dank zij den arbeid zijner vaderen, van een rustig, indien al niet eervol bestaan verzekerd was. Menig jongman heeft na het voleindigen zijner studiën Europa verlaten om plaats te nemen onder de *poalim*, de werkers. Nooit zal ik het vergeten, het gesprek met dien bankier uit Berlijn, dat ik met hem voerde in ons hotel in Tiberias. Met trots sprak hij van zijn eenen zoon, die in de kolonie Migdal, vlak bij de ruïnen van het oude Magdal aan de zee van Tiberias, werkt en dat doet met zijn gansche ziel, omdat hij werkt „aan Israëls herbouw”. Ook gewaagde hij van een tweeden zoon, dien hij eerst naar de Technische Hoogeschool in Delft wilde zenden om daar technisch te worden bekwaamd. „En dan moet ook hij hier komen werken”.

Gemakkelijk is dat werken niet. Ze komen in een land, dat arm geworden is door eeuwen van wanbestuur en veronachtzaming. Ze zien zich stukken toegewezen, waar alles van den beginne aan moet worden opgebouwd. Een wonder, wat ze hier maken kunnen. We hebben een kijkje genomen in de zooeven genoemde landbouwkolonie Migdal. Vlak er naast liggen landerijen, die nog steeds door de fellah's bebouwd worden op de wijze der voorgelachten: nauwelijks is de ploeg in staat een voor te trekken; steenen worden niet of nauwelijks opgeruimd; selectie van zaad heeft niet plaats; onkruid wordt niet gewied; voor aanplanting van boomen wordt niet gezorgd en de man zit maar rustig te wachten of er iets van komt. Licht het dan aan den grond? Neen, antwoordt de Joodsche kolonist en hij zet er den ploeg diep in, werkt dag in, dag uit, worstelt met het onkruid, plant boomen te kust en te keur, en het resultaat is een kolonie als die van Migdal, waar een wondere rijkdom van vruchten uw oog bekoort, waar kerngezonde boomen zich verheffen, waar zaadvelden spreken van den komenden oogst.

Natuurlijk heb ik niet alle kolonies bezocht. Dat zou trouwens ondoenlijk werk zijn, tenzij men over een zee van tijd beschikt. Op advies van den heer Bavly, den Nederlandschen secretaris van Mr. Van Vriesland, die zulk een groote plaats inneemt in het Sionist Executive Committee, heb ik slechts enkele bezocht. En diep onder den indruk ben ik van wat ik daar heb gezien. Druivencultuur zag ik in *Kirjath Anavim*, in „Druivenstad”, aan den heirweg van Jeruzalem naar Joppe gelegen, op slechts

12 K.M. afstand van de eerstgenoemde stad. Kweekrijen van sinaasappels en citroenen in *Risjón le-Sion*, de eersteling van Sion, aan het strand der Middellandsche Zee. Maar nog meer bewondering dwong mij af de worsteling van de mannen der kolonie *Nahalal*, gelegen in de vlakte van Jizreël aan den weg, die van Nazareth voert naar Haifa. Opzettelijk is die naam gekozen. Hij moet de herinnering bewaren aan het in Joz. 19 : 15, 21 : 35 en Richt. 1 : 30 genoemde Nahalal, dat ook ten W. van Nazareth lag en aan Zebulon ten deel viel. Toen hier de arbeid begonnen werd, waren er niet minder dan vier moerassen. Een daarvan heette „Gifbron” en de fellah’s wisten te vertellen, dat wie hier water dronk aan de malaria zou sterven. Resten van dorpen spraken van vroegere pogingen om zich hier te vestigen. De malaria had hen verdreven. Sinds in 1921 het Joodsche Nationale Fonds deze gronden aankocht, zijn hier wonderen verricht. De moerassen zijn drooggelegd en veranderd in vruchtbare gronden. Daardoor heeft de malaria haar kweekplaatsen verloren. De „Gifbron” is geworden tot een bron van zuiver water, die de omwonenden rijkelijk voorziet. Het is een genot de kudden pracht-koeien hier te zien grazen; de korenvelden hier te bewonderen; nieuwe aanplantingen van een groote verscheidenheid van boomen hier te zien opschieten. Allen werken hier. Zelfs is er een landbouwschool voor meisjes. De huizen zien er eenvoudig, maar goed uit. Ieder geeft zich aan zijn dagtaak, want hier voelt ieder zich „thuis”.

* * *

Intusschen — waarom het te verhelten ? — het Zionisme heeft ook een schaduwzijde, en zelfs zulk een, dat naar het oordeel van menigen orthodoxen Jood de lichtglansen, die in staat zijn ook zijn oog te bekoren en zijn hartslag te doen versnellen, niet opwegen tegen de donkerheid en duisternis, welke het Jodendom wachten bij het voortschrijden op dit pad.

Het Zionisme ziet in het Joodsche volk allereerst en zelfs uitsluitend een nationale eenheid. Het is van oordeel, dat het Jodendom kan worden losgemaakt van den godsdienstvorm, waaruit het opkwam. Het meent, dat men Jood kan blijven, ook wanneer men Mozes’ wet haar afscheid heeft gegeven en „de lichten des hemels” heeft gedoofd. Volgens zijn voormannen kan het begrip „Jood” ontledigd worden van iederen religi-

euzen inhoud. En wanneer zij dan ook aan den opbouw van den Joodschen staat hun leven geven, dan geschiedt dat, indien al niet bij allen, dan toch bij meerderen hunner, in de overtuiging, dat straks ieder dergenen, die binnen de grenzen van dien nieuwen staat hun woonplaats zullen kiezen, desverlangd zich zal kunnen laten „nationaliseeren”. Voor hun bewustzijn zal er dan straks geen essentieel verschil bestaan tusschen den overgang van Nederlander tot Engelschman of Duitscher, Franschman of Belg, en dien van Nederlander tot Jood. In dien gedachtengang zou er dan ook, gelijk door een hunner tegenover mij werd erkend, plaats zijn voor Christelijke Joden, voor Mohammedaansche Joden en voor Joodsche Joden.

Het religieuze leven ligt dan ook ten eenenmale buiten den gezichtskring van het Zionisme. Toen we bij het officieele inlichtingenbureau, dat door het „Sionist Executive Committee” in Jeruzalem is gesticht, een onderzoek instelden naar de uren van den Synagogen dienst, werd ons heel kalm ten antwoord gegeven: „o, dat weten we hier niet; daarmede bemoeien wij ons hier niet”. Dat ligt in dezelfde lijn als hetgeen Prof. Böhl mij vertelde. Bij een bezoek aan een der Galileesche kolonies vroeg hij aan zijn gids naar de synagoge en kreeg toen ten antwoord: „die hebben we hier niet; wie een synagoge wil hebben, moet een ander thuis zoeken”. Geen wonder, dat reeds nu een, hoewel nog niet diepe, doch daarom niet minder wezenlijke, kloof gaapt tusschen de onder Zionistischen invloed naar Palestina gekomen kolonisten, die aan de wet zijn ontgroeid (*sefardim*), en de in een soms veel vroegere fase naar Jeruzalem gekomen emigranten, die bij den klagmuur jammeren over den ondergang van stad en tempel, vrucht van het struikelen der priesters en het verachten der koningen (*askenazim*). Zoo kan men dan ook op iederen Vrijdagavond „sabbatsvrienden” de winkels hunner volksgenooten zien afloopen om hen te overreden toch het sabbatsgebod niet te overtreden en niet aan de sabbatsrust te kort te doen. Niet altijd wordt het geschil tusschen beide groepen zoo gemakkelijk opgelost als in Tel Aviv. De kolonisten wilden iederen dag hun melk verkoopen, ook op sabbat. Daartegen komt de rabbi in verzet. Hij beklaagt zich bij burgemeester Dizengoff, die hem den raad geeft om er den Talmoad maar eens goed op

na te lezen. En inderdaad, de rabbi vindt ten slotte, dat het op sabbat *wel* geoorloofd is melk te verkoopen; alleen maar..... *niet* op straat; *wel* op een binnenplaats.

Intusschen, die sabbatskwestie is maar een symptoom en getuigt van veel dieper liggende verschillen. Hetzelfde geldt van het geschil inzake het gebruik van het Hebreeuwsch als spreektaal. Voor den orthodoxen Jood is dat een misbruiken der „heilige” taal. Voor hem is het de taal, door God zelf gebruikt, en deze bewaart haar adel en haar specifiek karakter alleen, wanneer ze uitsluitend gebruikt wordt, als de mensch zich richt tot zijnen God. Voor hem is het Hebreeuwsch niet een taal, die op eenzelfde lijn kan worden gesteld met eenige andere taal. Het is „des Heeren taal”. En daarvan moet de mensch afblijven. Een goedgeaard Zionist voelt hiervan niets. Reeds het achtste congres der Zionisten bepaalde, dat het Hebreeuwsch de taal zou zijn van het Zionisme, de eenheidsband, die alle Fransche en Duitsche, Engelsche en Nederland-sche, Poolsche en Russische, Roemeensche en Oekraïensche, Spaansche en Turksche, Perzische en Georgische, Japansche en Chineesche Joden moet samensnoeren. Is — zoo vraagt de Zionist — de taal van onzen godsdienst dan niet als vanzelf aangewezen als de taal van ons volk?

Men kan voor de redeneering iets gevoelen. En toch heeft misschien de rabbijn gelijk, die mij in Jeruzalem toevoegde, dat ik hier niet tot oordeelen bevoegd was, omdat ik geen begrip had van wat het zeggen wil een „heilige taal” te hebben. In zijn ooren klonk al dat Hebreeuwsch gebabbel als ontheiliging. Hij ergerde zich aan al die Hebreeuwsche kranten en tijdschriften en niet minder aan langzamerhand ook opkomende Hebreeuwsche tooneelstukken en opera's.

Zoo laat het zich dan ook wel verstaan, dat er heden ten dage een scheur is gekomen in den kring van het Joodsche volk. Nationalistisch denkende geesten en diep-religieuze naturen staan tegenover elkander. Althans, dat zijn de hoofdgroepen. Natuurlijk hebben radicalisme en conservatisme hier ook nog een woordje mee te spreken. Maar de hoofdstrijd zal moeten worden uitgestreden tusschen de beide eerstgenoemde groepen. Ook de orthodoxe Jood hoopt natuurlijk op en bidt zelfs veel voor een uiteindelijke terugkeer naar het land der vaderen. Dat is voor

hem de ster der hope, want dan komt de Messias, dan wordt „de Sion de hoogste der bergen, het verzamelpunt der volken” (Jes. 2:1-4). Dat gaat dan zonder strijd. Dan doet God het. Voor hem is alles, wat nu in Palestina gebeurt, menschenwerk met al den aanleve daarvan, een vooruitloopen op Gods wil en weg. Vandaar zijn verzet, dat soms veel scherper vormen aanneemt dan menigeeen vermoedt. Vandaar ook zijn wantrouwen, dat dieper wortelt dan menig Zionist denkt. Het gaat ten slotte om de vraag: wat is een Jood? een nationale of een religieuse grootheid? En dan kiest de Zionist met bewonderenswaardige geestdrift voor het eerste. Of hij gelijk heeft? Voorzoover ik zien kan: neen. Zelfs Israël was niet in de eerste plaats een nationale grootheid. Zelfs daar kwam het nationale uit het religieuse op en ontleende het aan dezen levensbodem zijn kracht en duurzaamheid. Dat is in nog veel sterkere mate het geval met het Jodendom, „het volk der wet”. Neem de wet weg en het Jodendom valt uiteen. De Jood, die de synagoge buiten zijn gezichtskring bant, heeft eigenlijk in zeker opzicht opgehouden Jood te zijn. Of dan het Zionisme niet het Jodendom ten zegen kan zijn? Niet gaarne zou ik dat willen ontkennen. Ook nationale verheffing is een geestelijk goed. Maar de geestelijke goederen zijn slechts duurzaam, wanneer ze in God hun oorsprong, hun levensbron en hun eindpunt vinden. Zoo zou het dus wel eens kunnen zijn, dat de vrees van den orthodoxen Jood zich verwerkelijkt, die meent, dat het Zionisme een waan is, een droombeeld, dat wel een oogenblik bekoren kan, maar geen toekomst heeft.

Nazareth.

Er is wel geene plaats in het Heilige Land, die zóó innig aan het leven van den Heiland is verbonden geweest als Nazareth.

Zeker, — Bethlehem moge Jezus' geboortestad zijn; maar hoe kort heeft Hij er vertoefd; wij hooren later zelfs den naam niet meer in de Evangeliën. En Jeruzalem moge Hem telkens gezien hebben, ja, het tooneel geworden zijn van Zijn lijden en sterven; doch in Jeruzalem vond Jezus weinig aanraking; telkens week Hij uit naar den Olijfberg, of bracht den nacht door in Bethanië. Kapernaum alleen schijnt naast Nazareth nog in aanmerking te komen. Wie evenwel den duur van Jezus' verblijf in beide plaatsen met elkaar vergelijkt, is aanstonds bereid den palm te reiken aan Nazareth.

Dertig jaren, het overgrootste deel van Zijn leven, heeft de Heiland daar vertoefd. Hij heeft er als kind gespeeld, als jongeling en man gewerkt. Hij heeft er Zijn onderwijs ontvangen. Hier heeft Zijne moeder Hem op later leeftijd het heilig geheim Zijner geboorte ingefluisterd. De voorbereiding tot Zijn openlijken arbeid heeft in Nazareth plaats gevonden. Het is van hier dat Hij onder Israël optreedt.

Nazareth geeft Hem dan ook Zijn toenaam, — de Nazarener. En omgekeerd geeft Jezus aan Nazareth álle beteekenis, die het heeft. Jeruzalem, Bethlehem, ándere plaatsen, — ze hebben op zichzelf nog meer of minder belang en geschiedenis; Nazareth niet. Al wat het is, is het door den Heiland. Nazareths naam komt alleen voor in verband met Hem. De bezoeker van vroeger en later tijd vraagt er slechts naar de plaatsen waar Jezus geleefd heeft. De kroon, de glans van Nazareth is de Christus. Zelfs de uiterlijke welstand heeft het aan Hem te danken. Want het is opgekomen en geniet een zekeren bloei door de belangstelling van de Christenheid. Maar overigens, — het zou nog hetzelfde onbeduidend vlek zijn, waarvan Nathanaëls woord getuigenis geeft.

Zoo wordt Nazareth de plek der genade; — Christus is alles. Het is een beeld van Goddelijke ontferming; ontferming, die deze plek verkoor, en met de gave van den Zaligmaker verheerlijkte.

Nazareth heeft het zelf niet gewild; het heeft eenmaal den Christus uitgeworpen.

Maar de genade heeft dóórgezet. De naam van Nazareth blijft aan Jezus verbonden, en is door Hem tot een eernaam geworden. Die naam is ten hemel opgeheven; — op den weg naar Damascus hoort Saulus eene stem van boven: „Ik ben Jezus, de Nazarener!”

Nazareth is de plek der genade.

* * *

Wij naderen het stadje van uit het Zuiden, uit de richting van Jeruzalem. De tocht gaat door Samaria, steeds Noordelijker, Galilea in, tot aan de vlakte van Esdrelon, waar we langs bloeiende Joodsche kolonies komen.

Aan den Noordkant van deze vlakte beginnen de bergen weer. Het gaat vrij snel naar boven. Dán, op de hoogte gekomen, ligt Nazareth voor ons. Spoedig gaan we het binnen.

Het stadje heeft eene eigenaardige ligging. Het is geheel met bergen omgeven. Het ligt als in eene kom. Rondom rijzen de binnenwanden der hoogten; en de huizen zijn bevallig tegen de Westelijke helling aangebouwd.

Het mooist zagen we Nazareth vanaf de Noordelijke hoogten. Nog den dag van onze aankomst zijn we daarheen opgeklommen.

Het gaat eerst door een oud gedeelte van de stad. We dwalen door nauwe winkelstraatjes, niet meer dan steegjes. Het zijn de bekende bazaarstraatjes van het Oosten. In het midden van elke straat loopt eene goot, voor het van de hoogte afkomend water. Als we het stadje achter ons hebben, en tusschen klaverakkers zijn doorgegaan, wordt de weg moeilijker. Het stijgen wordt klimmen. Telkens is er eene nieuwe hoogte, die we bereiken moeten.

Eindelijk zijn we op den hoogsten top aan den Noordkant van Nazareth. Het is de Djebel-es-Sich, gelijk een vriendelijke Nazareensche jongen, die met ons meegegaan is, ons vertelt.

Van hier af hebben we een heerlijk uitzicht. Hoezeer wordt onze moeite beloond.

Naar het Noord-Oosten ligt heel in de verte de Hermon, met een hoogen breeden sneeuwkuin. Den Djebel-es-Sjeikh noemen hem de Arabieren, omdat hij als een eerwaardig oud stamhoofd den witten schedel boven de omringende bergen opheft. Ik zie den Hermon hier voor het eerst. Elk Christen kan de lichte ontroering verstaan, die over mij kwam, toen ik dien echt-bijbelschen berg daar zag liggen. Indrukwekkende, vorstelijke rust is het, waarvan hij spreekt.

Daar vóór hem glinstert in de avondzon eene stad. Ze is wat lager gelegen, maar hoog genoeg om overal in den omtrek zichtbaar te zijn; vooral door het zonlicht, dat op de witte huizen blikkert. Onze jongen verteld, dat het Safed is. Men wil, dat dit de plaats zou zijn, die Jezus als voorbeeld diende, toen Hij zeide, dat eene stad op een berg liggende niet verborgen kan zijn. Zéker is, dat ik geene plaats zag, die er zich méér voor leende. En Jezus heeft deze stad vele malen gezien.

We wenden ons om, naar het Zuiden, vanwaar we gekomen zijn.

Daar beneden ons ligt Nazareth.

Het rust liefelijk tegen de berghelling, die rechts van ons opgaat, naar het Westen. In bevallige wanorde staan de huizen tegen de glooiing, als van een bergdorp in Europa. Het is te verstaan, dat Nazareth zoo lánɡ onbeteekenend en verborgen bleef. Het groote leven gaat er om heen. Het stadje ligt in een besloten bergkom. Jezus kon hier in stilte ontwikkelen. Nathanaël, die op een paar uren afstand in Kana woonde, had nog nooit van Hem gehoord. God had Nazareth daar gelegd ten dienste van den Zoon des Menschen.

Over de Zuidelijke heuvels heen, recht voor ons, zien we weer de vlakte van Esdrelon, waardoor we kwamen. Hoe grootsch is ze nu; schoon en vruchtbaar. Maar hoeveel strijd ook vond hier plaats, de eeuwen door. In den Richterentijd hebben daar Barak en Gideon geworsteld. En later Saul en Josia. Tot in den Maccabeeëntijd kletteren daar de wapenen. Debora's overwinningslied heeft hier geklonken. En het boek der Openbaring gebruikt dit klassieke slagveld om den beslissenden eindstrijd te teekenen; want hier is Armageddon.

Een weinig naar het Oosten wijst men den berg aan, van welks steilte de Nazareners Jezus hebben willen neerwerpen, na Zijne prediking in de synagoge. Het is de „berg der afstorting”. Maar het komt mij zeer onwaarschijnlijk voor, dat dit voorval dáár zot geschied zijn. De berg ligt veel te ver verwijderd. Waarom zou men Jezus zóó ver buiten de stad gebracht hebben. Eene woedende menigte handelt snel. Ze gaat niet eerst een langen weg. Bovendien, welk een spel zou Jezus dan gespeeld hebben, dien ganschen weg, — Hij, die wist, dat Hij straks zich ongedeerd aan hunne handen onttrekken zou. Veeleer komt mij de hoogte, waarop wij ons thans bevinden, de aangewezene voor; ze is steil, en ligt vlak bij de stad.

Van den „berg der afstorting” gaat onze blik nog verder links, naar het Oosten. Daar ligt een eigenaardig-gevormde, ronde berg; zóó gelijkmatig rond, alsof hij door menschenhanden was afgeplat. Slechts aan ééne zijde zit hij met eene lage verbinding aan den bergrug vast. Doch overigens geeft hij den indruk van geheel op zichzelf te staan.

Het is de Thabor; de berg, waarheen de traditie wijst als naar den „berg der verheerlijking”. Door velen wordt deze overlevering in twijfel getrokken. En het hoofdargument is dan, dat in Jezus’ dagen op dezen berg eene stad zou gelegen hebben. Maar dat argument lijkt mij zeer zwak en gezocht. Alsof het niet mogelijk ware, in den omtrek van die stad, of aan eene der zijden van den berg, eene stille plaats te vinden, waar de Heiland ongestoord de boodschap Gods ontvangen kon aangaande Zijn lijden en sterven.

Hoevéél is hier, vanaf de hoogte, te zien. Rondom de bergen van Nazareth gaan de golven der historie, der historie van het koninkrijk Gods. Daar is het tooneel van Achabs geschiedenis, en van de koningen der tien stammen. De wegen van Elia en Eliza loopen langs deze hoogten. Naar het Westen ligt de Karmel. Welk een machtig stuk der Oud-Testamentische geschiedenis voltrok zich in Nazareths omgeving. En daar, op die stille plek in het midden, waar de historie omheen ligt, — daar is Hij opgegroeid, die van deze historie het middelpunt zou worden.

Menigmaal zal Jezus op deze hoogten vertoefd hebben, rondgezien en gepeinsd.

Ik kijk even naar den Nazarenschen jongen, die ons vergezelt. Hij heeft een aantrekkelijk gelaat, en vriendelijk-ernstige oogen. Als een Oostersche knaap is hij gekleed. Zou Jezus zoo geweest zijn? Hij heeft toch óók als een eenvoudige jongen hier geleefd. Ongetwijfeld heeft Hij dikwijls deze bergen beklommen. Als twaalfjarige knaap wist Hij, dat Hij de Messias Israëls zou zijn. Hoe zal Hij van toen af geschouwd hebben in het boek der geschiedenis van Zijn Rijk. De Vader legde het daar in den omtrek van Nazareth voor Hem open. Jezus is in den aanblik der historie opgewassen.

Ik stel mij voor, dat Hij menigmaal brandende zal geweest zijn om in te grijpen, en, bij Zijn groeiend Messiasbewustzijn, zich als de Zoon van David en de Koning Israëls te openbaren.

Maar dan bedwong hij zich weer. Hij moest wachten op 's Vaders tijd. En dan daalde Hij weer af van de hoogten, en ging het stadje in, en was Maria en Jozef onderdanig.

* * *

Ook wij dalen af, en komen weer door de oude straatjes. Het loopt tegen den avond, maar er wordt nog druk gewerkt. Echt-Oostersch is, dat de handarbeid geschiedt onder het oog van het publiek. De werkplaatsen van allerlei bedrijf zijn van voren, aan den weg, geheel open. Achterin is het donker, zoodat de arbeid veelal in het voorste gedeelte plaats vindt. Ieder kan den handwerksman gadeslaan.

Allicht zal het zóó ook in de werkplaats van Jozef, den timmerman, geweest zijn. Jezus heeft daar als jongeling gearbeid bij Zijn pleegvader. Het stadje kende Hem. Het ging daar dagelijks voorbij, en zag Hem werken. Men noemt Hem niet alleen „de zoon van den timmerman”, maar ook „de timmerman”. Waarschijnlijk is Jozef vroeg gestorven. Toen heeft Jezus de timmermanswerkplaats zelf bestierd; Hij heeft voor Zijne moeder en de jongere kinderen gewerkt. Later, als Zijne broeders en zusters groot geworden zijn, blijft Hij voor Zijne moeder zorgen. Hij neemt haar mee naar Kapernaum.

Waarlijk, — Hij is ons in alles gelijk geworden, uitgenomen de zonde.

* * *

Op onzen terugweg komen we langs de bron van Nazareth, de Maria-

bron, waarschijnlijk de eenige „echte” plek in het stadje. De fontein is eenigszins gemoderniseerd, en voor gemakkelijker gebruik geschikt gemaakt; maar de plek is ongetwijfeld dezelfde waar eeuw aan eeuw het water voor Nazareth opborrelde. De bron ligt in het laagst gedeelte van de stad, waar de weg afbuigt naar Kafr Kenna, het Kana van Jezus' eerste wonder, waarheen we den volgenden dag eene wandeling maakten van ongeveer twee uren.

Aan de bron zagen we dwangarbeiders, geketend en onder soldatengeleide, water aandragen voor hun makkers, die buiten de stad, in de barre zon, steenen zaten te kloppen. Maar er kwamen ook vrouwen en meisjes, de kruik op het hoofd; het liep af en aan; den ganschen dag is het daar 'n geplas en gesnap. De kinderen komen met moeder mee, en spelen met elkaar, terwijl de vrouwen even een praatje maken.

Hier is ook Maria gekomen, dagelijks; ook zij met haar kind. Hier heeft Jezus gespeeld met de andere kinderen. Het is de éénige zonnige tijd in Zijn leven geweest. En hoe kort heeft die tijd geduurd. Als Hij straks, na Zijne eerste reis naar Jeruzalem, terugkeert, is de levensernst over Hem gekomen. Hij weet, dat Hij moet zijn in de dingen Zijns Vaders. En dan begint de strijd van achttien jaren in Nazareth, die Hem inleidt voor den grooten strijd daarná. Achttien malen zendt de Vader Hem naar Jeruzalem, en achttien malen zendt Hij Hem terug. Telkens is Hij op de plaats, waar Hij behóórt, waar Hij zich openbaren kan als de Messias, de Koning Israëls; en telkens weer moet Hij naar Zijne nedere plaats en Zijn handwerk in Nazareth. Welk een strijd ligt hier in dit stadje. Welk eene wereld van zelfverloochening, jaar aan jaar. Nazareth is van onberekenbare beteekenis voor het Koninkrijk Gods. In Nazareth ligt de voorbereiding voor de overwinning van Gethsemané.

* * *

Er zijn nog verschillende andere plaatsen, die aan Jezus' levenstijd alhier herinneren; maar ze zijn zóó kennelijk „onecht”, dat wij ze slechts vluchtig hebben gezien. Zoo vertoefden we den volgenden dag in eene Grieksch-Katholieke kerk, die voorheen de synagoge zou geweest zijn, waar Jezus gepredikt had, en vanwaar Hij was uitgeworpen. In eene

andere kerk, nog in aanbouw, wijst men de werkplaats van Jozef aan. Ook wordt de tafel getoond, waaraan Christus met Zijne discipelen zou hebben aangezeten. Bij deze dingen verwondert men zich alleen over de naïviteit van hen, die in vollen ernst dat alles laten zien.

Op ééne plaats vertoefden we langer. Niet omdat we meenden ons hier op de juiste plek te bevinden, maar wijl het feit dat hier zou geschied zijn, ons de rijke beteekenis van Nazareth herinnerde. Het is de „kerk der aankondiging”, eene Rooms-katholieke, ter plaatse waar men beweert, dat het huis van Maria gestaan heeft. In het midden der kerk daalt men af naar eene kleine ruimte. Twee zuilen, waarvan eene gebroken, geven aan, waar de engel Gabriël en de maagd Maria zich bevonden, toen de boodschap des hemels kwam: „De Heilige Geest zal over u komen, en de kracht des Allerhoogsten zal u overschaduwten”..... Er is ook een inschrift: — „Hier is het Woord vleesch geworden”.

Men toont ons nog meer. Men toont op eene andere plaats in de stad hetzelfde. Het doet er niet toe. Hier, in Nazareth, is het Woord vleesch geworden. Nazareth is de verkoren en begenadigde plek, waar het groote wonder geschied is, dat het Goddelijke zich huwde aan het menschelijke. Men spreekt van het wonder van Bethlehem. Goed beschouwd is in Bethlehem geen wonder gebeurd. De geboorte van Christus was geen wonder. Wél Zijne ontvangenis uit den Heiligen Geest. En die volbracht God in Nazareth. Op deze nedere plaats is de Allerhoogste het diepst tot ons afgedaald. Hier ligt de aanvang van Immanuel, — God met ons. Hier is het Woord vleesch geworden.

Ja, waarlijk, — Nazareth is de plek der genade.

* * *

Hierin is Nazareth een beeld van het Heilige Land en van het volk Israël.

Dit land, dit volk is door God in ontferming verkoren, en met de gave van den Christus begenadigd. Uit alle landen en alle volken heeft God het aangewezen om er Zijn heil te werken; — de genade is hier afgedaald.

Wat zou Israël zijn zonder den Christus? Welke waarde zou het hebben? Hij is de kracht en het sieraad van dat volk. Hij is er de éénige beteekenis van. Neem Hém weg, en wat houdt ge — als bij Nazareth — over?

Christus is alles.

Zij hebben Hem verworpen. Nazareth stiet Hem uit. Israël heeft Zijner niet gewild. Toen hebben zij de genade afgewezen.

Nochtans, — het Heilige Land blijft de plaats der genade. Boven het kruis van Golgotha staat Nazareths naam. Boven dat kruis staat ook de naam der Joden. Christus heeft Zijne vijanden medegenomen in den dood, opdat Hij hun schuld zou boeten, en het leven hun verwerven.

Thans bloeit Nazareth.

Het bloeit door den Christus. Nazareth is eene overwegend Christelijke stad. De Christenheid werkt daar in school en kerk, in weezenverzorging, in ziekenverpleging en allerlei werk der barmhartigheid van het Kruis. Christus is alles. Nazareth is de plek der genade.

Zóó kan ook het Heilige Land bloeien.

Niet door het geld, niet door de staatkunde, niet door het zwaard. Maar alléén als plek der genade.

Alleen door Hém, die in dat land ontvangen werd en geboren, die daar stierf en opstond.

Alleen door Hém, die door dat land uitgeworpen werd, maar die nochtans dat land zegenen wil.

Alleen door den Christus.

DS   Arkel, R   E   van.
107.3   Langs Nijl en Jordaan; reisindrukken uit
A8   Egypte en Palestina, van R.E. van Arkel, G.P.
             Marang, en A. Noordtzij. 's-Gravenhage, D.A.
             Daamen, 1926.
             263p. plates. 28cm.

1. Egypt--Description and travel. 2. Pales-
tine--Description and travel. I. Marang, Gerardus
Pieter. II. Noordtzij, A. III. Title.

A16880

CCSC/mmb

